

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

Ծ.Պ. ԱՂԱՅԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՆԿԱՐԱԶԱՐԴ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

Գրախոս՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
Մ. Վ. ԱՐՋՈՒՄԱՆՅԱՆ
Աշխատությունը հրատարակության է պատրաստել
Վ. Ա. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ
Խմբագիր՝ պատմ. գիտ. թեկնածու
Ա. Ի. ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

Աղայան Մ. Պ.

Ա 443 Հայ ժողովրդի պատմության նկարագրող ակնարկ-ներ/Խմբ. Ա. Ի. Շահնազարյան.— Եր.: Հայաստան 1989.— 319 էջ. նկ.:

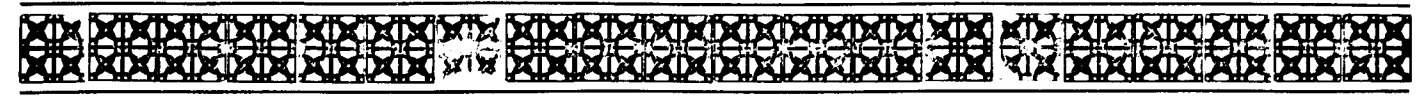
Աշխատության մեջ հեղինակը լուսաբանում է հայ ժողովրդի ամբողջական պատմության հիմնական դրվագները: Հատուկ ուշադրություն է դարձված հայ ժողովրդի մղած ապստամբական պայքարին, տրված է Ռուսաստանի ապստամբ դերը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում, Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալու առաջադիմական նշանակությունը, Ռուսաստանի պրոլետարիատի հեղափոխական պայքարին հայ աշխատավոր կանգվածների մասնակցությունը: Հանգամանորեն լուսաբանված է ազգային, սոցիալական և տնտեսական այն աննախընթաց վերելքը, որ ապրեց հայ ժողովուրդը սովետական իշխանության տարիներին: Աշխատության մեջ արժանի տեղ է տրված ժողովուրդների բարեկամությանը:

Շարադրանքի պարզ ու հստակ լեզուն, հարուստ նկարագրողական գիրքը մատչելի են դարձնում ընթերցող լայն շրջանների համար:

Ա 3505040000 — 88 — 85
701 (01) — 89
ISBN 5—540—00716—6

ԳՄԴ 63 . 3 (24)

© «Հայաստան» հրատարակչություն, 1989

Ը Ն Թ Ե Ր Յ Ո Ղ Ի Ն

«Վաղուց ասված է, թե անցյալի պատմությունը մի լուսավոր լապտեր է, որ ամեն ժողովուրդ ձեռքին պետք է ունենա իր ճամփան անմոլոր գնալու համար»:

Հովհ. Թումանյան

Հայ ժողովրդի պատմությունը նրա հերոսական գործերի, ստեղծած արժեքների և մտքի ծավալման նկարագիրն է, նրա հավաքական հիշողությունը: Որքան հարուստ ու բազմազան է նրա դերը պատմության մեջ, այնքան հարուստ ու բեղմնավոր է այդ պատմությունը, որ մեզ է հասել նյութական և մշակութային արժեքների ձևով: Այդ արժեքներն այն հիմնաքարն են, որոնց վրա խոյանում է պատմաաշխարհայինը: Պատմական պարզացման բարդ պրոցեսն ընկալելու համար, ինչպես Վ. Ի. Լենինն է նշել, «ամենակարևորն է՝ չմոռանալ հիմնական պատմական կապը, յուրաքանչյուր հարցին նայել այն տեսակետից, թե տվյալ որոշակի երևույթը պատմության մեջ ինչպես է ծագել, իր պարզացման ընթացքում ինչպիսի գլխավոր էտապներ է անցել այդ երևույթը, և դրա պարզացման տեսակետից նայել, թե տվյալ բանն ինչ է դարձել այժմ»:

Այսպիսով, պատմությունը պատմական պրոցեսի իմացության օրինաչափությունն է, նրա տրամաբանությունը: Այդ տրամաբանությունը կարելի է բացահայտել ամեն մի երկրի, ամեն մի քաղաքակրթության օրինակով: Ժողովուրդների պատմությունը, որ իր ակունքներով գալիս է հեռվից, հնարավոր է դարձնում ավելի շրջահայաց դատելու մարդկային հասարակության պարզացման օրինաչափությունների և նրա ապագայի մասին: Կարևորը ժամանակի և պատմականության ոգու ճիշտ ըմբռնումն ու նրա յուրահատուկ արտացոլումն է: Պատմականությունը հանդես է գալիս որպես ժամանակի հումանիստական և էսթետիկական ամբողջական աշխարհըմբռնում, որով ամփոփվում է ոչ

միայն անցյալը, այլ նաև ներկան, կանխագծվում է պարզացման հեռանկարը: Միայն ճիշտ պատմական մոտեցումը կարող է բացահայտել երևույթների պարզացման ընթացքն ու օրինաչափությունները, պարզացում, որի մեջ ամեն ինչ օղակվում է որպես պատմության համընթաց շղթա: Պատմական երեվույթները կապակցված են պատճառաբանված ընթացքով ու հետևանքներով: Ահա թե ինչու պատմականության հետ կապված ժամանակի ոգին լինելու աշխարհըմբռնումը և ապագայի կանխատեսումը մեր օրերում առավել կարևոր իմաստ են ստանում: Ամեն մի ժամանակի մարդ պետք է հարցնի, թե ով է ինքը, որտեղից է սկիզբ առնում իր ակունքը, ինչ ուղի է անցել, ուր է հասել և ուր է գնում: Ժողովրդի հիշողությունն ու նրա հոգևոր հարստությունն արտահայտող մտածողների հիշողությունը միահյուսվում և հանդես է գալիս բյուրեղացած ձևով:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ՍՍՀՄ ժողովուրդների պատմությունը, ժողովուրդներ, որոնք քաղաքակրթության տարբեր մակարդակների վրա գտնվելով հանդերձ՝ միավորվեցին և աշխարհում առաջինն ապահովեցին սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակը, բոլոր ժողովուրդների համար ճանապարհ ուղենշեցին ընթանալու դեպի կոմունիզմ:

Հայ ժողովրդի պատմությունն իր առանձնահատուկ և հերոսական դրվագներով, մարդկային քաղաքակրթությանը թողած հարուստ ժառանգությամբ ուրույն տեղ է գրավում համաշխարհային պատմության մեջ: Նրա հավաքամյակների վաղեմու-

ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԵՐ

«Թեպետ մենք փոքր ածու ենք և շատ սահմանափակ թվով ու կորոթյամբ տկար և շատ անգամ օտար թագավորների կողմից նվաճված, սակայն մեր աշխարհում էլ քաջության շատ գործեր կան կատարված, արժանի գրով հիշատակելու»:

(Մովսես Խորենացի)

թյունն այժմ հնչում է որպես անմահության հպորդողանջ, որպես դեպի գալիքները խոյացող ճեպընթաց: Հայ մշակույթի խոշորագույն գիտակ Վալերի Բրյուսովը գրել է, թե Հայաստանի պատմությունը «նույնքան ուշադրության է արժանի, որքան ամենաերևելի ժողովուրդների պատմությունը, որոնք իրենց ինքնուրույն ավանդն են մուծել մարդկության մշակույթի մեջ՝ չբացառելով ո՛չ եգիպտացիներին, ո՛չ էլ ժամանակակից Եվրոպայի ժողովուրդներին»:

Հայ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ տարբեր բնույթի շատ ու շատ գրքեր են գրվել՝ առանձին ուսումնասիրություններ, դասագրքեր, ընդհանրացնող բազմահատոր պատմություն և այլն: Ներկա աշխատության նպատակը չէ ներկայացնելու հայ ժողովրդի պատմության սխտեմատիկ շարադրանքը: Հաշվի առնելով ժամանակագրական լայն ընդգրկումը, աշխատել ենք հանրամատչելի և խիստ ընդհանուր ձևով ուրվագծել մեր ժողովրդի պատմության առավել կարևոր դեպքերն ու վարձագման փուլերը՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Գրքի առատ նկարագարումը լրացնում

է նյութը և այն դարձնում տպավորիչ, պարզություն է հաղորդում տեքստի շարադրմանը: Հատուկ ուշադրություն ենք դարձրել հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի հարատևող ոգուն: Ընդգծվում է Ռուսաստանի ապատարար դերը հայ ժողովրդի ճակատագրում, ռուսական պրոլետարիատի հեղափոխական պայքարին հայ աշխատավոր մասսաների ունեցած մասնակցությունը: Բացահայտվում է այն փաստը, թե անտեսապես քայքայված Հայաստանը պատմական կարճ ժամանակահատվածում, սովետական ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում ինչպիսի մեծ վերելք ապրեց և վերածնվեց:

Ծանոթանալով մասսայական ընթերցողին ուղղված այս գրքին, ընթերցողը կհամոզվի, որ Հայաստանն իր դարավոր պատմության ընթացքում անցել է այն ուղին, ինչ որ քաղաքակիրթ շատ ուրիշ ժողովուրդներ, և որ նրա պատմությունն անբակտեղիորեն կապված է եղել համայն մարդկության պատմության հետ, համաշխարհային պատմական պրոցեսի անբաժանելի մասն է, մեծ հոսանքի մի վտակը:

Գիրքը բովանդակում է հետևյալ բաժինները. նախնադարյան և ստրկատիրական հասարակարգեր, ֆեոդալիզմ, կապիտալիզմ, սոցիալիզմ:

Հայոց լեռնաշխարհում մարդիկ երևացել են վաղնջական ժամանակներից: Այդ շրջանի պատմությունը դեռևս մնում է մուգ ծալքերի տակ, և նրա մասին մենք սոսկ աղոտ պատկերացում ունենք՝ ստացած նյութական կուլտուրայի մնացորդներից: Հնագիտական պեղումների շնորհիվ էջ առ էջ կարդում ենք հայ ժողովրդի պատմությունը, մխրձվում նրա խորխորատների մեջ, լսում վաղուց լուծ ձայներ, տեսնում հանգած բնակավայրեր, պատմական հուշարձաններ: Դրանք «պատմության դասերն» են, մարդկության դարավոր փորձի դրսևորումներից մեկը: Դրանք գեղեցկության իդեալներ են՝ մարմնավորված մետաղի ու քարի նրբերանգ գույներում:

Հայաստանը բաց երկնքի տակ փոսած թանգարան է, ուր տեսանելի է մարդու անցած ճանապարհը՝ քարայր բնակավայր-կայանից մինչև մեր օրերի պալատ-կառույցները: Պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների թիվը ՀՍՍՀ-ում հասնում է շուրջ 40 հազարի: Դա ցուցանիչ է այն բանի, որ Հայաստանը մարդկային քաղաքակրթության հնագույն բնօրրաններից է, որի տարածքում հստակ տեսանելի է ժամանակների հերթափոխը. հնագույն հուշարձաններից մինչև մեզ բաժանող ժամանակը հասնում է հազարավոր տարիների:

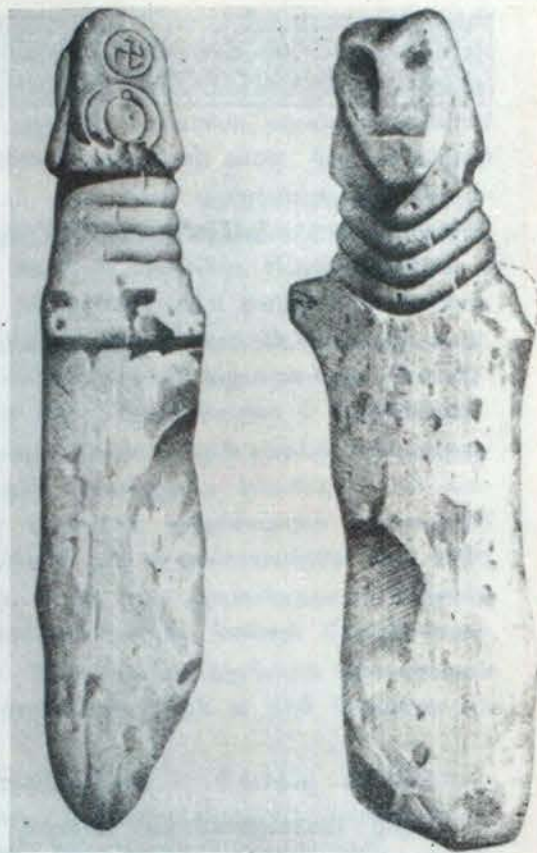
Նյութական մշակույթի կոթողներից մենք աստիճանաբար իմանում ենք, թե ինչպես է ապրել ու գործել նախնադարյան մարդը, ինչպես է նա սովորել օգտագործել փայտն ու քարը՝ պտուղներ

հավաքելու և որս անելու համար, ինչպե՞ս է նա հավարամյակների ընթացքում քարից, բրոնզից ու երկաթից աշխատանքի գործիքներ կերտել, հայտնագործել կրակը, կենդանիների տնայնացրել, մշակել հողը, կատարելագործել իր լեզուն ու մտածողությունը:

Հայաստանը ՍՍՀՄ-ի ամենահնագույն պետականություն ունեցող երկրամասերից է. նրա պատմությունը թողել է մեկը մյուսին հաջորդող կուլտուրաների վառ հետքեր: Դրանք մեզ են հասել ժայռապատկերների, գերեզմանների, ամրոցների ավերակների, մետաղյա իրերի, պարզաքանդակների, քարերի վրա արված փորագրությունների, կամ էլ քարացած ձեռագրերի տեսքով:

Հայկական բնաշխարհը լեռնոտ երկիր է՝ կալմըված մի շարք լեռնաշղթաներից: Նրա ամենաբարձր գագաթը հավերժ ձյունապատ Արարատը (կամ Մասիսն) է (5156 մ): Նրանից է սկիզբ առնում Հայկական պարը և ձգվում դեպի Բյուրակնյան լեռները: Արևմուտքում Բարձր Հայքի լեռներն են, հյուսիս արևելքում՝ Փոքր Կովկասը, իսկ հարավում՝ Տավրոսի լեռնաշղթան: Վանա լճի հյուսիսից վեր է խոյանում Սիփանը (4434 մ), իսկ ավելի հյուսիս՝ Ծաղկունյացը՝ Թոնդրակ գագաթով (3548 մ): Հայոց դիցաբանության թագուհին է Արագածը (4096 մ):

Հայկական լեռնաշխարհին առանձնակի գեղեցկություն են տալիս բազմաթիվ լճերն ու լճակները:

Դրանցից քաղցրահամ ջրով Սևանը աշխարհի ամենաբարձրադիր լճերից է: Վանա լճի ջուրն աղի է, իսկ Ուրմիան (Կապուտանը) ավելի մեծ է և այնքան աղի, որ նրանում ձկներ չեն աճում: Կան նաև բազմաթիվ քաղցրահամ լճակներ:

Հայաստանի բնակչիմայական պայմանները խիստ տարբեր են. այստեղ ձմեռը ցուրտ է, ամառը՝ շոգ: Լեռնամեջ ընկած սարահարթերն ու արգավանդ հովիտները (Արարատյան, Շիրակի, Ալաշկերտի, Տարոնի (Մշո), Խարբերդի, Երզնկայի) նպաստել են ժողովրդի տնտեսական և մշակութային կյանքի զարգացմանը: Հատկապես Արարատյան դաշտն իր Արմավիր, Երվանդաշատ, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Դվին և այլ քաղաքներով աչքի ընկնող դեր է խաղացել պատմական Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքում:

Հայաստանում հայտնաբերվել են նախնադարյան մարդու բնակավայր-կայաններ, բնակելի քարայրներ, քարե գործիքներ, որսի կենդանիների ոսկորներ, բույսերի մնացորդներ, որոնց հասակն անցնում է 800 հազար տարուց:

Հայերի մարդաբանական տիպը՝ արմենոիդը, ներկայացնողները հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնիկներն են: Այդ է ապացուցում Սևանա լճի առափնյա հատվածում ջրի տակ անցած դամբարանների նյութերի ոսկրաբանական ուսումնասիրությունը: Դամբարաններում հայտնաբերվել են երկանիվ և քառանիվ փայտե սայլեր, կավե սափորներ ու ափսեներ, ոսկե վարդաքանդակներով մանյակ, ձեռքի օձազուխ ապարանջան, ոսկե կոճակներ, գորտի ոսկե կաղապար: Դամբարաններից մեկում գտնվել է 12 կմախք, որոնցից մեկը սայլի առջևում է (հավանաբար ցեղապետն է), իսկ մյուսները՝ հետևի մասում: Լճաշենի դամբարանաշարքում ցեղապետի հետ թաղվել են նաև անասուններ:

Սևանի ավազանի արմենոիդ տիպը շատ ավելի հին է, «քան մի քանի եվրասիական ցեղեր՝ թրակիացիներ, հեկեններ, իրանցիներ և այլն, որոնք համենայն դեպս ասիմիլյացիոն ազդեցություն չեն գործել արմենների վրա»: Մարդաբան Լուշանը դեռևս 1911 թ. առաջինը բնորոշեց հայերի և բազմաթիվ այլ ցեղերի փոխազդեցություններն ու գտավ հայկերա-արմենոիդ տիպը, «որը օժտված է խեթերին բնորոշ մի քանի հատկանիշներով»: Պրոֆ. Վ. Բունակը 1927 թ. գիտականորեն հիմնավորեց հայերի

Ժայռապատկերներ
Մարդակերպ քարե կուրքեր
Լճաշեն. ցուլի գլուխ
Լճաշեն. բրոնզե իրեր

շատ հին, իր բնորոշմամբ՝ «պոնտո-վագրոսյան» լինելը:

Կարևոր նյութ են տալիս նաև Հրավղանի կիրճի նախապատմական շրջանի ժայռապատկերները, որոնցում արտացոլվել է Հայաստանի նախնադարյան բնակիչների տարեգրությունը: Ժայռերի վրա նկարազարդված և փորագրված այծագրերը ցույց են տալիս մարդու աշխարհընկալումը, տիեզերքի ըմբռնումը, հավատալիքներն ու կենցաղը: Հավանաբար, Հրավղանի կիրճն իր բնակչիմայական բարենպաստ պայմանների շնորհիվ «հանդիսացել է հոմինիդի ծագման, զարգացման, բնակության և նրա ստեղծած մշակույթի բնօրրաններից մեկը»:

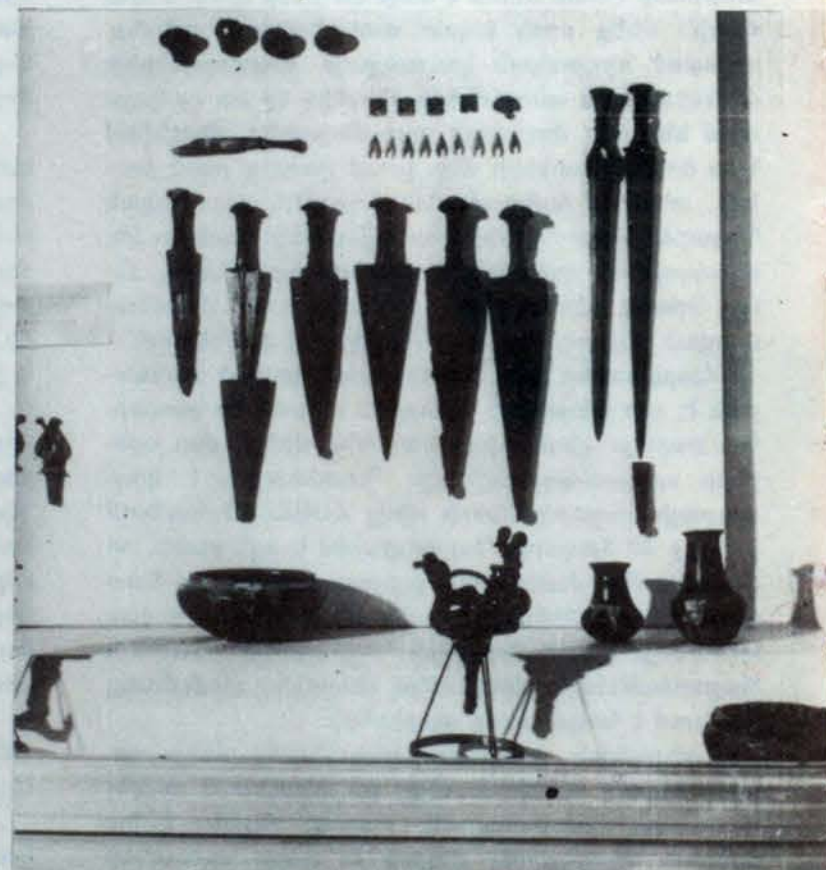
Հին քարե դարում մարդիկ ապրուստի համար վերցնում էին այն, ինչ պատրաստի կար բնության մեջ: Այդ ժամանակ էլ ուժեղանում են արյունակցական կապերը, ձևավորվում է տոհմական համայնքը: Նոր քարե դարի (նեոլիթյան) շրջանը հայկական լեռնաշխարհում ընդգրկում է մ. թ. ա. 10—6-րդ հազարամյակները, որի ընթացքում մարդկանց կյանքում տեղի ունեցան զգալի փոփոխություններ. տնայնացվեցին կենդանիներ, մարդիկ սովորեցին մշակել հողը և բերք ստանալ: Տեղի ունեցավ անցումը հավաքչական տնտեսությունից արտադրական տնտեսության: Ծայր առան երկրագործությունն ու անասնապահությունը, նստակյաց կյանքը կենցաղ դարձավ: Երկրագործական և անասնապահական բնակավայրեր են հայտնաբերվել Արարատյան դաշտում, Գուգարքում, Շիրակում և այլ վայրերում:

Սկզբում ձևավորվում է մայրական տոհմական համայնքը, իսկ հետո, երկրագործության ու անասնապահության լայն ծավալմանը զուգընթաց, գնալով իշխող է դառնում հայրական տոհմական համայնքը, հայրիշխանությունը:

Մետաղի՝ պղնձի օգտագործման (էնեոլիթյան) շրջանն ընդգրկում է մ. թ. ա. 5—4-րդ, իսկ բրոնզե դարը՝ 3—1-ին հազարամյակները:

Հայերի նախնիները հնագույն ժամանակներից օգտվել են երկրի ընդերքում եղած բնական հարուստություններից (պղինձ, երկաթ, թանկարժեք մետաղներ, աղ և այլն): Մեծամորի թանգարանում պահվող հնագիտական նյութերն ապացուցում են, որ Հայաստանը հնագույն ժամանակներից ի վեր եղել է մետաղամշակման կենտրոններից մեկն աշխարհում:

Հայաստանն այդ ժամանակ արդեն բավականաչափ խիտ բնակչություն ուներ: Դրա ապացույցն են ընդարձակ բնակավայրերը, կիկլոպյան ամրոցները, մեծ չափերի հասնող դամբարանադաշտերը, պաշտամունքային շենքերը, գործիքներն ու վենքերը,

Լճաշեն. թռչունի արձանիկ պատվանդանի վրա

Նախնադարյան մարդիկ, բնության տարերքից վախենալով, ստեղծում են կուռքեր, կատարում ծեսեր: Առաջանում է քրմերի խավը: Տոհմացեղային ավագանին, ռավմիկներն ու քրմերն արդեն հանդես են գալիս որպես վերնախավ, որն աստիճանաբար սկսում է սեփականել ընդհանուրին պատկանող ունեցվածքը:

Սևանում, Կիրովականում, Լենինականում և Արթիկում պեղված ցեղապետերի դամբարաններում հայտնաբերվել են կուռքեր, զենքեր, կավե անոթներ, թանկարժեք իրեր, զարդեր, մինչդեռ աղբատիկ գերեզմաններում որևէ իր չի գտնվել:

Պատերազմի ժամանակ վերցրած գերիներին տոհմացեղային ավագանին դարձնում էր իր ստրուկները: Անընդհատ տեղի ունեցող պատերազմներն առաջացնում էին ցեղերի տեղաշարժ, որի հետևանքով նախնադարյան համայնքը քայքայվում էր և կորցնում իր միատարր ազգակցական-արյունակցական բնույթը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐՆ ՈՒ ՑԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արդեն մ. թ. ա. II հազարամյակում Հայկական լեռնաշխարհում ձևավորվել էին մի շարք ցեղային միություններ: Բարձր Հայքում հատկապես աչքի էին ընկնում հայասա և նրա դաշնակից ազգի ցեղախմբերը: Կումմախան (Անի-Կամախը) Հայասայի մայրաքաղաքն էր: Տավրոսից հարավ կազմավորվել էր Արմե-Շուպրիան, Վանա լճի ավազանում ապրում էին նաիրյան ցեղախմբերը, իսկ Հայաստանի այլ մասերում մի շարք այլ ցեղեր ու ցեղախմբեր: Այդ ցեղախմբերը հաճախ էին ենթարկվում հարևանների հարձակումներին: Նրանց հատկապես մեծ վտանգ էր սպառնում Փոքր Ասիայում դեռ մ. թ. ա. II հազարամյակի սկզբում կազմավորված Խեթական թագավորությունը, որը ջանք չէր խնայում Հայասան իրեն ենթարկելու համար: Խեթական թագավոր Թուղխալիա III-ի (շուրջ 1400—1380 մ. թ. ա.) դեպի Հայասա կատարած արշավանքների մասին նրա թոռը գրել է. «Թուղխալիա III-ը՝ իմ պապը, Հայասա երկրի հետիոտն զինվորներին և կառավարողներին հաղթեց»:

Մեկ ուրիշ արձանագրություն հաղորդում է, որ Ազգի երկրի մարդիկ խեթերից 1000 ստրուկ էին գերևարել, սակայն խեթերի նոր արշավանքից խուսափելու համար գերիներին հետ էին վերադարձրել: Այս և այլ փաստերը ցույց են տալիս, որ Հայասան բավականին ուժեղ էր և կարողանում էր հետ մղել

խեթական հզոր պետության հաճախակի հարձակումները: Հայասան ազատ շունչ քաշեց, երբ մ.թ.ա. XII դարում խեթական պետությունը քայքայվեց:

Հայասա-Ազգի և Արմե-Շուպրիա ցեղային միությունների հանդես գալը կարևոր քայլ էր հայ ժողովրդի կազմավորման և նրա պետականության ստեղծման ճանապարհին: Ասորեստանի ներխուժումներին հակահարված տալու համար նաիրյան ցեղերը սկսեցին էլ ազգի համախմբվել և դիմակայել զավթիչներին:

Բրիտանական թանգարանում պահվող մի արձանագրություն, որ վերաբերում է ասորեստանյան թագավոր Թիգլաթպալասարի (մ.թ.ա. 1115—1077) ժամանակին, հետևյալն է նշում նրա արշավանքների ու բռնագրավումների մասին. «Դայանու (երկրի) թագավորը, ընդամենը Նաիրի երկրի 23 թագավորներ, իրենց երկրներում իրենց մարտակառքերն ու իրենց զորքերը միավորեցին, կռիվ ու ճակատամարտ տալ ցանկացան... Նաիրիի երկրների 50 թագավորներին և նրանց օգնության եկածներին իմ տեգերով հետապնդեցի մինչև Վերին ծովը»:

Ասորական թագավոր Աշշուրնաիրապալ II-ի (մ.թ.ա. 883—859) մի արձանագրության մեջ նշված է. «Ներքին Ուրումում երկրի և Նաիրիի երկրների թագավորների տուրքը՝ մարտակառքեր, ձիեր, ջորիներ, արծաթ, ոսկի, բրոնզե անոթներ, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ, գինի, ես ստացա, պարհակ սահմանեցի Նաիրիի երկրների վրա»: Ասորական թագավոր Սալմանասար III-ի (մ.թ.ա. 858—824) արձանագրությունը հաղորդում է. «Արծիդուից մեկնեցի, Խուբուշքիա (Նաիրիի մայրաքաղաքը) քաղաքին մոտեցա: Խուբուշքիա քաղաքը հարյուր շրջակա քաղաքների հետ կրակով այրեցի: Կամին՝ Խուբուշքիա քաղաքի թագավորը, իմ ահեղ զենքերի փայլից սարսափեց և ապաստանեց իր ամուր լեռներում... Խուբուշքիայից մեկնեցի (և) դեպի Նաիրի երկրի ծովը (Վանա) գնացի...»

Պատմահայր Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմություն» աշխատության մեջ հայկական տոհմագրության ծառը սկսում է Թորգոմից, որից սերում է Հայկը, ապա Արամանյակը, Արամայիսը, Ամասիան, Գեղամը, Հարմանը, Արմանը և ավարտում է Արա Գեղեցիկով: Խորենացին մինչև երվանդունիների հայկական պետությունը մեջ է բերում հայոց թագավորների ևս մի ամբողջ շարք (Պարույր, Հրաշյա, Փառնավազ, Պաճույճ, Կոռնակ, Փավոս, մյուս Հայկակ, Երվանդ Սակավակյաց, Տիգրան), որոնք թագադրվել են Մարաց թագավորների կողմից: Անկասկած, պատմահայրը հենվել է որևէ աղբյուրի վրա, և դա մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Խորենացին Մար Աբասի

Լճաշեն. մարտակառքի մոդել

պատմությունից մեջ բերելով Հայկի և Բելի կռիվը, նշում է. «Եվ երկու կողմերի հսկաները միմյանց հասնելով՝ երկրի վրա ահագին դրդյուն բարձրացրին գրոհելով և իրար վրա ահ ու սարսափ զցցեցին իրենց հարձակումների ձևերով...» Այս անսպասելի, սարսափելի դիպվածը տեսնելով, Տիտանյան արքան վարհուրեց և, ետ-ետ քաշվելով, սկսեց բարձրանալ այն բլուրը, որտեղից իջել էր, որովհետև մտածում էր ամբոխի մեջ ամրանալ, մինչև ամբողջ զորքը հասնի, որպեսզի նորից ձակատ կազմի: Աղեղնավոր Հայկը այս բանը հասկանալով՝ իրեն առաջ է նետում, մոտ է հասնում արքային, մինչև վերջը քաշում է լայնալիճ աղեղը, երեքթայան նետը դիպցնում է նրա կրծքի տախտակին, և սլաքը, շեշտակի անցնելով նրա թիկունքի միջով, գետին է խրվում և գոռուպացած Տիտանյանը այս կերպով կործանվում, ընկնում է գետին ու շունչը

Լճաշեն. ուլունքների շարք

բնութագրում է այսպես. «Նա աշխատասեր և հայրենասեր մարդ լինելով, ինչպես ցույց է տալիս նույն պատմագիրը (Մար Աբասը:—Մ. Ա.), լավ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան տեսնել, թե օտարացեղ ազգերը ոտնակոխ են անում իր հայրենիքի սահմանները՝ օտարները տիրում են արյունակից հարապատների վրա»:

Աստվածաշունչը, ինչպես նաև օտար եկեղեցական մատենագիրներն ու պատմագիրները նույնպես հայերին սերված են համարում Թորգոմի տոհմից և դրա համար էլ Հայաստանը համարում են «Տունն Թորգոմեան»: Հայկական ժողովրդական ավանդությունը ևս Հայկին համարում է Թորգոմի որդի:

Այսպիսով, թե՛ պատմական աղբյուրները և թե՛ առասպելներն ի վերջո նույնն են պնդում հայերի ծագման մասին, միաժամանակ վկայելով նրանց ապատաստանչ ոգու մասին: Այդ է ցույց տալիս նաև Արա Գեղեցիկի ու Շամիրամի հետ կապված առասպելը: Խորենացին նշում է, որ երբ Արան մերժում է Ասորեստանի թագուհի Շամիրամի ամուսնության առաջարկը, վերջինս արշավում է, «զալիս հասնում է Արայի դաշտը, որ նրա անունով կոչվել է Այրարատ»: Արան ճակատամարտում պոհվում է: Շամիրամը՝ հրամայում է նրա դիակը դնել իր ապարանքի վերնատանը: Երբ հայոց զորքերը պատրաստվում են վրեժ առնել, Շամիրամը, նրանց հանգրստացնելու նպատակով, հայտարարում է. «Ես իմ աստվածներին հրամայեցի նրա վերքերը լիպել, և նա կկենդանանա»: Բայց շուտով, երբ դիակը ըսկըսում է նեխել, Շամիրամը հրամայում է այն «զցել մի մեծ վիհի մեջ ու ծածկել»: Իր սիրելիներից մեկին ծածուկ պարզարելով՝ նրա մասին այսպիսի լուր է տարածում. «Աստվածները Արային լիպելով ու կենդանացնելով, մեր փափագն ու ցանկությունը կատարեցին... Նաև մի ինչ-որ արձան է կանգնեցնում աստվածների անունով... ցույց տալով, իբր թե աստվածների այս պորությունը կենդանացրեց Արային: Եվ նրա մասին այսպիսի լուրեր տարածելով մեր հայոց երկրում և բոլորին համուզելով՝ խռովությունը խաղաղեցնում է»:

Առասպելական պատումները, անկասկած, իրենց հիմքում թեկուզև չափազանցված, պատմական իրողություն են արտացոլում և հավաստում, որ Հայկական լեռնաշխարհի պետական կազմավորումները (Հայասա, Արմե-Շուպրիա, Նաիրի, Ուրարտու) ի վիճակի էին չափվելու հարևան հզոր պետությունների հետ: Դա ապացույց է այն բանի, որ հայկական պետական կարգը սկզբնավորվել է դեռ մ.թ.ա. II հազարամյակում:

Մ.թ.ա. VI դարի հույն պատմագիր Քսենոֆոն

Աթենացին իր աշխատություններում, հատկապես «Այուրոպեդիայում», հայ-մարական, հայ-պարսկական փոխհարաբերությունների և Հայաստանի ներքին կյանքի մասին կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում: Նրա վկայությամբ Մեդիայի թագավորը, թվարկելով իր պինված ուժերը, նշում է. «Արմենների կողմից ևս..., որ մեզ սահմանակից են, կգան 4.000 հեծելազոր և 20.000 հետևազոր»: Դա հայոց թագավոր Երվանդ Սակավակյացի ժամանակ էր, երբ Հայաստանը որոշ կախվածություն ուներ Մեդիայից և պարտավոր էր հարկ վճարել ու պատերազմի ժամանակ զորք տրամադրել: Հետո հայերն ապստամբում են և հրաժարվում հարկ վճարել: Մեդացիները նորից արմեններին իրենց են ենթարկում: Հայոց թագավորը խոստովանում է, որ իրենք ունեն 8 հազար հեծյալ և 40 հազար հետևակ զորք: Այսպիսով, եթե արմենները կարող էին մոտ 50 հազար հետևակ և հեծյալ զորք դուրս բերել, ուրեմն նրանք բավականին հզոր պետական միավորում ունեին: Այդ է ապացուցում նաև հույն պատմագիր Դիոդորոս Սիկիլիացին, որն իր «Պատմական գրադարան» գրքում հավաստի տեղեկություններ է տալիս ամբողջ Արևելքի պատմության մեջ «Արմենիայի» և նրա խաղաղացած կարևոր դերի մասին:

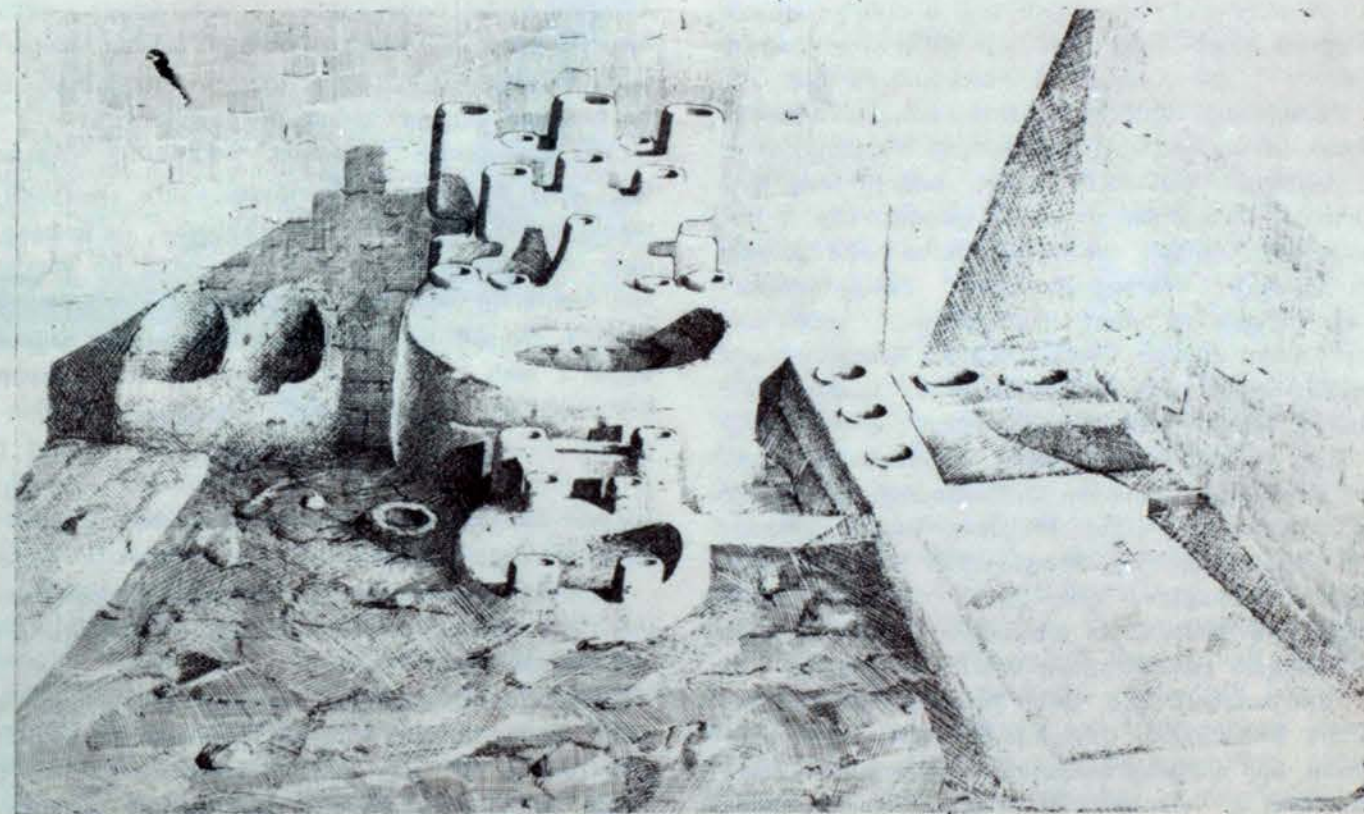
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԱԳԱԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

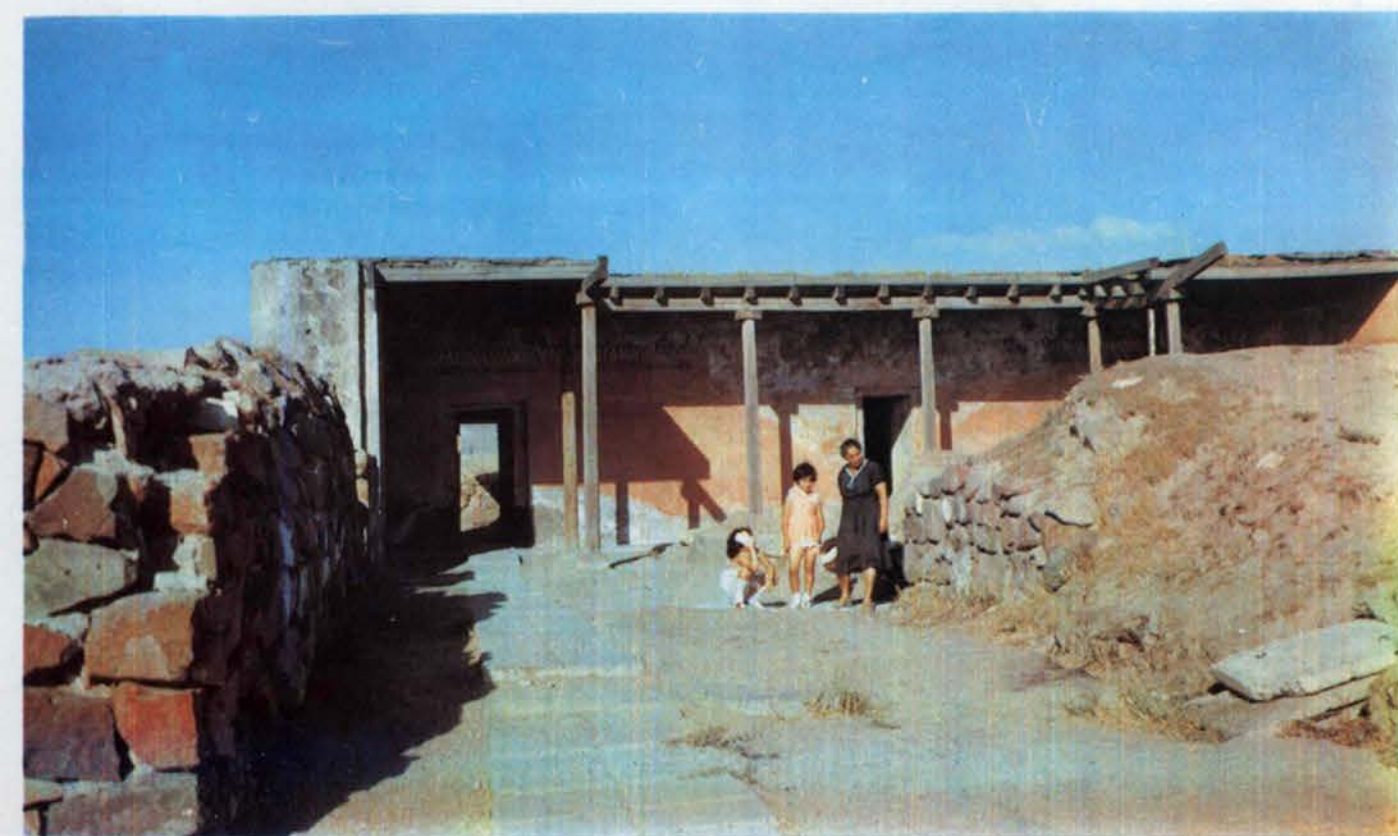
Ինչպես ցույց են տալիս աղբյուրները, ուրարտացիները դարեր շարունակ հայկական ցեղախմբերի հետ ապրում էին կողք-կողքի:

Ուրարտուն մ.թ.ա. IX դարի կեսերից սկսած այնքան է հզորանում, որ սկսում է հակահարված տալ Ասորեստանի ռազմական էքսպանսիային և որոշ ժամանակից հետո դառնում է Առաջավոր Ասիայի հզորագույն ռազմաքաղաքական ուժը: Ուրարտական թագավորներն իրենց համարում էին նաև «Նաիրիի արքա»:

Ուրարտուի առաջին թագավոր Արմենը (Արամը) կատաղի պայքար է մղում Ասորեստանի դեմ, իսկ Մենուա (մ.թ.ա. 810—786), Արգիշտի I (մ.թ.ա. 786—764) և Սարգուր II (մ.թ.ա. 764—735) թագավորների օրոք Ուրարտուն արդեն իր մեջ էր ամփոփում Հայկական լեռնաշխարհն ամբողջովին: Արգիշտին մ.թ.ա. 782 թ. հիմնադրեց Էրեբունին (Երևան), մ.թ.ա. 776 թ.՝ Արգիշտիխիսիլին (Արմավիր) և մի շարք այլ ամրոցներ ու քաղաքներ:

Մեծամոր. առաջին սրբարանը

Էրեբունի ամրոցը

Ասորեստանի Սարգոն II թագավորը մ.թ.ա. 714 թ. արշավեց Ուրարտուի վրա և ուժեղ հարված հասցրեց նրան, որից հետո այն գնալով թուլացավ և մ.թ.ա. VI դարի սկզբին կործանման հասավ:

Ուրարտացիների տիրապետության ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհի տնտեսական և մշակութային կյանքում զգալի առաջընթաց կատարվեց: Մետաղագործության զարգացումը և երկաթե գործիքների արտադրությունը մեծ չափով նպաստեցին երկրագործության առաջընթացին: Կառուցվեցին մի շարք ջրանցքներ ու ջրամբարներ, որոնք կարևոր նշանակություն ունեցան դաշտավայրերում ու այգեգործության զարգացման համար: Թելչեբախի (Կարմիր-բլուր) պեղումներով ի հայտ եկան ցորենի և գարու շտեմարաններ, գինու մանուկներ, գարեջրի արհեստանոց, ձիթահան և այլն: Տուշպայի (Վան), Թուփրախ Կալեի, Էրեբունիի, Արգիշտիխինիլի, Թելչեբախի և այլ ամրոցների ու քաղաքների պեղումներն ի հայտ բերեցին բազմաթիվ հրաշակերտ պալատներ ու տաճարներ՝ վարդարված բարձրարվեստ որմնանկարներով:

Ուրարտական կամ Վանի թագավորության շրջանին փոխարինեց Երվանդունիների թագավորությունը, որը պայքար ծավալեց ապատագրվելու Մարաստանի և Պարսկաստանի գերիշխանությունից:

Ուրարտացիները, լինելով փոքրաթիվ և դրսեկ, միաձուլվում են հայ ժողովրդին և հանդես գալիս որպես նրա բաղկացուցիչ տարրերից մեկը: Եվ դա հասկանալի է. ուրարտական պետության մեջ հիմնական էթնիկական տարրը հայկական ցեղերն էին:

Պարսկաստանի տիրակալ Դարեհ I-ի (մ.թ.ա. 522—486) Բեհիսթունյան (պարսկերեն, էլամերեն, աքքադերեն) արձանագրություններում արտացոլված են կարևոր փաստեր, որոնք ցույց են տալիս հայ ժողովրդի հերոսական պայքարն անկախության համար: Դարեհ I-ը իր հպատակ երկրների թվում նշում է նաև Արմինան (Արմենիան): Հետաքրքիր է այն փաստը, որ բաբելական (աքքադական) բնագրում, ի տարբերություն «Արմենիայի», նշվում է «Ուրաշտու» (Ուրարտու), էլամականում «Հարմինուլա»: Սա նշանակում է, որ Ուրարտուն և Արմենիան նույնացվում էին:

Արմենիայի մասին շատ ուշագրավ տեղեկություններ ենք գտնում Հերոդոտոսի «Պատմություն» աշխատությունում:

Քսենոֆոն Սթենացին ևս, որը մասնակցել է դեպի Պարսկաստան Կյուրոս Կրտսերի արշավանքին (մ.թ.ա. 401 թ.), կարևոր տեղեկություններ է տալիս Հայաստանի մասին: Արշավանքն անհաջո-

Ուրարտերեն արձանագրություն

ղությամբ է վերջանում, Կյուրոսը Կունաքսայի ճակատամարտում սպանվում է, իսկ զորքը Հայաստանի վրայով նահանջում է դեպի Սև ծով: Քսենոֆոն Աթենացին նահանջի ճանապարհին իր տեսածը նկարագրում է «Անաբասիս» աշխատության մեջ: Նա նշում է երկրի հարստությունը:

Դիոդորոս Սիկիլիացին (հիրավի փոխանցելով ուրիշից) նույն ձևով նկարագրելով 10 հազար հույների արշավանքն ու նահանջը, ուշագրավ փաստեր է բերում Հայաստանում բարիքների առատության և ժողովրդի ռազմական հզորության, նրա ապատասեր ոգու մասին:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ՊԱՐՍԿԱ-ՀՈՒՄԵԱԿԱՆ
ԽԱՐԻԲԴԱՅԻ ՄԵՋ**

Մ.թ.ա. 331 թ. Աքեմենյան պետությունն Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումների հետևանքով խորտակվեց: Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո (մ.թ.ա. 323 թ.) նրա կայսրությունը բաժանբաժան եղավ: Նրա զորավարներից Սելևկոսը մ.թ.ա. III դարի սկզբին Առաջավոր Ասիայում ստեղծեց մի պետություն, որն իրեն ենթարկեց նաև Մեծ Հայքը և Հայաստանի այլ շրջաններ: Երբ մ.թ.ա. 190 թ. սելևկյան բանակը Մագնեսիայի ճա-

կատամարտում հռոմեացիների կողմից ջախջախվեց, հայ մեծատոհմիկներ Արտաշեսն ու Ջարեհը հաջորդ տարում ապստամբեցին և սելևկյան տիրապետությունից իրենց ապատ հայտարարեցին: Ջարեհը վերականգնեց Ծովքի թագավորությունը, իսկ Արտաշեսը՝ Մեծ Հայքի: Հատկապես նշանակալից էր Արտաշեսյան դինաստիան, որը 190 տարի մեծ դեր կատարեց հայ ժողովրդի պետականության զարգացման մեջ: Կարևոր նշանակություն ունեցան Արտաշես I-ի (մ.թ.ա. 189—160) բարենորոգումները: Նա իրագործեց ագրարային ռեֆորմ, նպատակ ունենալով սահմանափակել համայնական և մասնատիրական հողերը: Այդ նպատակով նա հրամայեց հողերի արանքում դնել սահմանաքարեր, որոնցից մի քանիսը հասել են մեզ: Նա կարգավորեց նաև վարչական բաժանումն ու կառավարումը, վարկ տվեց երկրագործությանը, արհեստներին ու առևտրին, Արարատյան դաշտի Խորվիրապ կոչվող վայրում հիմնադրեց Արտաշատ մայրաքաղաքը: Խոսելով Արտաշատի հիմնադրման մասին, որն ուսումնասիրողներն անվանում էին հայկական Կարթագեն, Պլուտարքոսը նշում է, որ կարթագենցի Հաննիբալը գնաց «Արտաշես արմենի արքունիքը, որին բազում պիտանի խորհուրդներ ու հրահանգներ

տվեց: Բացի այդ, նկատելով չօգտագործված ու լքված, սակայն բացառիկ հարմարագույն և ակնհաս մի վայր, նա այդ տեղում ուրվագծելով քաղաքի հատակագիծը, կանչեց Արտաշեսին և ցույց տալով նրան այդ վայրը՝ համուզեց քաղաք կառուցել այստեղ...» Կառուցվեց մեծ և շատ գեղեցիկ մի քաղաք, որին թագավորը տվեց իր անունը, և այն հռչակվեց Հայաստանի քաղաքամայր: Դիողորոս Սիկիլիացին ևս նշում է, որ «Հայաստանի թագավոր Արտաքսիասը ապստամբելով Անտիոքոսից (Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս III՝ մ.թ.ա. 223—187), իր անունով քաղաք հիմնեց և ժողովեց հզոր արանց»:

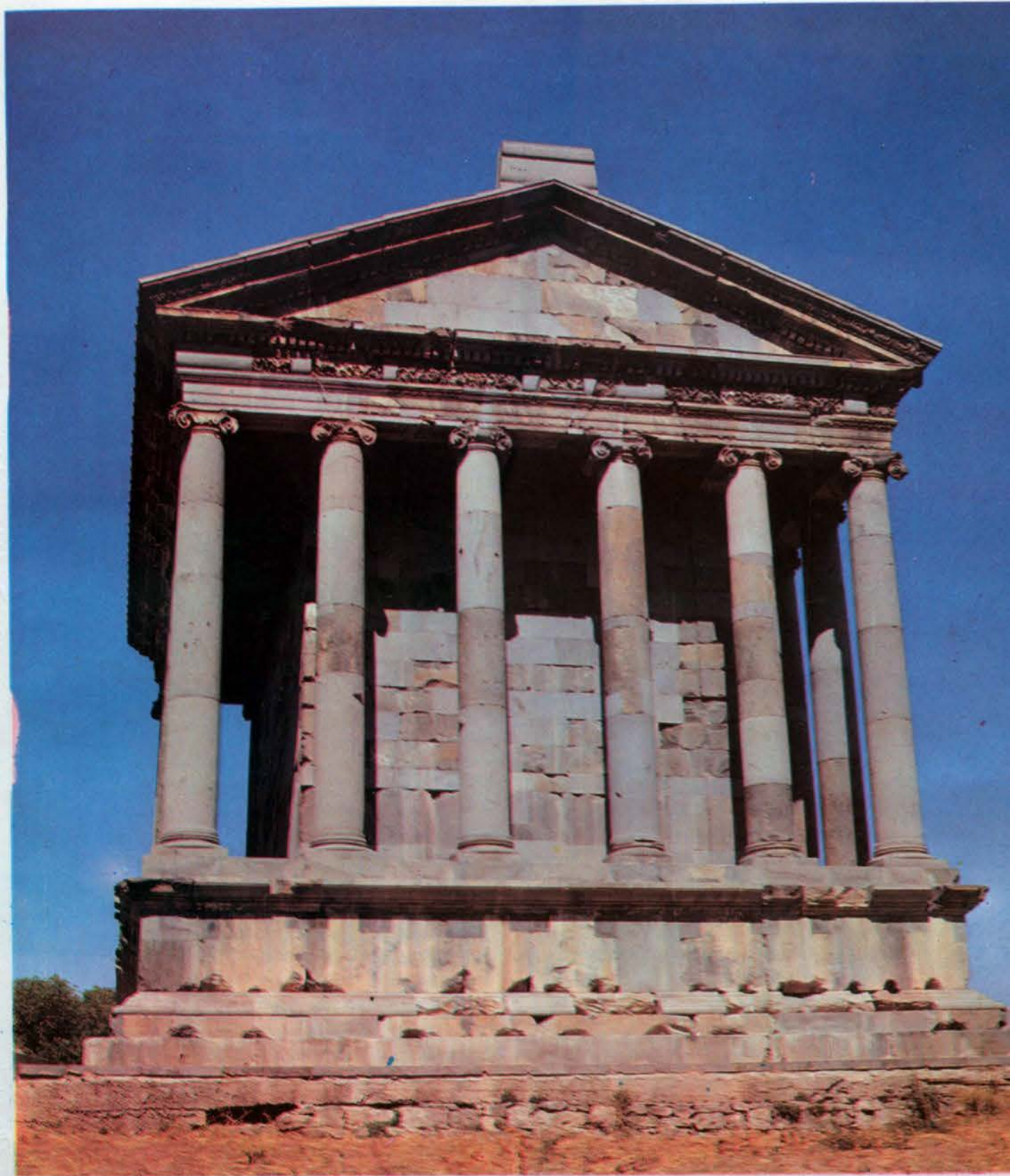
Արտաշատը, որ կառուցվեց մ. թ. ա. II դարի 70-ական թվականներին, դարձավ տնտեսական և մշակութային խոշոր կենտրոն, միջազգային տարանցիկ առևտրի հանգուցակետ: Հնագիտական պեղումները հաստատում են, որ քաղաքը պահպանել է հսկայական մի տարածություն, որի կենտրոնը մոնումենտալ շենքերով կառուցապատվել է 9 բարձունքի վրա: Այստեղ հայտնաբերվել են պեղքեր, աշխատանքի գործիքներ, կավե և ապակե իրեր, դրամների նմուշներ և «Արտաշատյան Աֆրոդիտեի» արձանիկը, որը ուշ հելլենիզմի արվեստի լավա-

գույն նմուշներից է: Ակադեմիկոս Բ. Առաքելյանի բնորոշմամբ ոչ մի քաղաք հայ ժողովրդի պատմության մեջ այնպիսի նշանակալից հետք չի թողել, ինչպես Արտաշատը:

Արտաշես I-ի գահակալության տարիներին վերաբերող արամեերեն 9 արձանագրություն է հայտնաբերվել, որոնցում արտացոլված է հողային բարենորոգումների խնդիրը: Դրանցից մեկում ասված է. «Արտաշես, արքա Երվանդականի, Ջարեհի որդու, Բարու, թագակրի... 10-րդ տարում, Արտաշեսը, Ջարեհի որդին, բաժանեց հողը գյուղերի միջև»: Այս մասին ուշագրավ տեղեկություն է տալիս նաև Մովսես Խորենացին: Նա գրում է. «Բոլոր առաքինություններից և ճշմարիտ գործերից հետո Արտաշեսը հրամայում է գյուղերի և ագարակների սահմանները որոշել... հրամայեց տաշել քառակուսի ձևով քարեր, մեջները պնակի նման փոսացնել և թաղել հողի մեջ, իսկ նրանց վրա կանգնեցնել քառակուսի կոթողներ...» «Բայց ասում են, — շարունակում է պատմահայրը, — թե Արտաշեսի ժամանակ մեր Հայաստանում անմշակ հող չմնաց, ոչ լեռնային և ոչ դաշտային, այնքան շենացել էր երկիրը»:

Արտաշեսյան Հայաստանն իր հզորության գագաթնակետին հասավ Արտաշես I-ի թոռան՝ Տիգրան

Տեսարան Կարմիր բլուրից

Արտաշատի հին բնակատեղին

II-ի, գահակալության ժամանակ (մ.թ.ա. 95—55 թթ.): Նա նախ գրավեց Ծոփքը, ուր իշխում էր Ջարեհի հետնորդներից Արտաշեսը, ապա պարթևներից խլեց նրանց տիրապետության տակ գտնվող հայկական հողերը և էլի մի շարք տարածքներ: Մ.թ.ա. 83 թ. Տիգրան II-ը գրավեց նաև սելևկյանների մայրաքաղաք Անտիոքը, որ շուրջ 500 հազար բնակիչ ուներ: Նա հասավ Միջերկրական ծովի ափերը, տիրեց Փյունիկիային և դաշտային Կիլիկիային: Հուստինիանոսը նշում է. «Չի կարելի լուսթյամբ անցնել այնպիսի մեծ թագավորության կողքից, ինչպիսին է Հայաստանը, քանի որ նրա սահմանները, Պարթևստանից հետո, իրենց ընդարձակությամբ գերազանցում են բոլոր մյուս թագավորությունների սահմանները, ընդ որում Հայաստանը Կապադովկիայից մինչև Կասպից ծով տասնմեկ հազար քայլ տարածություն ունի, իսկ լայնքով նրա երկարությունն է յոթ հարյուր հազար քայլ»:

Իսկ Ապպիանոսը գրում է, որ Տիգրան II-ը, հպորացնելով իր տերությունը, «հռչակվեց արքայից արքա... տիրեց Եփրատից այն կողմ գտնվող Սիրիային, մինչև Եգիպտոս բնակվող սիրիական ցեղերի (երկիրը): Միաժամանակ նվաճեց Կիլիկիան...»:

Տիգրան II-ի գահակալության տարիներին Հայաստանում բուռն զարգացում ապրեցին մետաղագործությունը, կավագործությունն ու ապակեգործությունը: Երկիրն առևտրական լայն կապեր ուներ բազմաթիվ երկրների հետ: Տիգրան II-ի պատկերով դրամ էր կտրվում:

Երկրի հողային հարստությունները պատկանում էին թագավորին, խոշոր կալվածատեր ավագանուն, պինդորական և քրմական վերնախավին, որոնք օգտագործում էին ստրուկների աշխատանքը: Ճնշվող և շահագործվող դասը կազմված էր համայնական պատ գյուղացիներից, արհեստավորներից և ստրուկ-

ներից: Արտաշրող հիմնական ուժը գյուղացիներն ու արհեստավորներն էին, որոնք նաև պարտադիր աշխատանք էին կատարում քաղաքների, ճանապարհների և այլ կարգի կառույցների վրա: Թագավորն էր պետության միանձնյա տիրակալը: Քրմապետն անսահմանափակ իշխանություն ուներ կրոնական հաստատությունների վրա: Նա նաև թագավորի գլխավոր խորհրդատուն էր: Երկրի խոշոր վարչական միավորները գլխավորում էին բոլեշխները, որոնք պարտավոր էին սահմանները պաշտպանել օտար ներխուժումներից: Քաղաքներում տեղական վարչությունից բացի կար նաև թագավորի կողմից նշանակված, մեծ իրավունքներով օժտված կառավարիչ:

Երկիրը պաշտպանող ուժը բանակն էր, որն, ի տարբերություն մյուս պետությունների, վարձկան չէր, այլ զորակոչվում էր հայ բնակչությունից:

Մ.թ.ա. 80-ական թվականներին Տիգրան II-ը հիմնեց նոր մայրաքաղաք՝ Տիգրանակերտը, որը գտնվում էր Հայկական Տավրոսի մատույցներում: Տիգրանակերտը շրջապատված էր բարձր բերդապարիսպներով և աչքի էր զարնում հոյակապ պալատներով ու շենքերով: Եվ բոլորովին էլ պատահական չէ, որ Ապպիանոս Ալեքսանդրիացին այն դասել է ժամանակի հրաշակերտ քաղաքների շարքը: Տիգրանակերտն ու Արտաշատը կապված էին հատուկ մայրուղով, որը կոչվում էր «Թագավորական ճանապարհ»:

Մ.թ.ա. I դարի կեսերին Տիգրանի պետությունը շոշափելի ազդեցություն ձեռք բերեց Փոքր Ասիայում և Հռոմի կողմից դիտվեց իբրև մրցակից: Երբ մ.թ.ա. 69 թ. հռոմեական լեգեոնները Լուկուլլոսի գլխավորությամբ հանկարծակի ներխուժեցին Հայաստան, Տիգրան II-ին օգնության եկան դաշնակիցների՝ ատրպատականցիների (մեդացիների), աղվանների և իբերների ջոկատները: Նկարագրելով անդրկովկասյան ժողովուրդների պայքարն ընդդեմ հռոմեական զորքերի, Պլուտարքոսը նշում է, որ Հայաստանի մայրաքաղաք Տիգրանակերտի պաշտպաններին օգնության եկան «բազմաթիվ աղվաններ և նրանց հարևան իբերներ»: Լուկուլլոսը կարողացավ իր կողմը գրավել Տիգրան II-ի իշխանությունից դժգոհ տարրերին ու առանձին իշխանավորների: Վերջիններս, դավաճանելով իրենց արքայից արքային, անցան թշնամու կողմը, դրանով իսկ նպաստելով հռոմեացիների կողմից Տիգրանակերտի նվաճմանը: Դիոն Կասսիոսը նշում է, որ Լուկուլլոսը «Տիգրանակերտը գրավեց այնտեղ բնակեցված օտարների ապստամբության հետևանքով: Զանգի նրանց մեծ մասը կիլիկիացիներ էին, որոնք մի ժամանակ տեղահանվել էին իրենց երկրից, և

Արտաշատ. կնոջ մարմարե արձանիկ

այժմ գիշերով հռոմեացիներին ներս թողեցին: Այնուհետև, մնացած ամեն ինչը հափշտակվեց: Բացի կիլիկիացիների ունեցվածքից...» Ստրաբոնի վկայությամբ, Լուկուլլոսը ավերեց քաղաքը, որը դեռ կիսավարտ էր: Թշնամու զորքերը փորձեցին զավթել նաև Արտաշատը, սակայն աշխարհավորայինները և զորքերը կարողացան ամուր պաշտպանություն կապակերպել, քաղաքը վերածել անառիկ ամրոցի և մաս առ մաս ջախջախել հռոմեական լեգեոններին: Տիգրան II-ը, վերակազմելով բանակը, Միհրդատ Պոնտացու և իր փեսայի՝ ատրպատական թագավոր Միհրդատի օգնությամբ մ. թ. ա. 68 թ. աշնանը Արածանի գետի ափին Լուկուլլոսի զորքերին մեծ ջարդ տվեց և դուրս քշեց երկրից: Հռո-

Արտաշատ. դիմաքանդակներ

Հելլենիստական դարաշրջանի կավե արձանիկ

մեական զավթիչները չհաշտվեցին այդպիսի խայտառակ պարտության հետ: Նրանք Հայաստան նետեցին նոր պորամասեր, պաշտոնից հանեցին Լուկուլոսին՝ նրան փոխարինելով Պոմպեոսով, և մ.թ.ա. 66 թ. նորից ձեռնամուխ եղան իրենց զավթողական ծրագրերի իրագործմանը: Տիգրան II-ը, ստեղծված պայմաններից ելնելով, հաշտություն առաջարկեց: Մ.թ.ա. 66 թ. շատ ծանր հաշտության պայմանագիր կնքվեց: Հայաստանը տարեկան 600 տաղանդ (12,5 մլն ուրբլի ոսկով) ռազմատուգանք պիտի վճարեր, հրաժարվեր իր նվաճած երկրներից և պահանջված դեպքում պորթով օգներ հռոմեացիներին:

Տիգրան II-ից հետո գահ բարձրացավ նրա որդին՝ Արտավազ II-ը (մ.թ.ա. 55—34), որի օրոք հայ մշակույթը զգալի վերելք ապրեց: Սա կրթված պետական գործիչ էր: Արտաշատի թատրոնի բեմում ներկայացվում էին հայկական ու հունական դրամաներ: Պլուտարքոսը գրում է, որ «Արտավազը հորինում էր նույնիսկ ողբերգություններ և գրում ճառեր ու պատմական երկասիրություններ, որոնցից մի քանիսը մինչև այժմ պահպանվել են»:

Հռոմեական Կրասոս պորավարը, որը հայտնի էր դարձել Սպարտակի ապստամբությունը ճնշելով, արշավանք սկսելով պարթևների դեմ, համաձայն մ.թ.ա. 66 թ. պայմանագրի՝ հայերից օգնություն պահանջեց: Սակայն Արտավազը ոչ միայն մերժեց, այլև միանալով պարթևներին, մ.թ.ա. 53 թ. Միջագետքի Խարան քաղաքի մոտ հռոմեական զորքերին պարտության մատնեց: Կովում Կրասոսն ընկավ:

Սակայն հռոմեացիները չեն հաշտվում նման վիճակի հետ և մ.թ.ա. 36 թ. պորավար Անտոնիոսի գլխավորությամբ կրկին արշավում են պարթևների դեմ, Արտավազ II-ին ստիպելով դաշնակցել իրենց հետ: Վերջինս ստիպված համաձայնում է օգնել հռոմեացիներին: Ստրաբոնը գրում է, որ «Արտավազը բացի մյուս ձիավորներից, վեցհազարանոց պահապատ հեծելազոր կարգի դնելով՝ ցուցադրեց Անտոնիոսին, երբ նրա հետ արշավեց Մեդիա»:

Սակայն հռոմեական զորքերը պարտություն կրելով՝ նահանջեցին: Անտոնիոսը պարտության մեղքը Արտավազի վրա բարդելով, մ.թ.ա. 34 թ. առանց պատերազմ հայտարարելու ներխուժում է Հայաստան: Նրան հաջողվում է խաբեությամբ ձերբակալել հայոց արքային, նրա կնոջն ու երկու որդիներին: Դիոն Կասիոսը գրում է, որ Անտոնիոսը վերադարձավ Եգիպտոս, «իր հետ տանելով թե այլ առատ ավար և թե արմենին՝ իր կնոջ ու որդիների հետ... և բացի այդ ամենից, որ շնորհեց Կլեոպատրային, նրան բերեց ընտանյոք հանդերձ նաև ար-

մենին, որը ոսկե կապանքների մեջ էր»: Ստիպում էին, որ հայոց թագավորը գլուխ խոնարհի Կլեոպատրային, բայց նա և ընտանիքը հպարտ պահեցին իրենց և «վեհամիտ մարդկանց համբավ շահեցին, բայց և նույն այդ պատճառով ենթարկվեցին չարչարանքների»:

Հռոմեացիները Օկտավիանոսի գլխավորությամբ մ.թ.ա. 20 թ. նորից արշավեցին Հայաստան, Արտաշես II-ին դավադրաբար սպանեցին և Հայաստանի գահը հանձնեցին իրենց դրածոներին, իսկ արդեն մ.թ. 1 թվականին վերացրին Արտաշեսյան հարստությունը: Այդուհանդերձ նրանք չկարողացան Հայաստանը դարձնել իրենց պրովինցիան:

Հայհռոմեական հակամարտությունների խորացմանը փոքրնախաճ հայ-պարթևական հարաբերությունները գնալով բարելավվում էին, և նրանք համատեղ էին հանդես գալիս ընդհանուր թշնամու՝ Հռոմի դեմ: Այդ պայմաններում պարթևական թագավոր Վաղարշը 52 թ. իր եղբորը՝ Տրդատին, հայոց թագավոր է կարգում և հայ-պարթևական միացյալ ուժերով Հայաստանն ապստամբում հռոմեական տիրակալությունից: 59 թ. հռոմեական զորքերը Կորբուլոն պորավարի գլխավորությամբ նորից արշավեցին Հայաստան և գրավեցին Արտաշատն ու Տիգրանակետը, հրի ու սրի մատնեցին քաղաքներն ու գյուղերը: Մայրաքաղաք Արտաշատը, գրում է Տակիտոսը, «հրդեհվեց, քարուքանդ արվեց և հավասարվեց հողին, որովհետև պարիսպների լայնածավալության պատճառով առանց ուժեղ պահակազորի չէր կարելի պահել այն...»: Սակայն հայ ժողովուրդը ծնկի չեկավ և պարթևների օգնությամբ շարունակեց պայքարը: 62 թ. Հռանդեայում հռոմեական զորքը շրջապատվում է և ամոթալիորեն անցնում «լծի» տակով, որ կապված էր նիպակներից: Հռոմի Ներոն կայսրը չէր կարողանում հաշտվել նման ստորացման հետ, սակայն ստիպված էր 63 թ. նոր պայմանագիր կնքել և իր զորքերը դուրս բերել Հայաստանից, իսկ Տրդատը մեծ ջբխմբով ժամանում է Հռոմ ու Ներոնից ստանում հայոց թագը: 66 թ. նա վերադառնում է Հայաստան, որով և Հայաստանում հաստատվում է Արշակունիների հարստությունը (66—428): Տըրդատի ինքնակալ իշխանությունը շարունակվեց մինչև 88 թ.: Երկիրն ապատ շունչ քաշեց, վերաշինվեց Արտաշատ մայրաքաղաքը:

Հետագայում, II դարում ևս, հռոմեացիները քանիցս փորձեցին նվաճել Հայաստանը: 163 թ. նրանք նորից ներխուժեցին Հայաստան և հայկական գահը հանձնեցին իրենց դրածո Սոյեմեսին, իսկ մայրաքաղաք Վաղարշապատում հռոմեական կայսրը հաստատեցին: Սակայն հայ ժողովուրդը

Անահիտ դիցուհու քանդակապատկերը

շարունակում էր անկախության համար պայքարը, որի շնորհիվ արդեն II դարի վերջերին հայկական թագավորությունը զգալի չափով ամրապնդվեց:

III դարի հռոմեական պատմիչ Տրեբելլիոս Պոլիոնը նշում է, որ 256—260 թթ. պարսկահռոմեական պատերազմի ժամանակ պարսիկները հայերի մասնակցությամբ հաղթեցին և գերի վերցրին Հռոմի Վալերիանոս կայսերը (253—260), որը գերության մեջ էլ մահացավ:

Պարսկահռոմեական պատերազմների ժամանակ Հայաստանը, եթե անգամ չէր մասնակցում, միևնույն է մեծապես տուժում էր: Հենց այդ ժամանակ էր, որ, ինչպես նշում է Մովսես Խորենացին, Սասանյան տիրակալ Արտաշիրը (262—272), գրավելով «մեր երկիրը, հարկատու է դարձնում և ամեն բանում իր անունը հաստատում»:

Պարսիկ տիրակալը ահավոր հալածանքներ է սկսում հայ նախարարական տների և Խոսրով թագավորի նկատմամբ: Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ երբ Արտաշիրին հայտնի է դառնում, թե Խոսրով թագավորի որդիներից մեկին Արտավազ Մանդակունին փախցրել է Բյուզանդիա, հրամայում է ոչնչացնել Մանդակունիների նախարարական տոհմը: Այդ մանուկն ապագա Տրդատ III թագավորն էր:

ՖԵՌՂԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

IV դարում Հայաստանի ներքին կյանքում տեղի են ունենում կարևոր իրադարձություններ: Ջարգանում են ֆեոդալական հարաբերությունները, աճում է խոշոր հողատիրությունը, իսկ ստրկական աշխատանքն իրեն սպառում և տեղի է տալիս: Սկսվում է ֆեոդալիզմի տիրապետության դարաշրջանը:

Ֆեոդալական վերնախավի ներկայացուցիչներն իրենց ձեռքն էին գցել համայնական հողերը և գյուղացիներին կախյալ վիճակի մեջ դրել: Տիրող դասակարգի բռնագրաված և ժառանգական սեփականություն դարձրած հողերը կոչվում էին «հայրենիք»: Արքունի պաշտոնյաները, պինվորական ու վարչական գործիչները ևս հատուկ ծառայությունների համար հող էին ստանում և այն դարձնում իրենց ժառանգական սեփականությունը: Այդ ձևով առաջացած խոշոր հողատերերը հաճախ դառնում էին տվյալ շրջանի վարչական ղեկավարներ և անգամ հատուկ պորաջուկատներ պահում: Թագավորն ինքը ամենախոշոր ֆեոդալն էր: Ջինվորական ծառայության մեջ գտնվողները ևս ստանում էին հողաբաժին: Երկիրը կառավարում էր թագավորը, որի վասալներն էին խոշոր ֆեոդալները՝ բղջիները, նախարարները և այլն: Համայնքի անդամ գյուղացիները կախման մեջ էին աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալներից, աշխատում էին նրանց կալվածքներում: Այդ ճանապարհով ֆեոդալական շահագործման ձևը աստիճանաբար դարձավ տիրապետող:

Հայաստանում ֆեոդալիզմի ձևավորումով հեթանոսական կրոնին փոխարինելու եկավ նոր կրոնը՝ քրիստոնեությունը, որն ավելի էր համապատասխանում երկրի վերնախավի դասակարգային շահերին: Հայոց Տրդատ III թագավորը (298—330) 301—303 թթ. մերժեց հեթանոսությունը և որպես պետական կրոն ընդունեց քրիստոնեությունը, որի առաջին քարոզիչն ու տարածողը Հայաստանում Գրիգոր Լուսավորիչն էր: Քրիստոնեության ընդունումն ուղեկցվեց նրա և հեթանոսության կողմնակիցների կատաղի պայքարով: Թագավորի հրամանով հեթանոսական տաճարների կալվածքներն ու հարստությունները բռնագրավեցին և հանձնվեցին քրիստոնեական եկեղեցուն: Հեթանոսական տա-

ճարները ոչնչացվեցին, և ահավոր հալածանք ու ջարդ կազմակերպվեց հեթանոսության դեմ: Տրդատ III թագավորն ինքը Գրիգոր Լուսավորչի հետ շրջում էր Հայաստանի շրջանները և անխնա ոչնչացնում հեթանոսական հուշարձանները:

Տրդատն այնուհետև հրաման է տալիս բացել հունարեն ու ասորերեն լեզուներով նոր դպրոցներ և «իր իշխանության նահանգներից, գավառներից ուսման համար մատաղ մանուկների բազմություն բերել և նրանց վրա հմուտ ուսուցիչներ կարգել...» Բրմերից ոմանց եպիսկոպոսության աստիճանի են արժանացնում, իսկ նրանց որդիներին դպրոցներում վերադաստիարակում են քրիստոնեական ոգով:

Ֆեոդալական Հայաստանի այդ շրջանի պետական կառուցվածքի կարևոր բաղադրամասերն էին գործակալությունները, որոնց միջոցով թագավորը կառավարում էր երկիրը: Դրանք էին.

Հավարապետություն — տնօրինում էր երկրի տնտեսական կյանքը (Ամատունիների ֆեոդալական տան ժառանգական պաշտոնն էր),

Սպարապետություն — իրականացնում էր երկրի պաշտպանության ղեկավարման գործը (Մամիկոնյանների տուն),

Մարդպետություն — «Հայր մարդպետը» հսկում էր թագավորի կալվածքները, գանձարանը, բերդերը, կանանցը. թագավորի խորհրդատուն էր, արքայորդիների դաստիարակը:

Թագադիր ասպետություն — վերահսկում էր թագավորի թագադրության կանոններին (Բագրատունիների տուն),

Մաղխադություն — վարում էր թագավորի թիկնապահ կորքի հրամանատարությունը (Խորխոռունիների տուն):

Առավել կարևոր հարցերի լուծման համար թագավորը հրավիրում էր ժողովներ, որոնց մասնակցում էին նախարարներն ու բարձրաստիճան հոգևորականները:

III—IV դարերում Հայաստանի արտաքին դրությունը բավական ծանրացավ: 224 թ. պարթև Արշակունիների թագավորությունը փոխարինվեց Սասանյան բռնապետությամբ, որը, միավորելով ամբողջ Պարսկաստանը, փորձում էր նվաճել նաև Հայաստանը: Հռոմեական կայսրությունը, չնայած ներսում տիրող ձգնաժամին, մի կողմից հայերի հետ դաշինք էր որոնում Սասանյան Պարսկաստանի դեմ, մյուս

կողմից՝ ինքն էլ էր ձգտում Հայաստանն իր իշխանության տակ գցել: Հայերի համար այժմ արդեն առավել վտանգավոր թշնամի էր համարվում Սասանյան տիրակալությունը, որի հաճախակի հարձակումները երկիրը ծանր կացության հասցրին:

297 թ. հռոմեական բանակին հաջողվեց հայկական ուժերի օգնությամբ ջախջախել պարսիկներին, որոնք ստիպված եղան հաշտություն խնդրել: Հռոմի և Պարսկաստանի միջև 298 թ. Մծբինում կրնքվեց հաշտություն, որով Հայաստանը 40 տարվա խաղաղ կյանքի հնարավորություն ստացավ: Օգտվելով խաղաղությունից, Խոսրով Կոտակ թագավորը (331—338) կառուցեց Դվինը, մայրաքաղաքը Արտաշատից տեղափոխեց այնտեղ և հիմնեց նշանավոր Խոսրովի անտառը: Փալատոս Բուլանդը հաղորդում է, որ թագավորի հրամանով անտառ տնկեցին և ամբողջ դաշտը լցրին կաղնու տնկիներով, իսկ անտառի անունը դրին Խոսրովակերտ: Նույն տեղում հիմնվեցին արքունական ապարանքներ:

Արտաքին հարձակումներն ու ներքին շահագործումը բավականին ծանր վիճակի մեջ էին դնում աշխատավոր մասսաներին: Շատերը փախչում էին լեռներն ու անմարդաբնակ վայրերը: Այդ հողի վրա ծայր առան անապատականների, մծղնեականների և բորբորիտների հակաֆեոդալական գյուղացիական շարժումները, որոնք ուղղված էին ֆեոդալական շահագործման և եկեղեցու դեմ: Այդ շարժումները դաժանորեն ճնշվեցին:

Սրվել էին նաև կենտրոնական իշխանության և նախարարական տների հակասությունները, քանի որ խոշոր ֆեոդալները կենտրոնախույս ձգտումներ էին հանդես բերում: Արշակ II թագավորը (350—368), իր համար հենարան ստեղծելու նպատակով, Կոգովիտ գավառում հիմնադրում է Արշակավան քաղաքը և արտոնյալ պայմաններով այնտեղ հավաքում նախարարների տիրույթներից փախած տասնյակ հազարավոր մարդկանց: Սակայն թագավորի այդ քայլը պայույթ առաջացրեց նախարարների և հոգևոր խավի մեջ, որոնք, ուժեր հավաքելով, հարձակվեցին քաղաքի վրա և ավերեցին այն: Փալատոս Բուլանդը հաղորդում է, որ երեք օրում քաղաքը հիմնահատակ ավերվեց, մոտ քսան հազար ընտանիք կոտորվեց, ոչ ոք կենդանի չմնաց: Իսկ Մովսես Խորենացին գրել է, որ հայոց նախարարները գրոհեցին «թագավորական դաստակերտ Արշակավանի վրա, սրով կոտորեցին տղամարդկանց և կանանց, բացի ծծկեր երեխաներից...»

Երկրի արտաքին դրությունը շարունակում էր լարված մնալ: Մծբինի 40-ամյա հաշտության պայմանագրի ժամկետը դեռ չէր լրացել, երբ պարսից

Շապուհ II արքան ուխտադրժորեն ներխուժեց Հայաստան: Հայ ժողովուրդը հերոսական պայքար էր մղում իր անկախության համար: Չկարողանալով բաց մարտերում ծնկի բերել հայկական զորքին, Շապուհը դիմում է խարդավանքի: Նա 367 թ., պայմանագիր կնքելու պատրվակով, պարսից մայրաքաղաք Տիպրոն է հրավիրում հայոց թագավոր Արշակ II-ին և սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանին, որոնք անարգ դավադրության պոհ են դառնում. պարսից տիրակալը Վասակին սպանել է տալիս, իսկ Արշակը բանտում ինքնասպանություն է գործում: Այնուհետև պարսից զորքը շարունակում է ավերիչ արշավանքները: Գերեվարությունն ու ահավոր բռնությունները մեծ չափերի են հասնում: Գերի են տանում նաև հայոց Փառանձեմ թագուհուն, որն Արշակունյաց գավառի Արտագերս ամրոցում 13 ամիս հերոսական դիմադրություն էր ցույց տվել թշնամուն:

Ապա պարսիկներն ավերեցին Արտաշատ քաղաքը. «բոլոր շինվածքները հիմնահատակ կործանեցին, ոչ մի քար քարի վրա չթողեցին, քաղաքը բնակիչներից թափուր, անմարդ, ավերակ դարձրին... գրավեցին Վաղարշապատ քաղաքն էլ. քանդում, սրբում, հիմքից կործանում էին... Առան Երվանդաշատ մեծ քաղաքն էլ. այստեղից դուրս բերին քսան հազար տուն հայ և երեսուն հազար տուն հրեա, իսկ քաղաքը հիմնահատակ կործանեցին»: Հետո նրանք ավերեցին Ջարեհավանը, Ջարիշատը, Վանը և այլ քաղաքներ ու ավաններ: Փառանձեմ թագուհուն շահի հրամանով հրապարակորե՛ր անասելի տանջանքների ենթարկելով՝ սպանեցին:

Սակայն հայ ժողովուրդը շարունակեց դիմադրությունը: Շուտով՝ 369 թ., գահ բարձրացավ Արշակ II-ի որդին՝ Պապը, և շարունակեց պայքարը: Նա կարողացավ Բյուզանդիայից օգնական զորք ստանալ, իր բանակը կարգի բերել և հայրենասիրական բոլոր ուժերը միավորելով՝ վճռական մարտի պատրաստվել: Շապուհ II-ը 371 թ. նոր արշավանք սկսեց՝ գրավելու Հայաստանն ու Վրաստանը: Հայկական և հռոմեական միացյալ զորաբանակը Նպատ լեռան մոտ՝ Չիրավի դաշտում, ճակատամարտ տվեց պարսկական զորքերին և ջախջախեց ու հետ շարտեց թշնամուն: Այդ ճակատամարտում Սպանդարատ Կամսարականն ու սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը՝ Վասակի որդին, մեծ սխրանքներ գործեցին:

Շատ չանցած՝ Շապուհի զորքերը նորից ներխուժեցին Հայաստան, բայց այս անգամ էլ պարտություն կրեցին: «Իսկ երբ հայոց բոլոր զորքերը հետ դարձան,— գրում է Փալատոսը,— թիվ չկար ախոյանների այն գլուխներին, որ հայոց Մուշեղ

քաջ պորավարը բերել էր Հայոց Պապ թագավորի առաջ»:

Պապ թագավորը կարևոր միջոցներ ձեռնարկեց երկրի պաշտպանությունն ամրապնդելու ուղղությամբ. նա մեծացրեց բանակը, հատկապես հեծելազորը, սպայեց կենտրոնախույս ուժերը:

Բյուզանդիան Հայաստանին պաշտպանում էր իր հիմնական ախոյան Պարսկաստանին ջախջախելու համար, սակայն նրան ձեռնտու չէր հայոց թագավորության ուժեղացումը: Այդ իսկ պատճառով այժմ Բյուզանդիան առիթներ էր փնտրում ինքնուրույն քաղաքականություն վարող Պապին շարքից հանելու համար. «սկսեցին անընդմեջ նորանոր նենգություններ հորինել,— գրում է Ամմիանոսը,— նպատակ ունենալով վրկել նրան կյանքից»: Մի անգամ նրան Տարսոն են հրավիրում, բայց Պապը բյուզանդական բանակի հայ վինավորականներից մեկի միջոցով իմանալով կազմակերպված դավադրության մասին, փախչում է: Դրանից հետո դավադրությունը «գլուխ բերելու գործը գաղտնի գրությամբ հանձնարարվեց Տերենտիոսին, որն այն ժամանակ Հայաստանում հռոմեական զորքերի հրամանատար էր նշանակված»: Տերենտիոսը շատ խորամանկ և երկդիմի անձնավորություն էր: Նա մտերմանալով Պապի հետ, նրան հյուր է կանչում և հյուրասիրության ժամանակ սպանել տալիս:

Պապի սպանությունից հետո Բյուզանդիայի կայսրը Հայոց գահը հանձնեց Արշակունիների տոհմից սերված Վարապդատին: Օգտվելով թագավորի անկայունությունից, որոշ նախարարներ, Սահառունյաց տոհմի նահապետ Բատի խորհրդով, որոշեցին Մուշեղ սպարապետին շարքից հանել: Նրանք իրենց ստոր նպատակին հասան թագավորի մոտ կազմակերպված հյուրասիրության ժամանակ: Դրանից հետո Վարապդատը Բատին է նշանակում սպարապետ: Բայց շուտով Մանվել Մամիկոնյանը, պարսկական զերությունից իր եղբայր Կոմսի հետ Հայաստան վերադառնալով, կարողանում է իր ձեռքը վերցնել սպարապետի՝ իր տոհմի ժառանգական պաշտոնը:

Մանվել սպարապետը սկսեց ղեկավարել երկիրը և պաշտպանել նրա սահմանները: Նա հովանավորեց Պապ թագավորի տիկնոջը՝ Ջարմանդուխտին, և նրա որդիներ Արշակին ու Վաղարշակին:

Մանվելը և Ջարմանդուխտն ընդունեցին պարսկական կողմնորոշում և հատուկ պատվիրակություն ուղարկեցին պարսկական թագավորի մոտ, որը Հայաստանը Բյուզանդիայից պաշտպանելու միտումով ուղարկեց զորք և թագեր՝ Ջարմանդուխտ տիկնոջ և նրա որդիների համար, ինչպես նաև՝ թագավորական դրոշակ: Թագավոր հըռ-

չակվեց Պապի Արշակ անունով որդին, որն ամուսնացավ Մանվելի աղջկա Վարդանդուխտի հետ, իսկ Վաղարշակը՝ Բագրատունի ասպետի դստեր հետ:

Մանվել Մամիկոնյանի մահվանից հետո Հայաստանը թուլացավ, ներքին գոտություններն ուժեղացան: Պարսկաստանի տիրակալը Արշակունի տոհմից Խոսրով անունով մեկին Հայաստանի թագավոր կարգեց և երկրի վրա իր թաթը դրեց, իսկ Արշակ թագավորն ապաստանեց Բյուզանդիայում: Նոր պատերազմ սկսվեց Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև: Վերջապես, երկար բանակցություններից հետո, 387 թ., Հայաստանը բաժանվեց երկու մասի. բյուզանդական մասում թագավոր կարգվեց Արշակը, իսկ պարսկականում՝ Խոսրովը:

Բայց շուտով թե՛ պարսկական և թե՛ բյուզանդական տիրակալներն այդ խղճուկ թագավորություններն էլ վերացրին. հռոմեականում՝ 391 թ., իսկ պարսկականում՝ 428 թվականին:

Այսպիսով, ներքին երկպառակությունների ու արտաքին ուժերի ճնշման տակ հայկական պետականությունը վերացվեց:

Պարսկական բռնապետության իշխանությունը 200 տարի ծանր լծի նման ընկավ հայ ժողովրդի վրին: Հայաստանը ղեկավարում էին պարսիկ մարզպանները, որոնց աթոռանիստը Դվին քաղաքն էր:

ՀԱՅ ԱԶՍԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՆԸ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԼԾԻ ԴԵՄ V ԴԱՐՈՒՄ

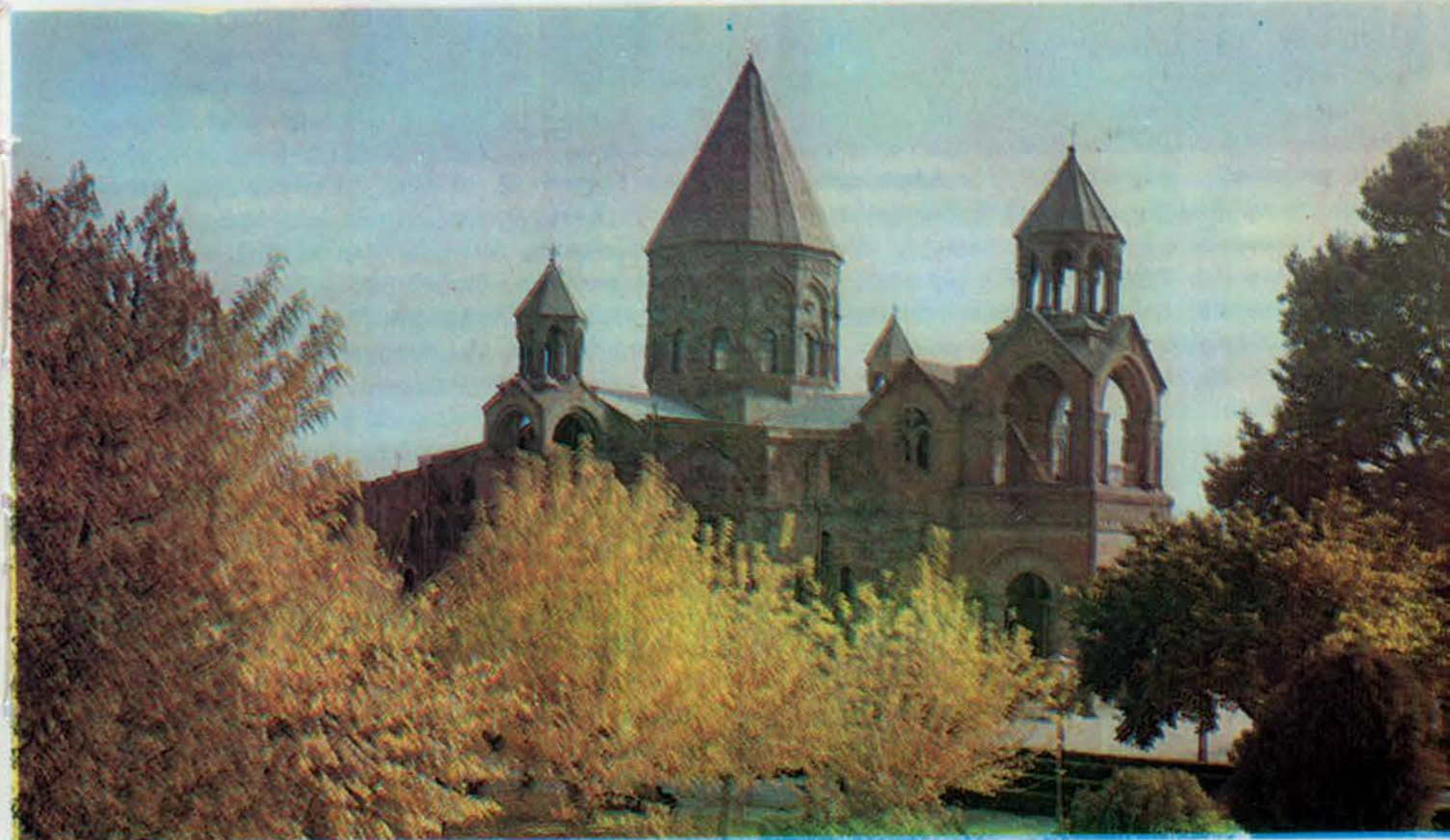
Պարսիկները գրավված տարածքում նշանակեցին իրենց կառավարիչ-մարզպանին, քաղաքների միջնաբերդերում տեղակայեցին պարսկական կայսրներ, իսկ 441 թ. պայմանագրի համաձայն Պարսկաստանը Բյուզանդիային պարտավորեցրեց որևէ օգնություն ցույց չտալ հայերին: Երկրի տընտեսական ու քաղաքական ղեկավարությունը, ինչպես նաև հարկերի գանձումն անցան պարսիկ աստիճանավորների ձեռքը: Պարսիկները հայ ժողովրդին է՛լ ավելի կեղեքելու համար հատուկ աշխարհագիր անցկացրին, հաշվեմատյանի մեջ մտցնելով բոլոր հարստություններն ու եկամուտները. հարկերը կրկնապատկվեցին, հարկադրվեցին ամառի հողերը, անտառներն ու արոտավայրերը, նաև՝ հոգևորականները: Աշխարհագիրը Հայաստանում անց էր կացնում պարսից թագավորի գործակալ Դենշապուհը, որի նպատակն էր քայքայել հայ ժողովրդի միասնությունը և աղքատության հասցնել, որպեսզի, գրում է Եղիշեն, հայերը «չափազանց աղքատության պատճառով ակամա ընդունեն մոգական կրոնը»:

Պարսիկներն անարգել գործելու համար հայկական պորամասերը երկրից հանեցին և ուղարկեցին երկրի արևելյան սահմանները, Միջին Ասիա և այլ վայրեր:

Պարսիկները հայերին և անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդներին դաժան միջոցներով ստիպում էին հավատափոխ լինել՝ ընդունել կրակապաշտություն: Այդ նպատակով էլ 450 թ. հայ, վրաց և աղվան իշխանավորներին հրավիրելով Պարսկաստանի մայրաքաղաք Տիպրոն, նրանց ստիպեցին հավատափոխ լինել: Հայ նախարարներից այդտեղ էին կանչվել Սյունյաց իշխան Վասակը, Արծրունյաց Ներշապուհը, Ռշտունյաց Արտակը, Խոռխոռունյաց Գադիշոն, Մամիկոնյան Վարդանը, Մոկաց Արտակը, Ապահունյաց Մանեն, Ամատունյաց Վահանը, Վահունյաց Գյուտը, Անձևացյաց Շմավոնը:

Հավկերտ II-ը (439—457), ինչպես Եղիշեն է գրում, իշխաններին դիմավորեց որպես մի չար դև և հայտարարեց. «Երգվում եմ մեծ աստված արեգակով... որ եթե վաղն առավոտյան, սքանչելու ծագելուն պես բոլորդ ինձ հետ միասին ծուներ չդնեք նրա առաջ՝ նրան աստված դավանելով, ձեզ ամենկին վիշողություն չեմ անի, ամեն տեսակի նեղություն ու չարչարանք կթափեմ ձեզ վրա, մինչև որ ակամա կատարեք իմ կամքն ու հրամանը»: Տեսնե-

Էջմիածին. Մայր տաճարը

Վարդան Մամիկոնյանի հուշարձանը

Եվ այդ դավաճանը, գայթակղվելով, իր կողմը գրավեց նաև մի քանի ուրիշ դավաճան նախարարների: Սակայն փառաբանված պորավար Վարդան Մամիկոնյանը չվհատվեց: Եղիշեն գրում է, որ «երբ մեծ Վարդանը տեսավ իր աշխարհի երկպառակությունը, ամենևին չվախեցավ թերահավատությամբ»: Նա ավելի գոտեպնդվեց և, շտապ վերադառնալով Արտաշատ, ընդհանուր պորահավաք կատարեց: Հայ ժողովուրդը, պզալով հայրենիքի վրա կախված ահավոր վտանգը, ավելի միավորվեց և իր փառաբանված պորավար Վարդանի հրամանատարությամբ սրընթաց հարվածով սկսեց ջարդել թշնամու ուժերը:

451 թ. մայիսին պարսիկները նոր ուժեր կենտրոնացրին Մասիսի հարավակողմում գտնվող Տըղմուտ գետի ափին՝ Ավարայրի դաշտում: Պատրաստվում էր երկու հակառակորդ բանակների կատարյալ ընդհարումը: Վարդան պորավարը, հավաքելով պորքը, մարտից առաջ արտասանեց իր պատ-

մական ճառը, որը դարձավ սերունդներին մշտապես ոգեշնչող մի կոչ. «Շատ պատերազմներ եմ մղել ես,— ասաց նա,— և դուք էլ ինձ հետ: Տեղ կար, որ քաջաբար հաղթեցինք թշնամիներին, տեղ էլ կար, որ նրանք հաղթեցին մեզ, բայց ավելի շատն այն է, որ հաղթող ենք դուրս եկել և ոչ թե հաղթված...»

Արդ, աղաչում եմ ձեզ, ով իմ քաջ նիպակակիցներ, մանավանդ, որ ձեզանից շատերը քաջությամբ ինձանից ավելի վեր եք և հայրենական գահի պատվով՝ ավելի բարձր, բայց երբ ձեր հոժար կամքով ինձ կարգեցիք ձեզ առաջնորդ և պորագլուխ, թող իմ խոսքերը ախորժալուր և բաղձալի թվան մեծերիդ ու փոքրերիդ ականջներին: Չերկնչենք ու չվախենանք հեթանոսների բավմությունից... ոչնչացնենք նրանց պորությունը, որպեսզի բարձրանա ճշմարտության կողմը, իսկ եթե հասել է ժամանակը մեր կյանքը սուրբ մահով ավարտելու այս պատերազմում, [մահը] ընդունենք ուրախ սրտով,

միայն թե արիության ու քաջության մեջ վախկոտություն չխառնենք»:

Մայիսի 26-ին երկու բանակներն էլ մեծ ուժով պարնվեցին իրար: Վարդանն իր պորքը 4 խմբի բաժանելով՝ առաջինը հանձնեց Արծրունյաց իշխանին, երկրորդը՝ Խորեն Խողխողունուն, երրորդը՝ Թաթուլ Վանանդեցուն, իսկ ինքը վերցրեց չորրորդ խումբը: Հուժկու բանակների «երկու կողմերի աղմուկն ու աղաղակը ճայթում էր ինչպես իրար խառնրված ամպերի միջից, և ձայների դղրդյունը շարժում էր լեռների քարանձավները... որովհետև թանձրամիտները հիմարանում էին և վախկոտները՝ վհատվում, քաջերը խիպխանում էին, և անվեհեր կտրիճներն աղաղակում»:

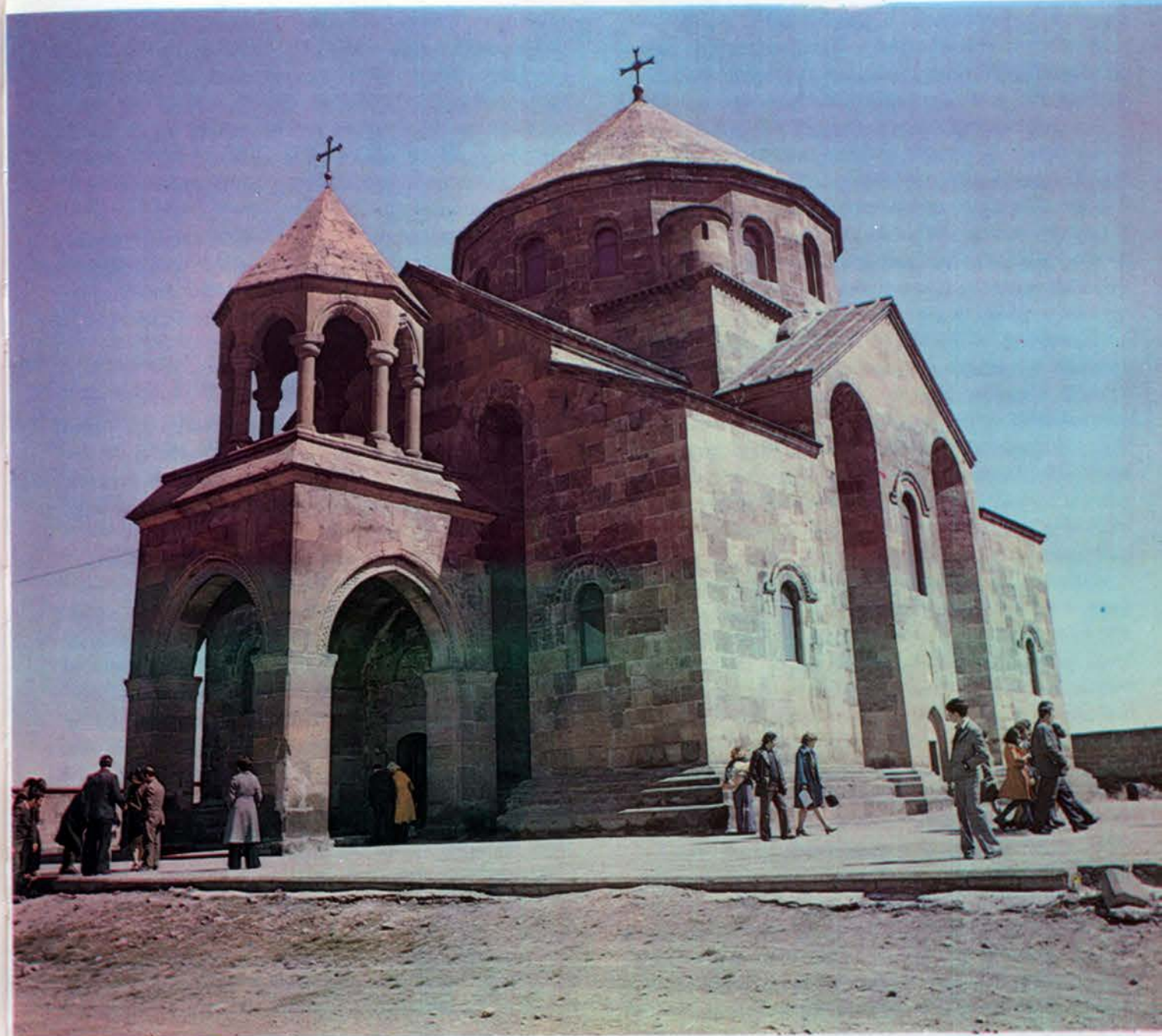
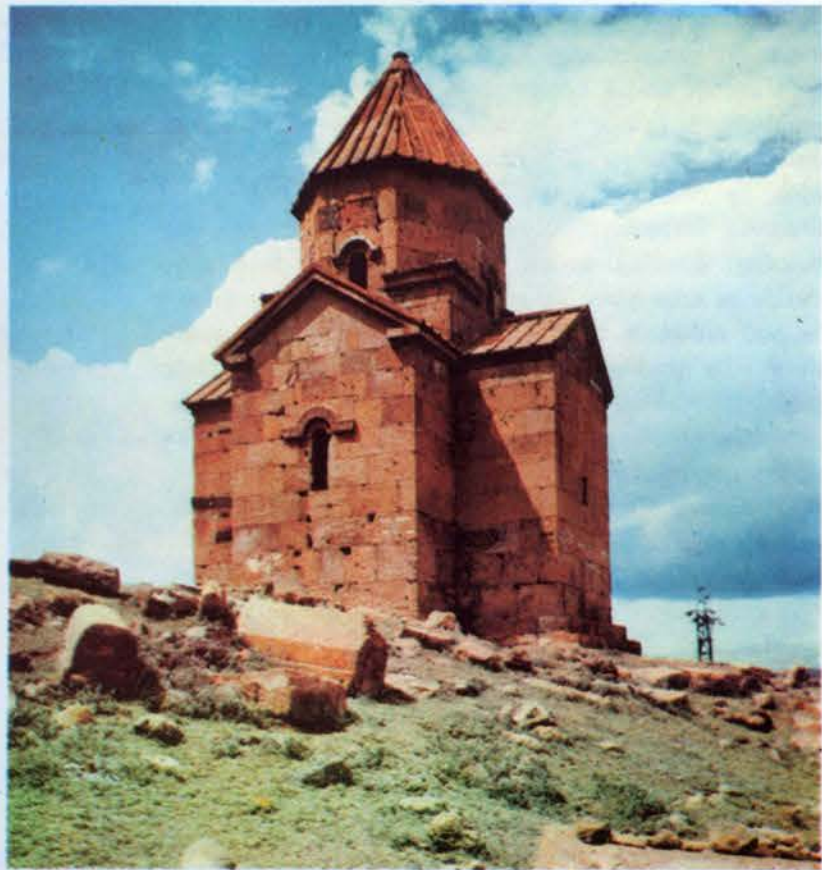
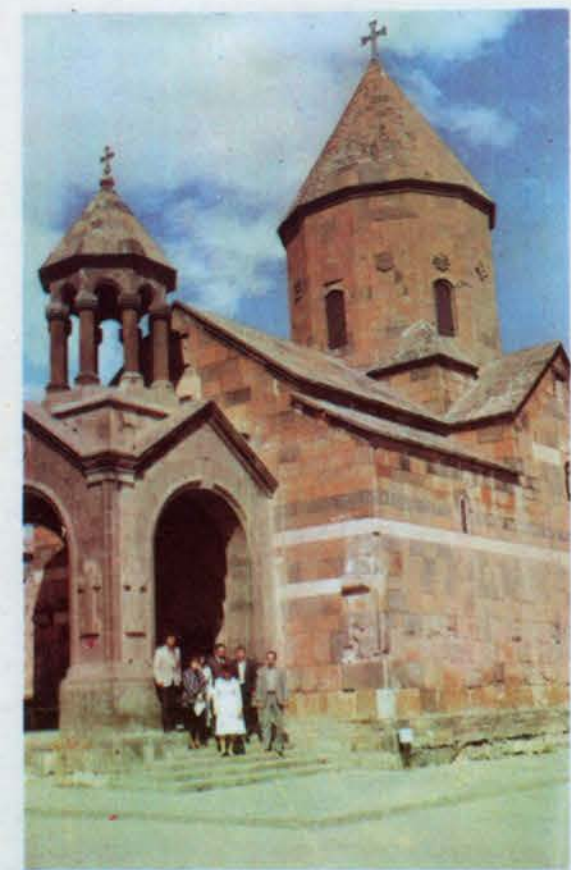
Վարդան Մամիկոնյանն աջ թևում պարսկական ուժերի հիմնական հարվածն իր վրա վերցնելով, թշնամուն հետ մղեց և մեծ ջարդ տվեց նրան: Պարսից պորավար Մուշկան Նյուսալավուրը ստիպված էր Վարդան Մամիկոնյանի դեմ դուրս բերել ամենաընտիր՝ մատյան պորամասերն ու մարտական փղերը: Մինչև ուշ երեկո մարտերը շարունակվեցին, և թշնամին մեծ կորուստներ տվեց: «Այս մեծ տագնապի մեջ դեպի վեր նայեց քաջ Վարդանը,— գրում է Եղիշեն,— և տեսավ պարսից պորքի ընտիր-ընտիր քաջ պորականները Հայոց պորքի ձախ կողմն ընկճեցին. նա մեծ ուժով հարձակվեց այն տեղը և պարսից պորքի աջ թևը ջարդելով՝ քջեց գազանների [փղերի] կողմը և շուրջը պտտելով՝ կոտորեց մինչև նույն տեղը: Եվ այնպիսի տագնապ ու իրարանցում գցեց նրանց մեջ, որ մինչև անգամ Մատյան գնդի հաստատուն կազմակերպությունը քայքայվեց, ցրիվ եկավ, և նա դեռևս պարտություն չկրած՝ փախուստ տվեց»: Ահեղ մարտում հերոսի մահով ընկավ Վարդան Մամիկոնյանը: Հայկական բանակը, կորցնելով իր անվեհեր պորավարին, մի պահ խուճապի մատնվեց և այլևս չկարողանալով վերականգնել կարգը, ստիպված հետ քաշվեց մարտի դաշտից և ամրանալով հայոց լեռներում ու կիրճերում, շարունակեց պայքարը: 450—451 թթ. ապատագրական մարտերը հայ ժողովրդի հերոսական պայքարի ամենափայլուն էջերից են և դարերի խորքից գալով, իմաստության դասեր են տվել մեր ժողովրդին:

Ավարայրի ճակատամարտից հետո պարսիկները սկսեցին նոր ուժով շարունակել բռնություններն ու հալածանքները: Նախարարական ազդեցիկ տները թուլացնելու և երկպառակություն առաջացնելու նպատակով սեպուհներին հողերի ժառանգման իրավունք տրվեց, որով և նրանց հակադրեցին ավագ նախարարներին: Բացի այդ, պարսիկները սկսեցին ավագ նախարարներին ոչնչացնել և աքսորել

պարսկական տիրակալության հեռավոր ծայրամասերը: Այս ամենը խիստ դժգոհություն առաջ բերեց և Հայաստանում V դարի 80-ական թվականներին Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ուժեղ ընդվզումներ սկսվեցին պարսից տիրապետության դեմ: Ապստամբել էին նաև վրացիները: Ապստամբած հայ նախարարների թվում էին իշխան Սահակ Բագրատունին, Սյունիքի իշխան Բաբեկեն Սյունին, Վասակ Մամիկոնյանը, Արշավիր Կամսարականի երկու որդիները, Շիրակի իշխան Ներսեսը և նրա եղբայր Հրահատը, Գնունյաց Ատոմ իշխանը, նրա եղբայր Առուստամը և շատ ուրիշներ: Ուժերն արագորեն համախմբվեցին, և սկսվեց 481 թ. ժողովրդական ապստամբությունը՝ պարսկական լուծը արագ թոթափելու համար: Ապստամբները պարսիկներին առաջին լուրջ հարվածը հասցրին Ակոռի գյուղի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում, որտեղ ջախջախեցին պարսկական 7-հազարանոց ջոկատը: 482 թ. պարսիկները նոր, ավելի հզոր պորք ուղարկեցին: Վահան Մամիկոնյանի 30-հազարանոց բանակը Արտապ գավառի Ներսեսապատ գյուղի մոտ նույն թվի գարնանը պարսիկների նկատմամբ մեծ հաղթանակ տարավ: Կովի թեժ պահին «հայոց պորավար Վահան Մամիկոնյանը,— գրում է Ղազար Փարպեցին,— սրտապնդված խաչ հանեց երեսին և երկու Կամսարականների հետ միասին հարձակվեց մոտեցող թշնամիների վրա, որոնք չկարողացան բոլորովին դիմանալ, վասնզի Վահանն ու ընկերները սրընթաց հարձակումով իրենց դիմացի հակառակորդներին փախուստի մատնեցին... Նրանք [հայերը] փոքր լանջակողմում քաջ մարդկանց անթիվ բավմություն դիտարկելով արեցին գետնին և մեծ կոտորած սարքեցին...»

Հայոց պորքը ռազմադաշտից վերադարձավ բարի անունով, մեծ փառքով, լավ ավարով և մեծ հարստությամբ»:

Այդ մեծ հաղթանակից հետո հայոց պորքն օգնության գնաց Վրաստանում պարսկական պորքերի դեմ կռվող Վախթանգ Գորգասալին: Վրաց և հայկական պորքերը Կուր գետի ափին մեծ ճակատամարտ տվին և չնայած պարտությանը, պզալի կորուստներ պատճառեցին թշնամուն: Այդ կռվում հերոսի մահով ընկան Սահակ Բագրատունին և Վահան Մամիկոնյանի եղբայր Վասակը: Մեկ տարի շարունակ թշնամին երկրում ավերածություն էր կատարում, սակայն ապստամբները շարունակում էին պայքարը, հանկարծակի հարվածներով հյուժում թշնամուն: Պարսկական պորքի հրամանատար Հազարավուխտը բոլոր ջանքերը գործադրեց Վահան Մամիկոնյանին ձանկելու համար, բայց ապարդյուն: Հայոց սպարապետն «ամեն օր իր պորքով

Խոր Վիրապ
Լմբատավանք
Ջվարթնոցի փլատակները (VII դ.)
Հռիփսիմեի տաճարը

հանգիստ չէր տալիս պարսիկների բանակին,— գրում է Ղազար Փարպեցին,— այլ ամեն գիշեր նետաձգությամբ խոցոտելով կոտորում էր նրանց, իսկ երբեմն իրենք՝ պարսիկները, խառնված շնչահեղձ էին լինում»:

Պարսից նոր, Վաղարշ արքան 484 թ. սկսեց վարել հայերին սիրաշահելու քաղաքականություն և հաշտության առաջարկով հատուկ պատգամավո-

րություն ուղարկեց Հայաստան՝ բարձրաստիճան գործիչ Նիխոր Վշնասպրառի գլխավորությամբ: Պարսից թագավորը նրան հրահանգեց, գրում է Ղազար Փարպեցին. «գնա Հայաստան, ինչ կերպ ուզում է լինի: Վահանի և նրա ընկերների ցանկությունները հաշվի առ ամենայն քաղցրությամբ, սիրով հնազանդեցրու նրանց և արյաց ծառայության բեր»:

Նիխորի պատվիրակությունը կանգ առավ Հայաստանի սահմանագլխի Հեր գավառի Նվարակ գյուղում, որտեղ և տեղի ունեցան բանակցությունները: Կնքվեց Նվարակի հաշտության պայմանա-

Սիսիանի շրջան. Աղուդի գյուղ: Կոթող հուշարձան (VII դ.)
 ջախել արաբական զորքերին և փրկել հավարավոր հայ գերիների: Թեոդորոս Ռշտունին նաև մեծ ավար խլեց թշնամուց, որից 100 ընտիր ձի նվեր ուղարկեց Բյուզանդիայի կայսերը:

Թեոդորոս Ռշտունու հաջողություններին նպաստեց և այն, որ նրան օգնում էին նաև վրաց իշխանների զորքերը: Ղևոնդ պատմիչը և Մովսես Կաղանկատվացին շատ հետաքրքիր փաստեր են հիշատակում արաբական խալիֆայի դեմ անդրկովկասյան ժողովուրդների մղած համատեղ պայքարի մասին: Արաբների դեմ մղված կարևոր մարտերից էր Արծափի ճակատամարտը: Այդ մասին Ղևոնդը գրում է. «Թեոդորոս իշխանը, իր հետ ունենալով 600 հոգի պինված մարտիկներ, ինչպես

Աշտարակի շրջան. Օշականի վանքը
 խոյացող արծիվ, հարձակվեց թշնամու վրա, կոտորեց թշնամիներից շուրջ երեք հազար հոգի, կապվածներին արձակեց և թշնամու փոքրաթիվ մնացորդներին փախուստի մատնեց ու գերիներին ապատեց»: Նման ահեղ մարտերի շնորհիվ 652 թ. արաբների հետ պայմանագիր կնքվեց, որով չնայած ճանաչվում էր արաբների գերիշխանությունը, բայց նրանք Հայաստանում զորք չպիտի պահեին և միայն կարող էին թեթև հարկեր գանձել: Բացի այդ, արաբները պարտավորվում էին Հայաստանին օգնել արտաքին հարձակումներից:

Սակայն խալիֆները չէին հանդուրժում, որ բոլոր երկրները հաղթարշավով են գրավել, իսկ Հայաստանում կատաղի դիմադրության հանդիպել: Եվ

ահա Օսման խալիֆի (644—656) հանձնարարությամբ զորավար Հաբիբ Իբն Մասլամայի զորքերը 654 թ. պաշարում են Դվին քաղաքը, որի բնակիչները, գրում է Բալաձորին, նետերի տարափ են թափում թշնամու գլխին: Ժողովրդի համառ դիմադրությունը արաբ զորավարին ստիպում է հաշտության պայմանագիր կնքել: Մասլաման պարտավորվում էր. «Ես երաշխավորում եմ ձեր անձն ու գույքը, ձեր եկեղեցիներն ու վանքերը և ձեր քաղաքի պարիսպը: Դուք գտնվում եք անվտանգության մեջ...»: Իսկ քաղաքացիները պարտավորվում էին հարկ վճարել:

Այսուհանդերձ, արաբների արշավանքները մեծ վտանգ էին ներկայացնում: Խալիֆը հայոց աշխարհին հաճախ էր սարսափեցնող հրամաններ ուղարկում: «Եթե դուք հարկ չտաք ինձ և իմ լծի տակ չմտնեք,— ահապանգում էր նա,— բոլորիդ սրի եմ քաշելու»: Այդ ժամանակ Ներսես կաթողիկոսն (641—661) ու նախարարները խորհրդակցելուց հետո, երկիրը ավերածությունից փրկելու համար, պարտավորվում են տարեկան 500 դահեկան հարկ վճարել և արաբների մոտ պատանդ ուղարկել Գրիգոր Մամիկոնյանին ու Սմբատ Բագրատունուն:

686 թ. արաբները նորից ներխուժեցին Հայաստան: Հայերին օգնության եկան վրացական զորքերը, և համատեղ ուժերով վրեժեցին պալթիններին: Սակայն արաբները 698—700 թթ. նոր արշավանք սկսեցին դեպի Հայաստան և այն գրավելով, դարձրին խալիֆայությանը ենթակա վարչական միավոր, որտեղ նշանակվեց արաբ կառավարիչ՝ ամիրա: Արաբները ծանր հարկեր սահմանեցին, իսկ հայ նախարարներին զրկեցին ժառանգական իրավունքներից: Այդ հալածանքներից հայ ժողովուրդը պատասխանում էր անդադրում, մեկը մյուսին հետևող հերոսական մարտերով, մասսայական ապստամբություններով:

VII դարի վերջին խալիֆայթուն ուժեղացավ երկպառակտչական պայքարը: Օգտվելով դրանից, Անդրկովկասի ժողովուրդներն ապստամբեցին օտար լծի դեմ և, ինչպես վկայում է Ղևոնդը, դադարեցին հարկ վճարել: Սմբատ Բագրատունին և մի շարք այլ իշխաններ որոշում են իրենց զորքով անցնել Բյուզանդիայի տարածքը և հայրենիքի փրկության ելք որոնել: Սակայն սահմանն անցնելիս արաբական զորքերը նրանց հետապնդում են: Արաբս գետի մոտ, Վարդանակերտ ավանում 703 թ. ձմռանը մեծ ճակատամարտ է տեղի ունենում: Հայկական 2-հազարանոց զորամասը ջախջախում է թշնամու մոտ 5-հազարանոց զորքին, որից փրկվում է ընդամենը 300 հոգի: Այդ հաղթանակի համար հայ իշխանները, գրում է Ղևոնդը, Բյուզանդիայի կայս-

րից նվերներ ստացան, իսկ Սմբատը պարգևատրվեց կյուրապաղատի տիտղոսով:

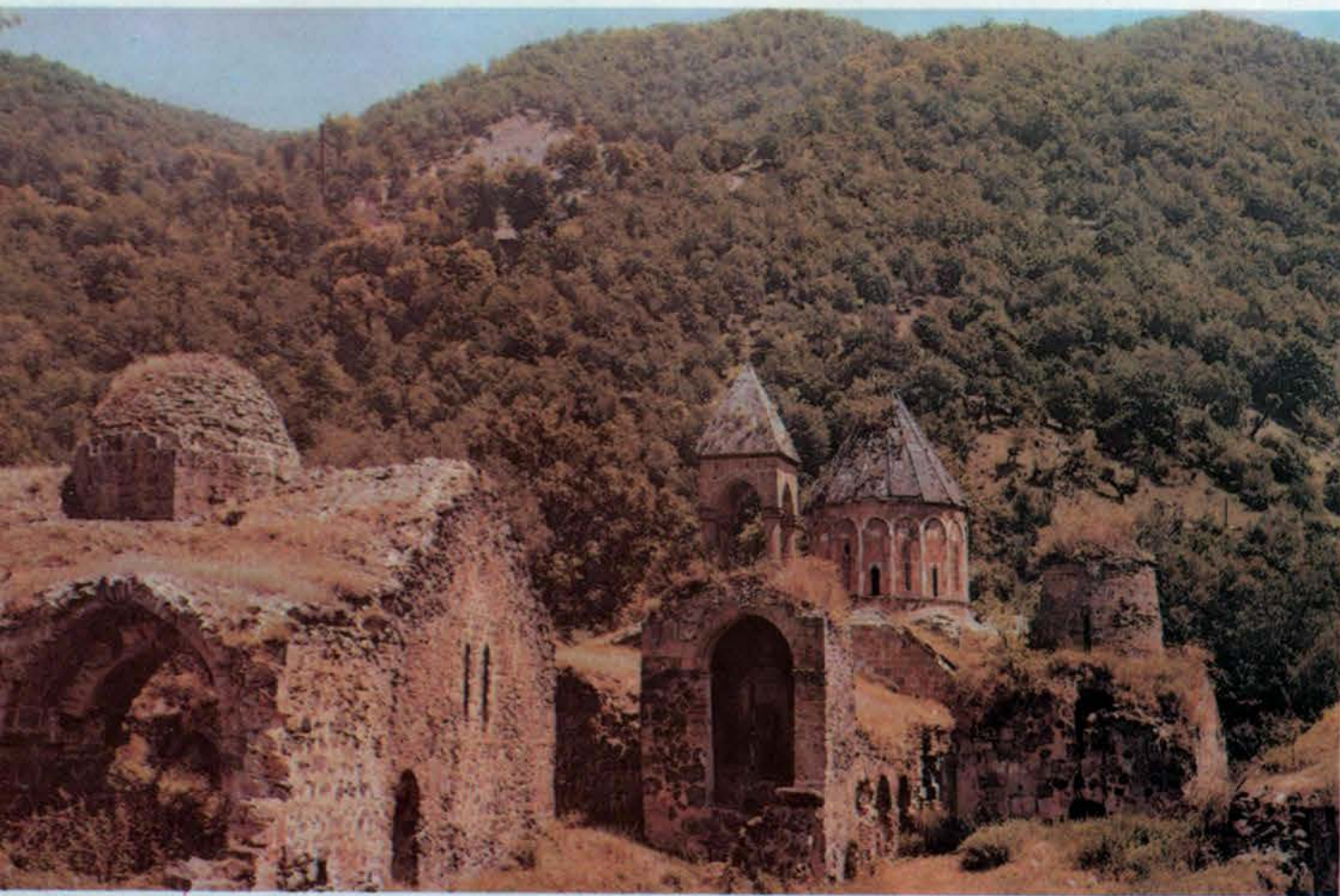
Այդ նույն ժամանակ արաբները Ռշտունյաց Գուկանք կոչվող գյուղում հարձակվեցին հայկական փոքրաթիվ ջոկատի վրա և ուժեղ ջարդ կրելով, հետ շարտվեցին: Ապստամբները պայքարի ելան նաև Վասպուրականում՝ իշխան Սմբատի գլխավորությամբ: Այստեղ ևս արաբական զորքերը պարտվեցին և հետ շարտվեցին: Ապստամբությունն ընդգրկեց Այրարատը, Վասպուրականը, Շիրակն ու Վանանդը: Արաբները նոր պատժիչ ջոկատներ ուղարկեցին:

705 թ. խալիֆի հրամանով Նախիջևանի կառավարիչ Կասըմը հաշվառում կատարելու և իբր պինվորներին ոռճիկ նշանակելու պատրվակով իր մոտ հրավիրեց հայ նախարարներին: Երբ նրանք ներկայացան, նրանց մի մասին լցրին Նախիջևանի եկեղեցին, իսկ մյուս մասին՝ Խրամ ավանի եկեղեցին և ապա, ինչպես գրում է Ղևոնդը. «հրդեհի տալով այրեցին և տոչորեցին հայ նախարարներին»: Այդ օրը 800 հոգի եկեղեցիներում հրկիվեցին: Այդ թվականը մեր պատմության մեջ հայտնի է որպես «կարմիր տարի», «կրակի տարի»:

Արաբական լուծը գնալով ծանրացավ հատկապես 725 թ. կատարված համընդհանուր մարդահամարից հետո, երբ ծխահարկի փոխարեն սահմանվեց գլխահարկ, որի մի մասը գանձվում էր դրամով: Հարկադրվում էին 15—60 տարեկան բոլոր տղամարդիկ: Աշխատավորությանն այնքան դաժանությամբ էին կեղեքում, որ բնակիչների մի մասը, չզիմանալով ճնշմանը, ստիպված էր թողնել հայրենիքն ու տարագրվել օտար երկրներ:

Այս ծանր վիճակից դուրս գալու միակ ելքը ապատագրական պայքարն էր: Այն կանխելու և վիճակը շտկելու համար Հեշմ խալիֆը Հայաստան ուղարկեց նաև Մրվանին: Վերջինս իմանալով հայոց ըմբոստ ոգին, Հայաստանում պզույժ քաղաքականություն է վարում և Բագրատունյաց Վասակի որդի Աշոտին նշանակում Հայաստանի պատրիկ: Լինելով խելացի և հեռատես գործիչ, Աշոտը մեծ նվերներով այցելեց խալիֆին, սիրաշահեց նրան և հասավ այն բանին, որ «խալիֆը մեծարեց նրան և կատարեց նրա խնդրանքը, կարգադրեց հաշվել և վճարել երեք տարվա [ոռճիկը]՝ տարեկան հարյուր հազար [դրամ]: Սրանից հետո հայկական հեծելազորը մշտապես ստանում էր այդ ոռճիկը...»

Սակայն նորից սկսվեցին բռնությունները, որոնք հանգեցրին ժողովրդական նոր ելույթների: Հարկ է հատկապես նշել 744—745 թթ. ապստամբությունը, որը գլխավորում էր Գրիգոր Մամիկոնյանը: Հայրենիքի ապստամբության համար կենաց ու

Արցախ. IX դարի կոթող Հաթերքում

մահու գոտեմարտում ապստամբները ոչնչացրին թշնամու մեծ քանակությամբ ընտիր զորքեր, որոնց ղեկավարում էին հայտնի զորապետեր:

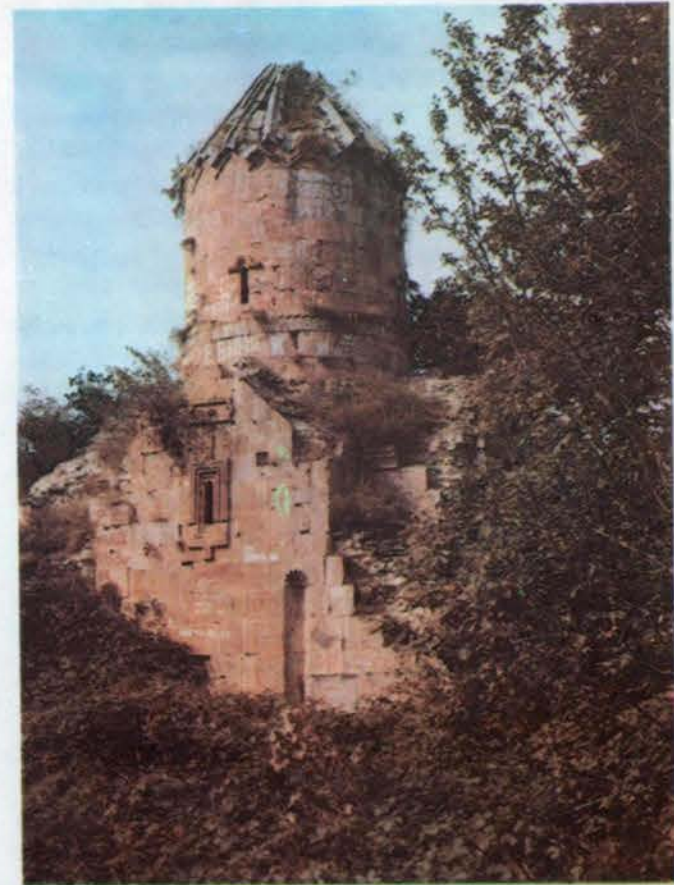
774 թ. նոր ապստամբություն բարձրացավ արաբների դեմ: Ապստամբության կազմակերպիչն ու ղեկավարը փառաբանված Մամիկոնյան տոհմի անվան Արտավազդն էր, որը Կումայրի գյուղում (այժմ Լենինական) ոչնչացրեց արաբ հարկահավաքներին: Ժողովուրդը զենքի դիմեց, աշխարհագրային խմբեր կազմեց, միացավ նախարարական զորամասին և ապա ջախջախեց արաբական բերդապահ զորամասը: Արաբական նոր զորքեր եկան ու սկսեցին ապստամբությունը ճնշել և հետապնդել Արտավազդին, որն իր ընտանիքի ու մի քանի նախարարների հետ անցավ Արևմտյան Վրաստան: Արտավազդը հետո անցավ Բյուզանդիա և նշանակվեց Անատոլիկոն թեմի ստրատեգ, իսկ 778 թ. բյուզանդական բանակի հայ զորավարներ Տաճատ Անձևացու, Վարապտիոցի և Գրիգորիսի գործակցությամբ Գերմանիկ քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտության մատնեց արաբական զորքերին:

Արաբներն ավելի սաստկացրին ժողովրդի կեղեքումն ու հարկահանությունը: Չկարողանալով այլևս համբերել, Մուշեղ Մամիկոնյանը, խորհրդակցելով իշխանների հետ, ժողովրդի զուլխն անցավ և ապստամբեց խալիֆայության դեմ: Նա դիրքեր գրավեց Արտագերս ամրոցում և սկսեց զորահավաք կատարել: Հետո իր զորաջոկատով անցավ Բագրևանդ գավառը, արաբ հարկահաններին սրի քաշեց և բոլոր օտար աստիճանավորներին երկրից դուրս քշեց: Այստեղ Մուշեղ Մամիկոնյանի բանակը օրեցօր աճեց: Կարին քաղաքից նրա վրա հարձակվեց արաբական երկուհազարանոց զորամասը, բայց, պարտություն կրելով, փախուստի դիմեց: Մուշեղի դեմ Դվինից նոր զորք ուղարկվեց, որը կանգ առավ Բագավան գյուղում և անմիջապես մարտի մեջ մտավ: Մուշեղն իր փոքրաքանակ ուժերով սրընթաց հարված հասցրեց թշնամու չորսհազարանոց բանակին ու հետապնդեց մինչև Արուճ ավանը և «ոչ մեկին կենդանի բաց չթողեց, այդ թվում և զորավարին (Ապունձիպին—Մ. Ա.), ու մեծ հաղթությամբ հետ վերադարձավ՝ լիացած թշնամու

թողած բազում ավարով»: Այս հաղթանակն ամենուր մեծ ոգևորություն առաջացրեց և բոլորին լսելի դարձրեց Մուշեղ զորավարի խոսքերը. «Ահա մոտենում է մեր փրկության ժամը»: Շուտով Մուշեղի դրոշի տակ հավաքվեց հինգ հազար հոգի, որոնց մեջ կային «պզալի թվով ռամիկ գյուղացիներ»: Ապստամբներին միացան իշխան Սահակ Բագրատունին, սպարապետ Սմբատ Բագրատունին, Վասպուրականի իշխան Համապասպ Արծրունին և ուրիշներ: Այնուհետև ապստամբներն ապստամբելով բազմաթիվ շրջաններ, ընդհուպ մոտեցան Կարինում և Արձեշում գտնվող արաբական ռազմական հենակետերին: Կարծես թե հաղթանակը մոտ էր, սակայն խալիֆ Աբդուլան Ամր զորավարի հրամանատարությամբ երեսուներեք հազարանոց զորք ուղարկեց: Հայկական զորքերը շարժվեցին դեպի Արձեշ: «Նրանց հաջողվեց բազմաթիվ գյուղացիների ընդգրկել զորամասերում և տանել իրենց հետ կովի»: 775 թ. ապրիլի 15-ին Արձեշի մոտ կատաղի ճակատամարտ տեղի ունեցավ և հայերը, մոտ 1500 մարդու կորուստ տալով, նահանջեցին: Օգնության հասավ Կարինը շրջապատած հայկական զորամասը, որը թշնամուն փախուստի մատնեց: Բայց թշնամին շուտով օգնական ուժեր ստանալով, հակահարձակման անցավ: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Բագրևանդ գավառի Արձնի գյուղի մոտ՝ 775 թ. ապրիլի 24-ին: Ղևոնդն այսպես է նկարագրում այդ ճակատամարտը. «Իսկ քաջահաղթ նահատակները թեև թվով մեծ չէին չարաշուք ռոմիների համեմատությամբ, բայց վախկոտություն ցույց չտվին դառն օրհասի պահին: Նրանք սեղմեցին իրենց շարքերը և իրար սիրտ տալով, ասում էին. «Քաջությամբ մեռնենք մեր երկրի և ժողովրդի համար, մեր աչքերը թող չտեսնեն ոտնատակ տրված մեր սրբությունները... Ջոհվենք մեր ճշմարիտ հավատի համար, մեր մահը ժամանակավոր կլինի, իսկ կյանքը՝ հավիտենական»»:

Ժողովրդին ու հարապատ հայրենիքին նվիրված մահապարտները թեկուզ թվով քիչ էին՝ հինգ հազար՝ երեսուն հազարի դեմ, բայց հզոր էին հայրենասիրության ներշնչանքով: Եվ հայերն արբեցած նենգ թշնամու նկատմամբ ատելությանմբ, «իրենց վրեժը լուծում էին սարսափելի արյունահեղությամբ»: Այդ ահեղ ճակատամարտում զոհվեցին և անմահության գիրկն անցան այնպիսի փառաբանված զորավարներ, ինչպիսիք էին Բագրատունյաց Սմբատ սպարապետը և Սահակը, Մամիկոնյան Մուշեղ զորավարն ու Սամուելը, Գնունյանց Վահանը և շատ ուրիշներ՝ թվով ավելի քան երեք հազար հոգի:

Արաբ նվաճողները հրի ու սրի միջոցով ամրացրին իրենց տիրակալությունը և հայոց աշխար-

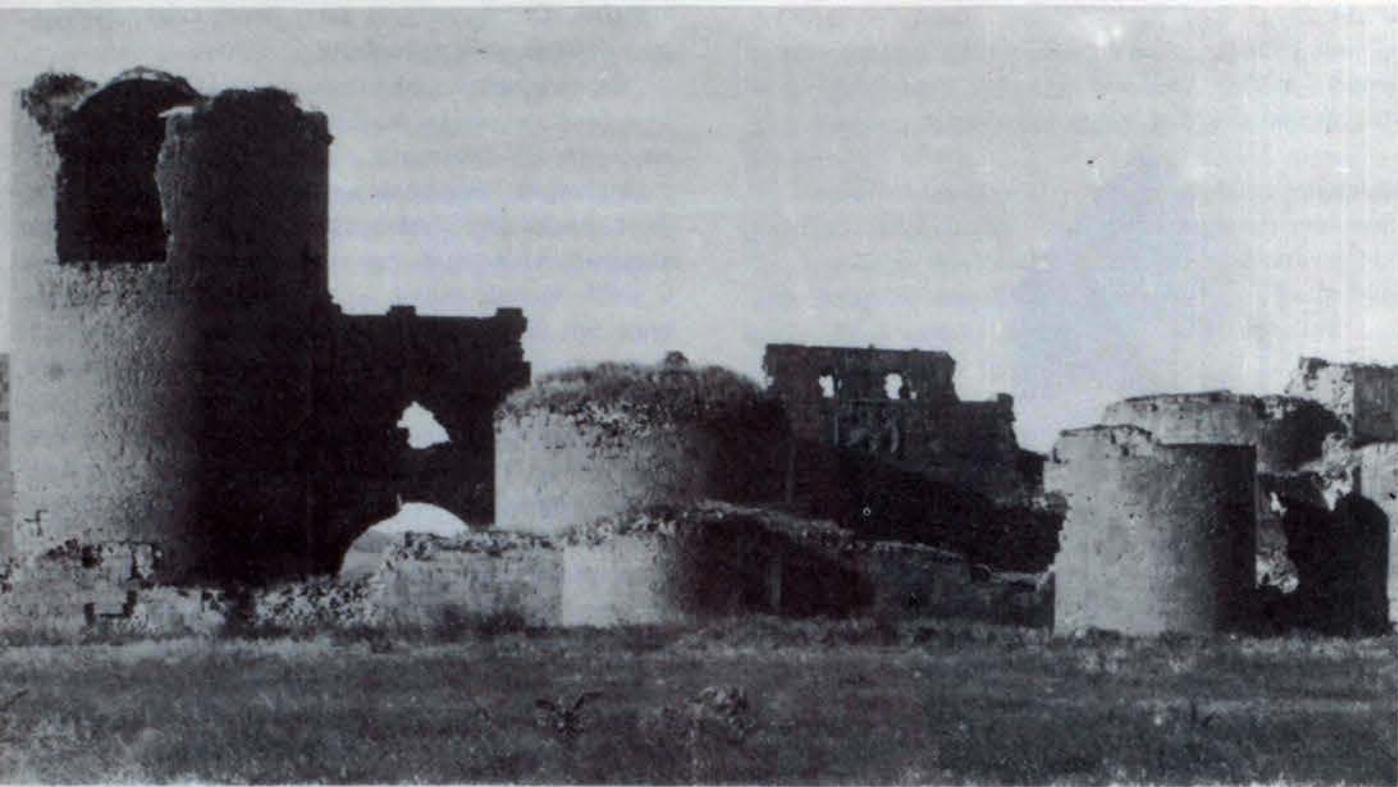
Արցախ. Գտիչ վանքը (IX դ.)

հը հասցրին ծայր աստիճան աղքատության ու ավերածության: Սակայն նրանք չկարողացան ոչնչացնել հայ ժողովրդի ապատասեր ոգին:

Հայ ժողովուրդը, մաքառումների ուղի անցնելով, կոփում էր իր ոգին ու կամքը, դեպի հեռունները սլացող միտքը, երբեք հույսը չկտրելով, որ կգա ապատագրության օրը: Հարատև էր նրա պայքարը և անհանգիստ նրա բորբոքվող ոգին:

850 թ., երբ խալիֆաթն իր ոստիկանին ուղարկեց Հայաստան, ժողովուրդը ապստամբություն բարձրացրեց և նրան դուրս քշեց: Ապստամբությունը ճնշելու համար խալիֆը ոստիկանի գլխավորությամբ մեծաթիվ պատժիչ զորք ուղարկեց: Սակայն դրանից ժողովրդական հուզումներն ավելի մեծացան և 851 թ. վերածվեցին համընդհանուր պոռթկման՝ համահայկական ապստամբության, որը խարխլեց Հայաստանում արաբական բռնապետության հիմքերը:

Արծրունյաց տան պատմիչ Թովմա Արծրունին գրում է, որ արաբ նվաճողներն ամեն կերպ ցանկանում էին վերացնել հայոց ազդեցիկ իշխանական տոհմերին, որոնց շուրջն ավանդաբար համախմբվում էին հայ զանգվածները և ապատագրական

Անիի հյուսիսային պարսպի ավազ դուռը դրսից

դական կայսրը և թագ ուղարկեց Աշոտին: Այսպիսով, շուրջ 460 տարի առաջ կործանված հայկական պետականությունը երկար մաքառումներից հետո վերականգնվեց:

Աշոտ I-ը, միավորելով հայկական հողերի մեծ մասը, վարկ տվեց հայ պետականության հզորացմանը, իսկ նրա որդին՝ Սմբատ I-ը (890—914) ավելի ամրապնդեց Հայաստանի տնտեսական առաջընթացն ու քաղաքական հզորությունը: Ստեփանոս Տարոնացին նշում է, որ Սմբատ թագավորը «տիրեց իր ամբողջ հայրենիքին... Սրա և իր հոր իշխանության օրերին մեր հայոց աշխարհում շենություն էր ու խաղաղություն... Եվ այսպես ազարակներն ավան դարձան, իսկ ավանները՝ քաղաքներ՝ բավմամարդությամբ ու ճոխությամբ»:

Սմբատ I-ի աջակցությամբ Բագրատունյաց տոհմից Ատրնեստեհ իշխանը կարգվեց Վրաստանի թագավոր: Սակայն արաբական ասպատակությունները շարունակվում էին: Հայաստանին հատկապես մեծ ավերածություններ պատճառեց Ատրպատականի Սաջյան ամիրայությունը: Յուսուֆ ամիրան կարողացավ օգտագործել հայ իշխանների ներքին զրկվողությունը, իր կողմը գրավեց Վասպուրականի Գագիկ Արծրունուն, 908 թ. նրան թագադրեց թագավոր ու միացյալ ուժերով արշավանք սկսեց Սըմբատ I-ի դեմ: Յուսուֆին հաջողվեց 914 թ. պարտության մատնել հայկական զորքերին և Սմբատ I-ին մահապատժի ենթարկել:

Գագիկ I (990—1020) թագավորների օրոք ևս երկրի տնտեսական ու մշակութային կյանքի առաջընթացը շարունակվում էր:

Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաք Անին հատկապես ծաղկեց Գագիկ I-ի օրոք: Քաղաքը հռչակված էր ճարտարապետական բավում հուշարձաններով: Մեծ վարձացում էր ստացել արհեստագործությունը, Անին դարձել էր տարանցիկ առևտրի կարևորագույն կենտրոն: Համաշխարհային շուկայում մեծ պահանջարկ ունեին հայկական կերպասները, վարդերն ու արվեստի տարբեր առարկաները:

Բագրատունիների թագավորության ամբողջականությունը, սակայն, երկար չպահպանվեց, այն տրոհվեց ոչ մեծ թագավորությունների. առաջացան Վասպուրականի, Կարսի, Տաշիր-Չորագետի, Սյունիքի թագավորություններն ու Տարոնի, Արցախ-Խաչենի և մի շարք ուրիշ իշխանություններ: Նման վիճակը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց արտաքին նվաճողների համար: Եվ ահա Տարոնը, Տայքն ու Վասպուրականը գրավվեցին Բյուզանդական կայսրության կողմից:

Անիի թագավորությունը ևս խարխափում էր ներքին ֆեոդալական երկպառակությունների մեջ: 1020 թ., Գագիկ I-ի մահից հետո, Անիի թագավորությունը բաժանվեց երկու մասի: Բյուզանդիան նորից իր թաթը մեկնեց նրա վրա և Հովհաննես-Սմբատ թագավորին ստիպեց իր թագավորությունը կտակել կայսրությանը: Բյուզանդիան 1041 թ., Հովհաննես-Սմբատի և նրա եղբայր Աշոտի մահվանից հետո, պենքի ուժով ցանկացավ գրավել Անին: Բայց անեցիները ոտքի ելան և սպարապետ Վահրամ Պահլավունու գլխավորությամբ հետ մղեցին թշնամուն: 1042 թ. թագավոր հռչակվեց Գագիկ II Բագրատունին: Շուտով, հաշտության բանակցությունների պատրվակով, բյուզանդական Կոնստանտին Մոնոմախ կայսրը իր մոտ է հրավիրում Գագիկ II-ին և ստիպում հրաժարվել իր թագավորությունից: 1045 թ. Անիի թագավորությունը և երկրի մեծ մասը գրավվեց Բյուզանդական կայսրության կողմից: Բագրատունյաց թագավորությունը կործանվեց, իսկ Սյունիքի, Կարսի, Լոռու մասը թագավորությունները մի կերպ պահպանեցին իրենց գոյությունը:

Բյուզանդական տիրապետության ընթացքում րկիրը կատարյալ ավերածության հասավ: Բացի այդ, Բյուզանդիան բոլոր միջոցներով վերջ տվեց Հայաստանի դիմադրական ուժերին: Ջորջը ցիրուցան եղավ, իսկ նրա մի մասը փոխադրվեց կայսրության խորքերն ու արևմտյան շրջանները:

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

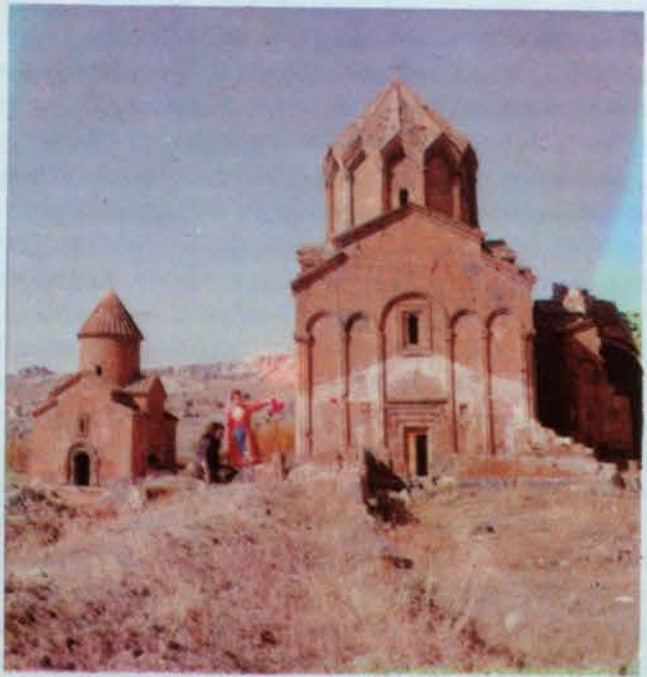
Միջնադարում, ինչպես ամենուրեք, Հայաստանում ևս դասակարգային պայքարը շատ հաճախ հանդես է եկել կրոնական քողի տակ, տարբեր աղանդների ձևով, բայց նրա քաղաքական էությունը միշտ էլ եղել է սոցիալական պայքարը: Այդ պայքարն արտացոլվել է թե՛ պատմագրության և թե՛ բանահյուսության ու գրականության մեջ: Կորյունը բորբորիտների շարժման առթիվ գրում է, որ Մաշտոցը ձեռնարկել է «անպատշաճ ու ծուր բարբարիանոս աղանդը քննել»: Նրա ասելով՝ այդ աղանդը «ուղղելու» հնար չգտնվեց, և սկսեցին «թշվառացնող գավապանը գործադրել խիստ ծանր պատուհասներով՝ բանտերով, տանջանքներով, գելարաններով: Իսկ երբ դրանով էլ փրկությունից վուրկ մնացին, [այն ժամանակ] շարդ տվին, ապա խանձեցին, մրեցին ու պեսպես ձևերով խայտառակեցին և աշխարհից դուրս քշեցին»: Այն ամենը, ինչ որ հակառակ էր տիրող դասակարգերի շահերին և կրոնական դոգմաներին, հրի ու սրի էր մատնվում:

Աղանդավորական-սոցիալական շարժման մի արտահայտությունն էլ մծղնեությունն էր, որի դեմ ժամանակին ճնշող դասակարգերն ու եկեղեցականները ուժեղ պայքար ծավալեցին: Շահապիվանի ժողովը (443 թ.) ընդունեց եկեղեցական կանոններ՝ ուղղված աղանդավորական քողի տակ հանդես եկող մծղնեական սոցիալական շարժման դեմ: VIII դարի սկզբներին Հովհան Օձնեցին հավաքել է այդ և այլ կանոններ ու կազմել է «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուն: Հետագայում այն լրացվում է այլ կանոններով և դառնում սոցիալական շարժումները ճնշելու կարևոր պենք: Դա ֆեոդալական սեփականության և դասակարգային հարաբերությունների, ժառանգական և քաղաքացիական իրավունքների պաշտպանության օրենսգիրք էր, որտեղ արտացոլված էին թե՛ տեղական և թե՛ օտար կանոնների կարևոր հավաքածուները: Կրոնական կանոններից շեղվելը և ֆեոդալական հիերարխիային հակառակվելը համարվում էին ամենախիստ հանցանքը, իսկ մծղնեությանը հարողներն անգամ ենթարկվում էին հրապարակային դատաստանի:

Աղանդավորական քողի տակ սոցիալական շարժումը սկսած VII դարից առավել ցայտուն դրսևորվում է պավլիկյանների մոտ, որոնց շարժումը լայն թափ է ստանում VIII դարի 20-ական թվականներին, երբ խալիֆայության անցկացրած աշխարհագրից հետո հարկերը ծանրացան, և աշխատավոր մասսաների վիճակն էլ ավելի վատթարացավ: Պավ-

Անի. Հովվի եկեղեցին

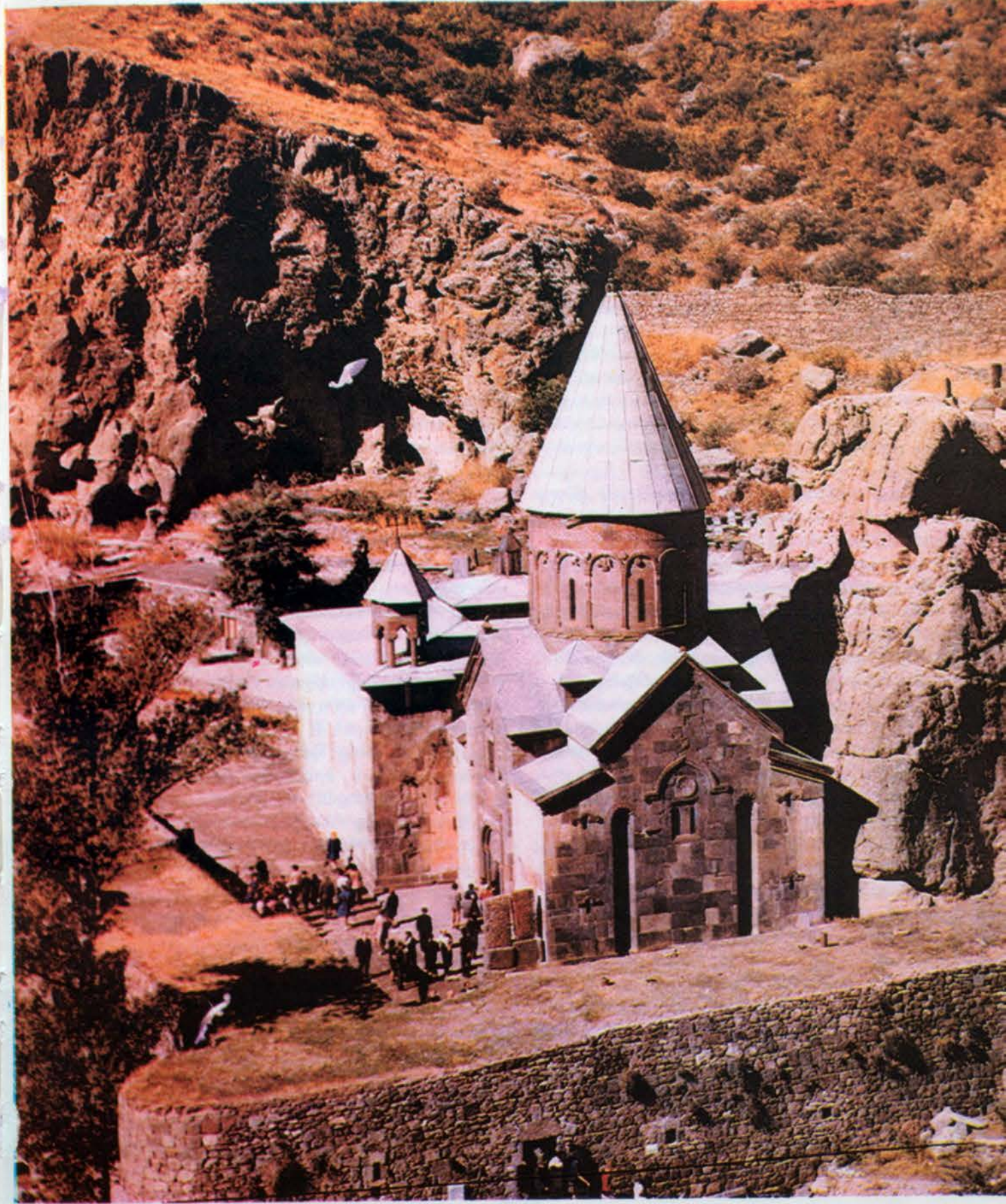
Լենինական. Մարմարաշենի վանքը (XI դ.)
Գեղարդ

լիկյանների փրկիսոփայության համաձայն աշխարհը բաժանվում էր բարի ու չար ուժերի, ըստ որում բարին գտնվում էր երկնքում, իսկ չարը՝ երկրի վրա, որը սատանայական իշխանությունն էր: Դա էլ հենց իշխող դասի, ճնշողների, եկեղեցու իշխանությունն էր, որի դեմ պետք էր պայքարել: Այդ շարժումն այնքան արագ տարածվեց, որ իշխող դասակարգը սարսափի մեջ ընկավ:

VIII դարի նշանավոր եկեղեցական գործիչ Հովհանն Օձնեցին ծավալեց հակապավլիկյան լայն գործունեություն. նա գրեց «Ընդդեմ պուղիկեանց» աշխատությունը և 720 թ. Դվինում հատուկ ժողով հրավիրեց, որի որոշմամբ պավլիկյանները հրջակվեցին հերետիկոսներ և ուժեղ պայքար սկսվեց նրանց դեմ: Պավլիկյան շարժման ականավոր դեկավարներից էին Սերգիոսը (Սարգիս), Կարբեսը, Խրիստոսիորը և ուրիշներ: Նրանք հիմնել էին հավասար հիմունքներով համայնքներ, չէին ենթարկվում իշխանություններին, պայքարում էին իրենց երազած ազատ ու հավասար հասարակարգի համար:

Պավլիկյան շարժման մասին կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել բյուզանդական աղբյուրներում: VIII դարի հեղինակ Թեոփանես Խոստովանողը իր «Ժամանակագրություն» աշխատության մեջ նշում է, որ 756 թ. Կոստանդին կայսրը Թեոդոսուպոլսից (Կարին) և Մելիտինեից (Մալաթիա) «բերած ասորիներին ու հայերին Թրակիա վերաբնակեցրեց: Սրանցից [այնտեղ] պավլիկյանների աղանդը տարածվեց...»

VIII դարի երկրորդ կեսի հեղինակ Մակարիոսը իր «Վարք» երկասիրությունում նկարագրում է բյուզանդական տիրակալների թշնամական վերաբերմունքը պավլիկյանների նկատմամբ: Պավլիկյանների մասին կարևոր տեղեկություններ ենք գտնում նաև Պետրոս Սիկիլիացու երկերում: Նա Բուլղարիայի արքեպիսկոպոսին գրած ուղերձում բոլոր գույներով վարկաբեկում է պավլիկյան շարժումը: Ոմանք ուզում են հաստատել, գրում է նա, որ պավլիկյանների ու մանիքեացիների՝ III դարում Բյուզանդիայում ծագած շարժումները տարբեր են. սակայն «նրանք նույնն են և նախորդ աղանդավորների դոգմաների վրա բարդելով իրենց հորինած կեղծ դոգմաները, կորստյան միևնույն խորխորատը փորեցին»: Սիկիլիացին գրում է, որ պավլիկյանների շարժման կենտրոն Տևրիկում ինքը մանրամասն ծանոթացել է նրանց ուսմունքին: Նա դժգոհում է, որ պավլիկյանները չար և բարի աստվածների խնդիր են դնում, և որ իբր թե «այս աշխարհի արարիչն ու իշխողը մեկն է, իսկ ապագա աշխարհինը՝ մի ուրիշը»: Հեղինակը պավլիկյան-

սիդոբաներով-կապերով»: Այնուհետև Մաշտոցը վերադարձավ մայրաքաղաք Վաղարշապատ, որտեղ նրան դիմավորեցին մեծ շուքով ու հանդիսավորությամբ:

Թագավորի հրամանով դպրոցներ բացեցին և սկսեցին երեխաներին ուսուցանել հայերեն այբուբենը: Տարբեր «կոհմերը, գավառներն ու տեղերը խումբ-խումբ ուղարկեց ճշմարտության աշակերտներին,— գրում է պատմահայրը,— գիտության մեջ կատարելության հասածներիս [խմբերը], կարող [համարելով] ուրիշներին էլ սովորեցնելու»:

Հայ գրերի գյուտը, որը պատմական անհրաժեշտություն էր դարձել, ոչ միայն կարևոր էր հայ ժողովրդի մշակույթի ինքնությունը պահպանելու, այլ նաև նրա համար, որ նա կարողանար դիմակայել աշխարհակալ Պարսկաստանին և Բյուզանդիային: Գրերի ստեղծմամբ հայ մշակույթն արտակարգ վերելք ապրեց, բացվեցին բավմաթիվ դպրոցներ ու ձեռագրատներ: Առաջին ուսուցիչն ու դաս-

տիարակը ինքը՝ Մեսրոպ Մաշտոցն էր: Լայն ծավալ ստացան թարգմանչական գրականությունը, ինչպես նաև ինքնուրույն գործերի ստեղծումը: V—VII դարերում պատմական ասպարեզ իջավ հայ գիտության և մշակույթի հայտնի ներկայացուցիչների մի ամբողջ համաստեղություն: Նրանց մեջ առանձնահատուկ տեղ են վբաղեցնում պատմիչներ Կորյունը, Փավստոս Բուլանդը, Ագաթանգեղոսը, Եղիշեն, Մովսես Խորենացին, Ղապար Փարպեցին, Սեբեոսը, փիլիսոփաներ Դավիթ Անհաղթն ու Եվնիկ Կողբացին, մաթեմատիկոս ու տիեզերագետ Անանիա Շիրակացին և շատ ուրիշներ, որոնք ակնառու դեր խաղացին հայ ժողովրդի գիտության ու մշակույթի վարգաքման բնագավառում:

Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ Կորյունը գրեց իր ուսուցչի կյանքը՝ «Վարք Մաշտոցի» երկը: Կարևոր է հատկապես Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը», որում պատկերված են Հայաստանի III և IV դարերի պատմության կարևորագույն դեպքերը և հատկապես քրիստոնեության ընդունումը: Մյուս նշանավոր պատմական երկը Փավստոս Բուլանդի աշխատությունն է, որտեղ ցույց է տրված IV դարում սասանյան տիրակալության դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսական պայքարը:

Դիլիջան. Գոշավանքի ընդհանուր տեսարանը
Սպիտակավոր (1321 թ.)
Աշտարակ. Համբերդ

Դիլիջան. խաչքար
Գոշավանքում

Մեսրոպ Մաշտոց

V դարի ականավոր պատմիչ է Եղիշեն, որը «Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին» գրքում հայրենասիրական բարձր շնչով նկարագրել է 450—451 թթ. Վարդանանց պատերազմը սասանյան բռնակալների դեմ: Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմությունը» և նվիրված է V դարում հայ ժողովրդի ապատագրական պայքարին: Սակայն V դարի հայ պատմագրության գլուխգործոցը պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունն» է, որն ամփոփում է հայ ժողովրդի պատմությունը հնագույն շրջանից մինչև Արշակունիների թագավորության վերջը:

VI—VII դարերի հայոց պատմությունը շարադրված է պատմիչ Սեբեոսի, իսկ VIII դարինը՝ Ղևոնդ

Երեցի «Պատմության» մեջ, որտեղ լուսաբանվում է արաբական տիրակալության շրջանի ողբերգական ու հերոսական դրվագներով լի պատմությունը: Մովսես Կաղանկատվացու երկը վերաբերում է Աղվանից երկրի պատմությանը:

V դարում հայ փիլիսոփայական միտքը ևս զգալի նվաճումների հասավ: Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» երկը վերաբերում է պրադատական կրոնի փիլիսոփայական հիմունքների քննադատությանը, ինչպես նաև հեթանոսական աղանդների մերժմանը:

Փիլիսոփայական մտքի կարկառուն դեմքը Դավիթ Անհաղթն է, որը Աթենքի փիլիսոփայական հանդեսներում հաղթողի անուն էր վաստակել: Նրա «Սահմանք իմաստասիրության» երկը փիլիսոփայական մտքի գլուխգործոց է:

Հովհան Մանդակունին V դարի հայոց դպրության ամենատաղանդավոր ներկայացուցիչներից է, որը պահպել է թարգմանությամբ և մատենագրությամբ, ստեղծել բարձրարվեստ ճառեր, թատերախաղեր, շարականներ: Կատարելության հասած իր խոսքի ազդեցությամբ նա խարավանել է հետամնաց բարբերը, արմատավորել նորը՝ առաջադիմականը:

VII դարի հայ գրականության աչքի ընկնող դեմքերից է Դավիթ Զերթողը, որը թողել է «Ողբ մեծ իշխան Ջիվանշիրի մահվան առթիվ» ստեղծագործությունը: Դավիթ Զերթողն ապրում էր իշխանի պալատում և «Ողբը» գրել է Ջիվանշիրի դավադրական սպանության կապակցությամբ: Այն Մովսես Կաղանկատվացին ամբողջովին մեջ է բերել «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» աշխատությունում: Այդ պոեմը գրված է ժամանակի քերթողական արվեստի բարձր մակարդակով և բուռն ներշնչանքով: Ահա դրանից երկու քառյակ:

Դառնության փոխվեց խաղաղությունը մեր,
Ավազակները դոնբաց խուժեցին ներս,
Զանգի մեծասքանչ տերությունն ընկավ,
Եվ մարեց ճառագայթը մեր պետական:

...Ընտրյալ փառքը հասավ ամենուր,
Տարածվեց անհուն աշխարհով ողջ,
Իր հնարագետ հանճարի մասին
Կովերգ հնչեցրին տիեզերքով մեկ:

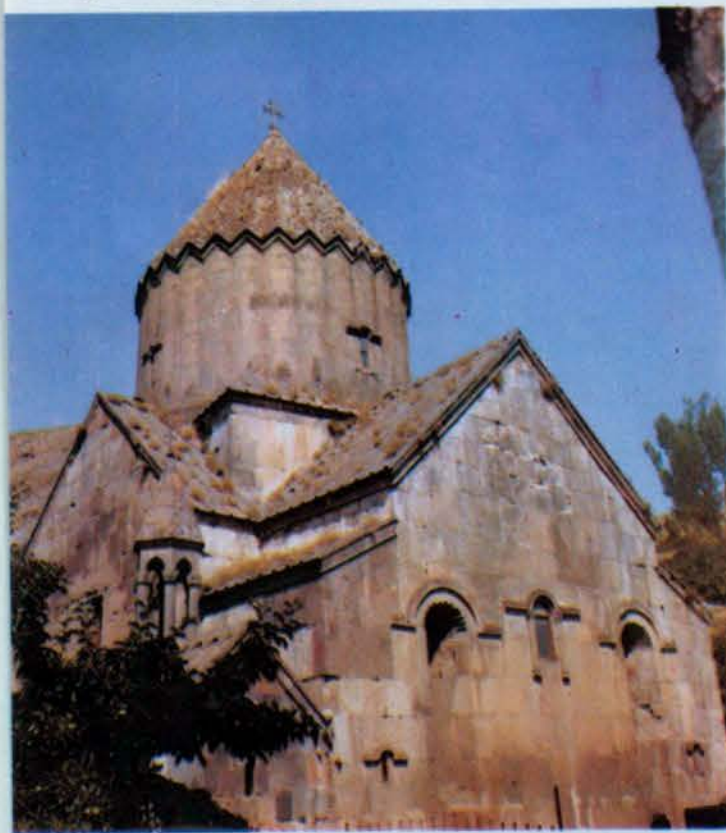
Բնական և տեխնիկական գիտությունները ևս զգալի զարգացում ապրեցին: Հայտնի մաթեմատիկոս և տիեզերագետ Անանիա Շիրակացին VII դարում հանդես եկավ բազմաթիվ գիտական աշխատություններով:

Շիրակացին ծնվել է Շիրակ գավառի Անի ավանում, սովորել Տրապիզոնում՝ հույն ականավոր մա-

թեմատիկոս Տյուֆիկոսի դպրոցում: Շիրակացու «Տիեզերագիտությունը», «Աշխարհացոյցը» «Խընդրագիրքը» և այլ ուսումնասիրություններ խոշոր ավանդ էին ժամանակի գիտության մեջ: Նրա բազմաթիվ գիտական դրույթները մեր օրերում էլ շատ թարմ են հնչում: Դեռ այն ժամանակ Շիրակացին գտնում էր, որ երկիրը գնդաձև է, որ անձրևը տեղի է ունենում «հողմի ճնշման տակ», իսկ կայծակն առաջանում է այն ժամանակ, երբ քամիներն ընկնում են «ամպերի շրջափակման մեջ և վիթխարի ուժով ձեղձում են այն: Այստեղից էլ առաջանում են ճայթյունն ու որոտը: Եվ հողմի ճնշման տակ հուր է ցայտում, որ կոչվում է փայլակ»: Ձյան, կարկտի, քամիների, արևի և լուսնի խավարման և բնության այլ երևույթների մասին Շիրակացին տվել է գիտական-մատերիալիստական բացատրություն: Շիրակացու «Աշխարհացոյցը» վերաբերում է Հայաստանի և հարևան երկրների աշխարհագրությանը և նույնպես գիտական մեծ արժեք է ներկայացնում: Ուշագրավ է նաև նրա կազմած առաջին հայերեն «Խնդրագիրքը»:

Զգալի առաջընթաց կատարվեց նաև ճարտարապետության ու շինարարական արվեստի բնագավառում: Կառուցվեցին բերդեր, դղյակներ, տաճարներ, բազիլիկ կամարակապ եկեղեցիներ: Էջ-

իջևան. Մակարավանք

միաձնում V դարում կառուցված գմբեթավոր եկեղեցին, VI—VII դարերում տարբեր տիպի գմբեթավոր եկեղեցիները հայկական ճարտարապետության կարևոր նվաճումներն են: ճարտարապետական գլուխգործոցներ են Հոփսիսիմե և Գայանե եկեղեցիները, Զվարթնոցի հոյակապ տաճարը և ուրիշ շատ այլ կառույցներ:

Արաբական և բյուզանդական ավերիչ արշավանքներն ու երկրի քայքայումը կասեցրին գիտության ու արվեստի զարգացումը: Միայն սկսած IX—X դարերից, երբ խալիֆաթն ու բյուզանդական կայսրությունը թուլացան, և հայ ժողովուրդը սկսեց ինքնուրույն զարգացման ուղի բռնել, տնտեսական վարթոնք ապրեց նաև մշակույթը:

ՊԱՅՔԱՐ ՍԵԼՋՈՒԿՅԱՆ ՏԻՐԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Թուրք քոչվորների՝ սելջուկ հրոսակների, արշավանքը Հայաստանի համար ծանր հետևանքներ ունեցավ: Բյուզանդիան անհեռատես գտնվեց թուրք-սելջուկների վտանգի հանդեպ: Անիի թագավորության անկումից 3 տարի էր անցել, երբ 1047—1048 թթ. սելջուկները ներխուժեցին Հայաստան և մեծ ավարով ու գերիներով վերադարձան Ատրպատական, իսկ 1054 թ. Տուղրիլ բեկի ասպատակությունները հասան մինչև Կարս ու Կարին: Սելջուկները 1064 թ. սուլթան Ալփ-Ասլանի գլխավորությամբ ավերեցին Հայաստանի ծաղկուն մայրաքաղաքը՝ Անին: Բնակչության զգալի մասը ոչնչացվեց, իսկ նկատելի մի հատվածն էլ գաղթեց Բյուզանդիայի փոքրասիական շրջանները և հատկապես Կիլիկիա: Սելջուկների արշավանքն այնքան անսպասելի էր, որ տեղացի շատ կառավարողներ գլուխները կորցրին և չկարողացան ժամանակին կազմակերպել քաղաքների ու գյուղերի պաշտպանությունը: Բյուզանդական կայսրությունը փորձեց դիմադրել, բայց 1071 թ. Մանսկերտի ճակատամարտում ծանր պարտություն կրեց: Սելջուկներն անցան Եփրատ գետը և շարժվեցին դեպի Արևմուտք:

Սելջուկյան տիրապետությունը շատ ծանր հարված հասցրեց Հայաստանին: Քաղաքներն ու ավանները ավերվեցին, և երկիրը վերածվեց քոչվոր անասնապահների արոտավայրերի:

XI դարի վերջից սելջուկյան տիրակալությունը սկսեց տրոհվել մանր ամիրայությունների: Հայաստանում առաջացան Դվինի և Անիի Շեղադյան, երկրի հյուսիսում Շահարմենների ամիրայությունները: Այդ ծանր ժամանակներում և հատկապես վրաց թագավոր, պետական խոշոր գործիչ Դավիթ

Օրբելյան իշխանական տան փնտնանք

Շինարարի կառավարման տարիներին (1089—1125) Հայաստանը մշտական աջակցություն էր ստանում Վրաստանից: Բազմաթիվ հայեր ապաստան ու օգնություն գտան վրաց ժողովրդի մոտ:

1124 թ. հայերի խնդրանքով Դավիթ Շինարարը 60-հազարանոց բանակի գլուխ անցած մտավ Անի և քաղաքն ապատեց օտարներից: Սակայն 1126 թ. սելջուկ բազմահազարանոց հորդաները նորից ներխուժեցին Շիրակ և պաշարեցին Անին: Ժողովրդական զանգվածները միահամուռ ոտքի ելան պաշտպանելու հայրենի քաղաքը: Այդ անհավասար պայքարում փառաբանվեցին շատ հերոսներ, որոնց թվում հայտնի Այծեմնիկը: «Նետահար աղջիկը շարունակում էր մասնակցել կռվին՝ իր օրինակով ոգեշնչելով հայ ռազմիկներին»:

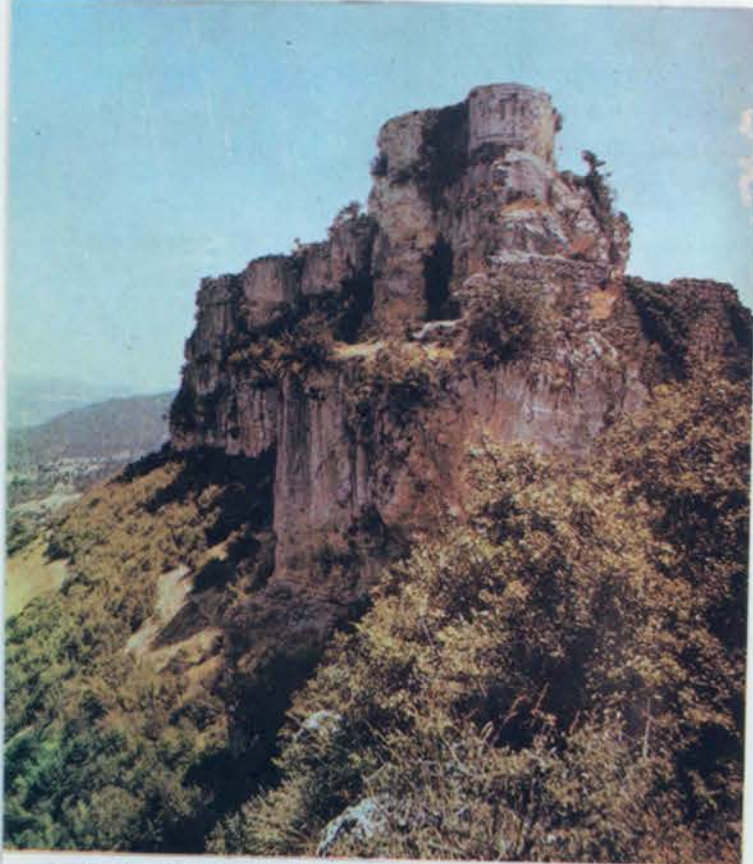
Անին նորից անցավ օտարների ձեռքը և միայն 1161 թ. վրացական զորքերի օգնությամբ վերստին ապատագրվեց սելջուկներից: Քաղաքի կառավարիչ նշանակվեց հայ-վրացական զորքերի քաջարի զորավար Սարգիս Զաքարյանը: Թամար թագուհու

օրոք (1184—1213) հայ-վրացական զորքերը զորավար (ամիրսպասալար) Զաքարե Զաքարյանի հրամանատարությամբ սելջուկ նվաճողների լծից ապատագրեցին Հայաստանի՝ զգալի մասը:

Հայ ժողովրդի մի մասը, հալածվելով սելջուկ հորդաների ասպատակություններից, ապաստան գտավ Միջերկրական ծովի ափին՝ Կիլիկիայում: Նրանց թվում էր նաև Անիի Գագիկ II թագավորի մերձավորներից Ռուբենը, որին 1080 թ. հաջողվեց Լեոնային Կիլիկիայում ստեղծել հայկական իշխանություն: Հետագայում Լևոն I իշխանը (1129—1137) դաշտային Կիլիկիան ևս, Մամեստիա և Ադանա քաղաքներով, կարողացավ խլել Բյուզանդիայից և միացնել իր իշխանությանը, իսկ Ռուբեն III-ը 1182 թ. գրավեց նաև Տարսոն քաղաքը: Բյուզանդական կայսրությունը ստիպված էր ընդունել արդեն փաստ դարձած հայկական իշխանության անկախությունը:

Լևոն II-ն (1187—1219) ավելի ընդարձակեց և ամրապնդեց հայկական իշխանությունը Կիլիկիայում: Նրան հաջողվեց խաչակիրներին դուրս մղել Անտիոքից և տիրանալ Այաս նավահանգստին, իսկ Իկոնիայի սելջուկներից գրավեց սահմանամերձ մի շարք շրջաններ: Լևոն II-ը 1198 թ. Տարսոն քաղաքում թագադրվեց և հռչակվեց Կիլիկիայի հայոց թագավոր: Թագավորության մայրաքաղաքը Միսն էր: Լևոն II-ի թագադրությունը ճանաչվեց Բյուզանդիայի և եվրոպական մի շարք պետությունների կողմից:

Կիլիկիան տնտեսական խոշոր վերելք ապրեց: Հատկապես զարգացան դաշտավարությունն ու այգեգործությունը, ինչպես նաև անասնապահությունը: Արդյունահանում էին երկաթ, արծաթ, կապար և այլ օգտակար հանածոներ: Մեծ չափով զարգացան արհեստները, լայն ծավալ ստացավ արտաքին առևտուրը: Կապված լինելով բազմաթիվ երկրների հետ, Կիլիկյան Հայաստանը զգալի դեր էր կատարում միջազգային առևտրի ասպարեզում: Այն առևտրական սերտ կապերի մեջ էր միջերկրածովյան ավազանի շատ քաղաքների և մանավանդ Վենետիկի ու Ջենովայի հետ: Իտալացի հայտնի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն գրել է, որ հայերն «ունեն մի քաղաք ծովի վրա, որ կոչվում է Այաս, որտեղ նրանք մեծ առևտուր են կատարում: Որովհետև դուք պետք է իմանաք, թե բոլոր համեմունքները և մետաքսյա կերպասները, արծաթյա և ուրիշ արժեքավոր անոթները, որոնք գալիս են ներքին գավառներից, բերվում են այս քաղաքը: Եվ Վենետիկի, Ջենովայի և ուրիշ երկրների վաճառականներն այստեղ են գալիս վաճառելու իրենց ապրանքները և կամ գնելու ինչ-որ իրենք պետք ունեն»:

Լամբրոնի բերդը

Հայկական Կիլիկիան ֆեոդալական պետություն էր: Խոշոր ֆեոդալներն անվանվում էին բերդատեր պարոններ, իսկ մանրերը՝ ձիավորներ: Շահագործվող գյուղացիական մասսան բաժանվում էր երեք խմբի. պետական գյուղացիներ, որոնք պետությանը վճարում էին բերքի 1/5 մասը, կիսապատ գյուղացիներ, որոնք, բացի այդ հարկից, շաբաթական մեկ օր պետք է աշխատեին ֆեոդալի տնտեսության մեջ, իսկ երրորդ խումբը՝ ճորտերը կամ պարիկոսներն էին, որոնք հարկերից ու տուրքերից բացի կոռային ծանր աշխատանք էին կատարում:

Կիլիկիայի Լևոն II թագավորի մահից հետո 1219 թ. գահ բարձրացավ նրա դուստր Զաբելը, որը 1226 թ. ամուսնացավ Կոստանդին Գունդստաբլի որդի Հեթումի հետ, որով և Կիլիկիայում հաստատվեց Հեթումյանների դինաստիան:

Մոնղոլական նվաճումների ժամանակ Կիլիկիան և կանգնեց վտանգի առաջ: Հեթում I-ը (1226—1270) դաշինք կնքելու առաջարկությամբ դիմեց մոնղոլական զորավար Բաչուին և հասավ այն բանին, որ մոնղոլները Կիլիկիա չմտան: 1254 թ. Հեթումը ճանապարհորդեց մոնղոլական պետության մայրաքաղաք Կարակորում, որտեղ և Մանգու մեծ խանի հետ դաշինք կնքեց: Կիլիկիան պարտավոր-

վեց որոշ տուրք վճարել և ապա մասնակցել սուլթանի դեմ մղվող պատերազմներին, իսկ մոնղոլները չպետք է խառնվեին Կիլիկիայի ներքին գործերին և արտաքին վտանգի դեպքում նրան օգնություն ցույց տային:

Եգիպտոսի սուլթան Բեյբարսը 1266 թ. ներխուժեց Կիլիկիա: Մառի կոչվող վայրում հայերը պարտվեցին: Կոստանդինոպոլիսի Թորոսը, իսկ մյուս որդին՝ Լևոնը, գերի ընկավ: Երկիրն ավերվեց, Սիս քաղաքը կողոպտվեց, և շատ հայեր գերեվարվեցին: Սակայն Լևոն III-ը (1270—1289) կարողացավ երկիրը պաշտպանել Եգիպտոսի սուլթանի ոտնձգություններից: 1285 թ. Եգիպտոսի մամլուքները նորից ներխուժեցին Կիլիկիա և կողոպտեցին Այասը: Լևոն III-ը ստիպված հաշտություն խնդրեց և պարտավորվեց տարեկան շուրջ 200 հազար ոսկի տուրք և 10 հազար ձուղ երկաթ տալ: 1305 թ. մամլուքները 7-հազարանոց բանակով նորից ներխուժեցին Կիլիկիա, բայց ջախջախվեցին և ետ շարտվեցին: Սակայն արտաքին թշնամիների ասպատակությունները՝ մի կողմից, ներքին հակասությունների սրումը՝ մյուս կողմից, թուլացրին Կիլիկյան թագավորությունը: Հոսմի պապի հորդորանքով 1307 թ. Սիսում և 1309 թ. Ադանայում կայացած ժողովները կաթոլիկություն ընդունելու որոշում կայացրին, որի կողմնակից ունիթորները և հակառակորդ հակաունիթորները կատաղի պայքար սկսեցին միմյանց դեմ: Օգտվելով նման խառը վիճակից, եգիպտական զորքերը 1321—1322 թթ. և ապա 1335 թ. ներխուժեցին Կիլիկիա և գրավեցին Այաս, Մամեստիա, Ադանա և Տարսոն քաղաքները: 1337 թ. պայմանագրով Այասը և մի շարք բեր-

Հեթում II թագավորը

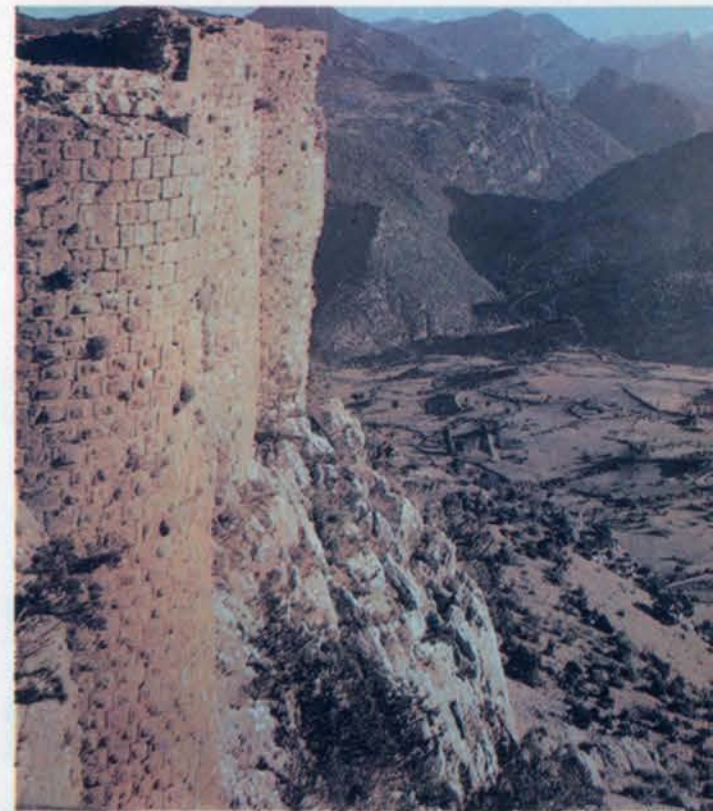
դեր անցան Եգիպտոսին: Բացի այդ, Կիլիկիան իրավունք չունեց որևէ երկրից օգնություն խնդրել: Նման պայմաններում ներքին պայքարն ավելի սրվեց, և 1342 թ. գահն անցավ Լուսինյան տոհմին: Ներքին հակասությունները և արտաքին ճնշումը գնալով թուլացնում էին երկիրը: Կիլիկիայի վրա հարձակվում էին թե՛ մամլուքները և թե՛ Մերձավոր Ասիա թափանցած թուրքմեն ցեղերը: Կիլիկիան արդեն 1350—1360 թթ. կորցրեց դաշտային մասը, և 1370 թ. մամլուքները, ապա նաև թուրքմեններն ու Հալեպի էմիրությունը միացյալ ուժերով հարձակվեցին Լեոնային Կիլիկիայի վրա ու շրջապատեցին նրա մայրաքաղաք Սիսը: Լիպարիտ սպարապետը կորքի և բնակչության գլուխն անցած հերոսական դիմադրություն ցույց տվեց: Սպարապետը հերոսի մահով ընկավ, իսկ քաղաքի բնակիչները երկար պաշարված մնալով՝ սովի մատնվեցին և 1375 թ. հանձնվեցին: Լուսինյան դինաստիայի վերջին թագավոր Լևոն VI-ը գերի ընկավ և տարվեց Կահիրե:

ՄՈՆԳՈԼԱԿԱՆ ԼՈՒԾԸ, ԼԵՆԿԹԵՄՈՒՐԻ ԱՐԵԱՎԱՆՔՆԵՐԸ

1236 թ. Հյուսիսային Հայաստան ներխուժեցին մոնղոլական հորդաները և գրավեցին այն, իսկ 1242—1245 թթ. նրանք նվաճեցին նաև Հայաստանի հարավային ու արևմտյան շրջանները:

Մոնղոլական տիրապետությունը մի ահավոր չարիք էր նվաճված ժողովուրդների համար: Կ Մարքսի բնորոշմամբ, մոնղոլական լուծը «ոչ միայն ճշնշում, այլև անպատվում ու ցամաքացնում էր նրա տակ ընկած ժողովրդի ոգին իսկ: Մոնղոլ թաթարները հաստատեցին սիստեմատիկ ահաբեկման մի ռեժիմ, որի սովորական միջոցներն էին կողոպուտներն ու մասսայական կոտորածները»:

Մոնղոլներն իրենց քոչվորական կենցաղը ջանում էին փաթաթել տեղական բարձր մշակույթ ունեցող ժողովուրդների վրին: Նրանք վայրենաբար ավերում էին քաղաքներն ու գյուղերը, ջրանցքներն ու ջրամբարները, ծաղկուն այգիներն ու բերրի դաշտերը վեր էին ածում արոտավայրերի: «Մեր աչքերով տեսանք ավերն ու տառապանքները,— գրում է Կիրակոս Գանձակեցին,— որ կատարեցին [մոնղոլները] մեր ամբողջ երկրում... Եվ նրանք սփռվեցին առհասարակ դաշտերի, լեռների, ձորերի երեսին իբրև մորեխի բազմությունը... Այնտեղ պետք էր տեսնել, [թե ինչպես] սրերը անխնա կոտորում էին տղամարդկանց ու կանանց, երիտասարդներին ու մանուկներին, ծերերին ու պառավներին... սպանությունների գնում էին խրախճանքով, ինչպես հարսանիքի կամ խնջույքի»: Եվ հետո շարունակում

Վահկա բերդը

է. նրանք «համիշտակում, պատառոտում էին ինչպես գայլերը: Նրանց ձիերը չէին հոգնում գնալուց, ոչ էլ նրանք էին ձանձրանում ավարը հավաքելուց»: Դա մի ահավոր չարիք էր, որ կախվել էր հայ ժողովրդի գլխին: Երկիրը տնտեսական ու քաղաքական լիակատար անկման հասավ: Ահա թե մոնղոլական տիրապետությունն ինչպես է բնութագրել նրանց մտ ծառայության մեջ եղած Ռաշիդ ադ-Դինը. «Երբեք երկրներն ավելի չեն ամալացել, քան այդ տարիներին, առանձնապես այն վայրերը, որտեղով անցել է մոնղոլական զորքը, քանի որ մարդու առաջացման ժամանակից սկսած ոչ մի արքայի չի հաջողվել իրեն ենթարկել այնքան տերություններ, որքան նվաճեց Չինգիս խանը և նրա տոհմը, և այնքան ժողովուրդ, որքան նրանք կոտորեցին, չի կոտորել ոչ ոք»: Ավերելու և կոտորելու մոլուցքն էր ուղեկցում գազանաբարո բռնակալներին:

Մոնղոլական ավերիչ տիրակալությունն ի վերջո ներքին երկապառակությունների և ճնշված ժողովուրդների համընդհանուր դժգոհության ու պատագրական պայքարի հետևանքով կործանվեց: Սակայն տարբեր քոչվորական ցեղերի արշավանքները Հայաստան չդադարեցին: Հատկապես ավերիչ էին կարա-կոյունլու և ալ-կոյունլու թուրքմենական ցեղերի ասպատակություններն ու նվաճումները:

Իշխան Էաջի Պոռոշյան (XIV դ.)

1380—1390-ական թվականներին Հայաստանը ոտնակոխ արեցին արյունարբու Լենկթեմուրի հրոսակները: Վան քաղաքը հերոսաբար դիմադրեց, որի համար Լենկթեմուրի հրամանով 3 հազար մարդ բերդի պարիսպներից անդունդ նետվեց, հազարն էլ տանջամահ արվեց:

Պետրոս գրիչը Լենկթեմուրի ավերածությունների մասին գրում է. «Արևելքից ելնելով չար բռնավորը... որի անունը Լենկթեմուր է, բազում և անթիվ զորքով պատեց Պարսկաստանից մինչև Հոռոմոց երկիրը [Բյուզանդիան] և գալով Հայաստան, քանդեց ու գերեց ամենքին և անողորմ սրախողխող արեց հայերին, թե տաճիկներին՝ ում որ գտավ»:

Անդադրում պատերազմները, նվաճողների դաժանությունը, ինչպես նաև ֆեոդալական երկպառակտչական բախումները երկիրը հասցրին ամայացման ու աղքատության: Անվերջ էին փախստականների քարավանները: Բնակչության զգալի մասը դարձավ ստիպված էր ապաստան որոնել օտարության մեջ: Շատ քաղաքներ, ամբողջ գավառներ անմարդաբնակ դարձան:

Լենկթեմուրի մահից հետո (1405) Հայաստանը երկար ժամանակ կռվախնձոր էր դարձել կարա-կոյունլու և ալ-կոյունլու թոշկորական ցեղերի միջև:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԹՈՒՐԻՔ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԱՐՑԱՆՆԵՐԻ ՄԵՋ

XV—XVI դարերում Հայաստանը դառնում է ավերիչ նոր արշավանքների և Թուրքիայի ու Պարսկաստանի բախումների թատերաբեմ:

Թուրքական մի ցեղախումբ, ամրանալով Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմտյան մասում, 1299 թ. Օս-

ման ցեղապետի գլխավորությամբ կազմավորեց օսմանյան թուրքական պետությունը: 1453 թ. թուրքերը գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը և վերջ տվեցին Բյուզանդական կայսրությանը: Ապա թուրքերը սկսեցին իրենց ծավալապաշտական քաղաքականության ավելի լայն մասշտաբներով իրականացումը:

Պարսկաստանում Սեֆյան դինաստիայի հաստատումից հետո (1502) այն արագորեն հզորացավ: Շահ Իսմայիլը իր իշխանությանը ենթարկեց համարյա ամբողջ Հայաստանը: Եվ ահա Հայաստանին տիրելու համար 1512 թ. սկսվեցին թուրք-պարսկական պատերազմները, որոնք ընդմիջումներով շարունակվեցին մեկ դարից ավելի: Հայաստանը դարձավ Պարսկաստանի ու Թուրքիայի միջև անվերջ պատերազմների թատերաբեմ:

Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև 1555 թ. կնքվեց պայմանագիր, որով Հայաստանի արևելյան մասին տիրեցին պարսիկները, իսկ արևմտյանին՝ թուրքերը: Սա Հայաստանի առաջին բաժանումն էր երկու երկրների միջև:

Անդրկովկասին տիրելու համար պարսկա-թուրքական պատերազմը նոր ուժով վերսկսվեց սուլթան Մուրադ III-ի օրոք: Այդ պատերազմում հաջողության հասան թուրքերը, և 1590 թ. հակառակորդների միջև կնքվեց նոր պայմանագիր, որով համարյա ամբողջ Անդրկովկասն ընկավ Թուրքիայի իշխանության տակ: Սակայն, չհաջողվելով տարածքային նման լուրջ կորուստների հետ, Պարսկաստանի տիրակալ Շահ-Աբաս I-ը 1603 թ. հակահարձակման անցավ և թուրքերից խլեց ամբողջ Անդրկովկասը: Իսկ 1604 թ., երբ նա ստիպված նահանջում էր, Արևելյան Հայաստանն ամայացրեց՝ 350 հազար հայերի տեղահանեց, նրանց մի մասին թշելով Պարսկաստան:

Հատկապես տուժեց Ջուղան, որի բնակչությունն ամբողջովին բռնագաղթի ենթարկվեց, և Սպահանի մոտ հիմնադրվեց Նոր Ջուղա քաղաքը: Առաքել Դավրիժեցին նշում է. «Բոլոր ջուղայեցիները թշված, տարված էին և շինությունները հրկիզված»: Թուրքական վավերագրերից մեկում ասվում է. «Ջուղայից մինչև Նախիջևան, Երևան ու Վան չի եղել մի շինություն, որ կանգուն լինի»: Հատկապես ծանր էին Երևանի բերդի մատույցներում մղված կռիվները, որոնք տևեցին ինն ամիս: Քաղաքը գրոհելիս շահի զորքերը տեղահան արեցին խաղաղ բնակիչներին, այդ թվում երեխաներին ու կանանց: Շահ Աբասը բացի զուտ ռազմական նպատակներ հետապնդելուց, հայերին Պարսկաստան բռնագաղթեցնելով, ձգտում էր նրանց օգնությամբ վարկ տալ իր երկրի տնտեսական կյանքի և առևտրի

վարճացմանը: Թուրքերն էլ իրենց հերթին շուրջ 100 հազար հայերի գերեվարեցին ու վաճառքի տարան Եգիպտոս և այլ երկրներ:

Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև պատերազմը շարունակվեց 1606—1610 թթ.: Այդ տարիներին վանգվածային զաղթերը վիթխարի չափեր ընդունեցին: Հսկայական ավերածությունները և սովը Հայաստանի բնակչությանը հասցրին հուսահատ վիճակի: Հայ բնակչության դրությունը ավելի սաստկացավ ջալալիների աշխարհավեր շարժման ժամանակ:

1614 թ. Շահ-Աբասը ձեռնարկեց նոր արշավանք՝ ավերելով Անդրկովկասի շատ շրջաններ:

1639 թ. հաշտության պայմանագրով տեղի ունեցավ Հայաստանի երկրորդ բաժանումը, ըստ որի Արևելյան Հայաստանը բաժին ընկավ Պարսկաստանին, իսկ Արևմտյանը՝ Թուրքիային:

Թուրք-պարսկական բռնապետության ծանր ու դարավոր լուծն ավերիչ հետևանքներ ունեցավ հայ ժողովրդի կյանքում:

Պարսկաստանի իշխանության տակ ընկած Արևելյան Հայաստանը բաժանվեց Չոխուր-Սադի (Երևան, Նախիջևան), Ղարաբաղի և այլ բեկլար-

բեկությունների, որոնք իրենց հերթին բաժանվեցին մահալների: Բեկլարբեկությունները ղեկավարում էին շահի հաստատած բեկլարբեկերը, իսկ մահալները՝ նայիբները կամ միրբուլուքները, գյուղերը՝ գյուղական ավագները, քյոխվաները, ռեսերն ու այլ պաշտոնյաներ: Քաղաքների ղեկավարները կոչվում էին քալանթարներ, ոստիկանական տեղամասերի պետերը՝ դրաուզներ, իսկ ստորին պաշտոնյաները՝ յուլբաշիներ (հարյուրապետեր) և չավուչներ (տասնապետեր), շարքայիները՝ ֆեռաշներ: Ջորապետները կոչվում էին թարխաններ, շարքային զինվորները՝ սարվաչներ:

Արևմտյան Հայաստանը բաժանվեց Կարսի, Էրզրումի (Կարին), Բայազետի, Վանի և Մուշի փաշայությունների: Վերջիններս իրենց հերթին բաժանվեցին սանջակների: Փաշայության գլուխ էր կանգնած փաշան, իսկ սանջակները ղեկավարում էին սանջակ-բեկերը: Գյուղերում նշանակվում էին ավագներ, որոնք կոչվում էին մելիքներ, տանուտերեր, քյոխվաներ, ռեսեր և այլն: Փաշայությունները ենթարկվում էին սերապքերներին, որոնց նշանակում էին սուլթանները: Նրանք տնտեսական, քաղաքական ու ռազմական կյանքի բնագավառներում օժտված էին անսահմանափակ իրավունքներ:

Հայերի բռնի գաղթը Շահ Աբասի կողմից 1604 թ.

րով: Փաշաներին նույնպես սուլթանն էր նշանակում, և նրանք փաշայության սահմաններում մեծ իրավունքներ ունեին: Փաշաները նշանակում էին սանջակ-բեկերին, իսկ վերջիններս՝ գյուղական կառավարիչ-ավագներին:

Աշխատավոր պանզավածները, գտնվելով խաների ու փաշաների բռնապետական իշխանության ներքո, իրավազուրկ ու ճնշված վիճակում էին: Նրանք ծանր պարհակներ էին կրում և բազմապիսի հարկեր վճարում: Ամեն ինչ կախված էր պետական պաշտոնյայի կամքից: Հաճախ միևնույն հարկը գանձում էին մի քանի անգամ: Բայց ամենից ծանրն այն ժամանակ էր, երբ գյուղ էին գալիս պաշտոնյաները կամ զորամասերը: Գյուղացիները պարտավոր էին կերակրել նրանց, կատարել նրանց բոլոր ցանկություններն ու քմահաճությունները, անգամ «դիշ քիրասի» (ատամնավարձ) վճարել:

Հայ աշխատավորները զուրկ էին ամենատարրական իրավունքներից. նրանք չէին կարող ձի նստել, վենք կրել, ամուսնության թույլտվություն ստանալու համար պարտավոր էին բեյին թանկարժեք նվերներ մատուցել: Հարստահարիչներն անպատիժ սպանում էին հայերին, խլում նրանց կանանց ու երեխաներին, ունեցվածքը: Բռնությանը ստիպում էին մահմեդականություն ընդունել: Զրիստոնյաներն արհամարհական ձևով «վիմի» (ծառա, հպատակ, ստրուկ) էին անվանվում: Նրանց վկայությունը դատարանում չէր անցնում, բողոքը չէր հարգվում: Հայը իրավունք չուներ պաշտպանվելու մահմեդականի հարձակումից, չուներ անձի և ինչքի ապահովություն: Շատ ծանր և ստորացուցիչ էր հարեմների համար աղջիկների ընտրությունը և տղաների մանկահավաքը (դեշիրմե)՝ նրանց հավատափոխ անելու և ենիչերիների բանակին պինդորագրելու նպատակով:

Այդպիսին էր վիճակը նաև Արևելյան Հայաստանում պարսից խաների ու բեկերի իշխանության ներքո: Խաները բազմաթիվ կամայական հարկեր էին սահմանում, հայ գյուղացիներին թշուր էին հարկադիր աշխատանքների, ամենափոքր անհնազանդության դեպքում սպանում իրենց հպատակներին:

Երևանի Հուսեյն խանը, որն ուներ սարդարի տիտղոս, «անհաշիվ տուրք էր հավաքում,— գրում է Ի. Շոպենը,— դրամ էր կտրում, հանցագործներին ըստ իր հայեցողության պատժում էր աչքերը հանելով, անդամահատելով կամ մահացնելով՝ առանց որևէ բողոքարկման, մի խոսքով գործում էր ինքն-իշխան»:

Երկպառակտչական պատերազմներն ու ֆեոդալական անվերջ կռիվները քայքայում էին գյուղա-

ցիական տնտեսությունները: Հողագործությունն ու անասնապահությունը գտնվում էին ցածր մակարդակի վրա, ոռոգիչ սիստեմներն ավերվել և շարքից դուրս էին եկել: Զրից օգտվելու համար գյուղացիները պետք է իրենց ուժերից վեր մեծ գումար վճարեին:

Թեև ըստ Ղուրանի հողը համարվում էր ալլահի և երկրում նրա փոխանորդների՝ խալիֆի, շահի կամ սուլթանի սեփականությունը, իրականում խաները, փաշաները և այլք հողատարածություններին տիրում էին որպես մուլք, թիուկ և այլն: Ղուրանը ժխտում էր ճորտատիրական իրավունքը, բայց գյուղացիները գտնվում էին ստրկական վիճակում: Խաները, փաշաները, մելիքները, մուլքադարները, թիուկդարները, բեյերը և աղալարները փաստորեն ինչպես հողատարածությունների, այնպես էլ դրանց ամրացված գյուղացիների սեփականատերերն էին:

Աշխատավոր գյուղացիները ենթարկվում էին տրեստեսական ու քաղաքական հարկադրանքի: Անդրկովկասի խանություններում, Ի. Հ. Պետրուշևսկու բնութագրմամբ, «ռայաթների զգալի մասը փաստորեն անմիջական կախման մեջ էր գտնվում տեղական խանից կամ մասնավոր սեփականատիրոջից, որոնց պատկանում էին նրանք»:

Նկարագրելով խանական իշխանության կամայականությունները Զանաքեռ գյուղում, Ջաքարիա Սարկավազը գրում է, թե ինչպես էին ծանր հարկեր հավաքում, բռնություններ գործադրում, ծեծում ու սպանում գյուղացիներին: Հյուսիսային Թումանովսկու 1780 թ. սեպտեմբերի 25-ի վեկուցագրում հարկային ճնշման մասին ասվում է, որ հպատակները խանի պահանջները պետք է կատարեին անառարկելիորեն, իսկ «եթե որևէ մեկը պատճառաբաներ, թե անկարող է, ապա ոտքերի տակ զցած ծեծում էին... և ի վերջո ամբողջ ունեցվածքը խլում»:

Խաների ու նրանց պաշտոնյաների դաժանությունն անսահման էր: Խ. Աբովյանի բառերով ասած, Երևանի սարդարի եղբայր արյունարբու Հասան խանը առանց մարդ սպանելու չէր կարող քնել:

Խաների ու փաշաների իշխանության ներքո կյանքն անտանելի էր դառնում: Հայ ժողովրդի ծոցից դուրս էին գալիս մարտիկներ, որոնք համարձակորեն պայքարի էին ելնում բոլորին կոչ անելով հետևել իրենց օրինակին: Պայքարը հաճախ ընդունում էր ինտերնացիոնալ բնույթ, հայերը, ինչպես նաև վրացիները միաբան ուժերով էին հանդես գալիս ընդհանուր թշնամու դեմ:

ՍՈՑԻԱԿԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XVII դարում

Օտար նվաճողների ավերիչ արշավանքներն այնքան հաճախ էին մեկը մյուսին հաջորդում և երկիրը ավերածության հասցնում, որ հայ ժողովրդի բոլոր խավերն ինքնապաշտպանության բնազդով միավորում էին իրենց ուժերը, միասնական ճակատ կազմում գոյատևելու համար: Բայց և այնպես Հայաստանում սոցիալ-դասակարգային պայքարը երբեք էլ չի մարել: Այն միշտ էլ դասակարգային հասարակության ուղեկիցն ու առաջնորդն է եղել և հայ իրականության պայմաններում հանդես է եկել մեկ թույլ, մեկ էլ բուռն ու բորբոքված ձևով, շատ անգամ էլ, ինչպես նշել ենք, կրոնական քողի տակ:

Սոցիալական պայքարի վառ օրինակ է 1606—1620 թթ. Գանձասարի վանքի հոգևորական Մեխլու վարդապետի գլխավորած գյուղացիական շարժումը, որը տարածվեց Արարատյան երկրում և անցավ Արևմտյան Հայաստան: Այդ շարժումն ուղղված էր աշխարհիկ և հոգևոր շահագործողների դեմ: Մեխլուն կոչ էր անում վանքերի և ֆեոդալների հողերը գյուղացիներին տալ, նրանց ազատել ձրիակեր շահագործողներից: Շարժումն ընդգրկեց Հայաստանի ու Ադրբեջանի շատ շրջաններ: Այն ուղղված էր ինչպես տեղական, այնպես էլ օտար շահագործողների դեմ: Երբ Մեխլուն եկավ Զանաքեռ, գյուղացիները նրան դիմավորեցին մեծ խանդավառությամբ: Որոշ հետապոստողներ գտնում են, որ այդ շարժման մեջ առավել կարևորը հողատերերի դեմ հայ և ադրբեջանցի գյուղացիների համատեղ ելույթներն են: Մեխլուի շարժումը զգալի չափով ուղղված էր սեֆյանների տիրապետության դեմ: Այդ առումով այն նաև օտար լծի դեմ ապստամբական պայքարի երանգ ուներ: Այդ շարժման դեմ ելան կղերական և ֆեոդալական բոլոր հետադիմական ուժերը: Շարժման մասնակիցների և համակրողների նկատմամբ կիրառվեցին ամենադաժան հալածանքներ ու հետապնդումներ, գործի դրվեցին պատժի արտակարգ միջոցներ: Ապստամբությունը ճնշվեց, բայց նրա գաղափարներն այստեղ կամ այնտեղ դեռ երկար իրենց զգալ էին տալիս:

Գյուղացիական հուլումները շարունակվեցին նաև հետագա տարիներին: 1673 թ. Երևանի խանի, ֆեոդալների ու հոգևորականության դեմ ապստամբեցին Ագուլիսի ու մերձակա գյուղերի բնակիչները: Ապստամբությունը մեծ դժվարությամբ ճնշվեց: Ջաքարիա Ագուլեցին հաղորդում է, որ խանի հեծյալ ջոկատը եկավ Ագուլիս և 1000 թուման հարկ պահանջեց, 35 հոգու կախաղան բարձրացրին, ամե-

նուր հալածանք ու սարսափ տարածեցին: 1702 թ. Վանում բռնկված ապստամբությունն օսմանյան իշխանություններն անողորքաբար խեղդեցին: Ղեկավարներին մահապատժի ենթարկեցին, իսկ բնակչության վրա դրեցին դրամական տուգանք: 1671 թ. Երևանի շրջանում, Նախիջևանում, Ղարաբաղում և այլ վայրերում խոշոր ապստամբություն բռնկվեց Սաֆիկուլի խանի դեմ:

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ

Դարերով հայ ժողովրդի գլխին թափվող արհավիրքը չկոտրեց նրա ապստամբնչ ոգին ու ապստամբություն կամքը, չխորտակեց հայոց պետականության վերականգնման գաղափարը: Ուշագրավ է, որ դեռևս XV դարի 60-ական թվականներին ծագել էր Հայոց թագավորությունը վերականգնելու միտքը: Ջաքարիա կաթողիկոսի եղբորորդի Սմբատը 1465 թ. օծվեց «Հայոց թագավոր» և մի քանի տարի անվանապես թագավորեց Վասպուրականում:

1547 թ. Էջմիածնում Ստեփանոս Սալմաստացի կաթողիկոսի գլխավորությամբ գումարվում է Հայաստանի ապստամբությանը նվիրված առաջին գաղտնի ժողովը: Կաթողիկոսը հատուկ նամակով ճանապարհվում է Եվրոպա, բայց Հռոմի պապի և եվրոպական պետությունների հետ նրա բանակցություններն ապարդյուն են անցնում: 1562 թ. Սեբաստիայում Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսի դեկավորությամբ գումարվում է երկրորդ գաղտնի ժողովը, որն Աբգար դպիր Թոխաթեցու գլխավորությամբ և նրա որդի Սուլթանշահի մասնակցությամբ նոր պատվիրակություն է ուղարկում Հռոմի պապի մոտ: 1575 թ. Լվով, Վենետիկ և Հռոմ է ժամանում նաև Էջմիածնի Թադեոս կաթողիկոսը: Սակայն դա ևս որևէ արդյունք չի տալիս:

Հատուկ խնդրանքով Հռոմին դիմեցին նաև Կիլիկիայի հայերը. «Ամենուրեք մենք սփռված ենք,—գրում էին նրանք,—ինչպես ոչխարները գայլերի մեջ, ինչպես գառները առյուծների մեջ: Բոլորի համար մենք ստրուկ ենք, հպատակ անգութ տերերին, որոնք օր օրի մեկ կեղեքում են, բայց և չեն կշտանում ազատությունից»: Սակայն հայերը ոչ մի տեղից օգնություն չստացան:

XVII դարի 40—60-ական թվականներին Կրետե կղզու համար պատերազմ է սկսվում Վենետիկի հանրապետության և Թուրքիայի միջև, որի հետ ապստամբություն հույսեր էին կապում հույները, ասորիներն ու հայերը: 1666 թ. բաղիչեցի մահտեսի Մուրադը գնում է Փարիզ և օգնություն խնդրում Լյուդովիկոս XV-ից: Եթե Ֆրանսիայի թագավորը օգ-

Ջանգվի հին կամուրջը (1697 թ.)

նություն ցույց տա, ասում է մահտեսի Մուրադը, ապա հուլյները, հայերն ու ասորիները ապստամբություն կբարձրացնեն Թուրքիայի դեմ և կապատագրվեն անօրենների լծից: Սակայն օգնություն չստացվեց, և նախապատրաստվող միացյալ ապստամբությունն էլ տեղի չունեցավ:

Հայ ժողովրդի միայն առանձին բեկորներ, լեռներին ապավինած, տեղ-տեղ պահպանել էին հայկական իշխանությունների հետքերը: Այդպիսին էր մանավանդ Ջեյթունը, որն իր գլուխը չխոնարհեց նվաճողների առջև և պահպանեց իր կիսանկախ վիճակը, հաջողությամբ հետ մղելով թուրքական զորքերի գրոհները: Տեղական փոքրիկ իշխանություններ էին պահպանվել նաև Սասունում, Սյունիքում, Արցախում, Լոռու և Սևանի ավազանի որոշ շրջաններում: Բայց դրանք անջատ-անջատ, թշնամիներով շրջապատված փոքրիկ իշխանություններ էին, սուկ տեղական սահմանափակ նշանակությամբ:

1677 թ. էջմիածնում գումարվեց մի նոր գաղտնի ժողով՝ 6 հոգևորական և 6 աշխարհիկ գործիչների մասնակցությամբ: Դարձյալ որոշվեց պատվիրակություն ուղարկել Եվրոպա՝ օգնություն խնդրելու: Պատվիրակությունը Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի գլխավորությամբ անցնում է Վրաստան, ապա Կոստանդնուպոլիս: Այստեղ կաթողիկոսը մա-

հանում է, իսկ պատվիրակության անդամները ցրվում են: Եվրոպա է անցնում միայն պատվիրակության եռանդուն մասնակից և հայ ապատագրական շարժման նշանավոր գործիչ Իսրայել Օրին: Նա լինում է Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում ու ամեն ջանք գործադրում հայ ժողովրդի ապատագրության համար: Ի վերջո գերմանական իշխաններից մեկի՝ Պֆալցի կուրֆյուրստ Իոհան Վիլհելմի հուսադրական նամակներով՝ ուղղված Հայաստանի մելիքներին և վրաց թագավորին, Օրին վերադառնում է Հայաստան:

1699 թ. Սյունիքի Անգեղակոթ ավանում Իսրայել Օրու գլխավորությամբ հայ մելիքների գաղտնի ժողով է գումարվում: Որոշվում է հայ ժողովրդին ապատագրելու խնդրանքով դիմել եվրոպական պետություններին: Մելիքներն իրենց ստորագրություններով և կնիքներով թղթեր ու լայն լիպոթություններ են տալիս Իսրայել Օրուն, որը Մինաս վարդապետ Տիգրանյանի հետ մեկնում է Գերմանիա, իր հետ տանելով 36 կետից բաղկացած մի ծրագիր: Սակայն ոչ ոք չհազարգաված չէր հայ ժողովրդի ապատագրության հարցով: Պֆալցի մեծ իշխանը և ավստրիական կայսրը հրաժարվում են որևէ իրական օգնություն ցույց տալ:

Այսպիսով, շուրջ 150 տարի հայոց պատվիրակները բախեցին Հռոմի պապի և եվրոպական պետությունների դռները, դեգերեցին ամբողջ Եվրոպայով մեկ և վերջնականապես համոզվեցին, որ Արևմտյան Եվրոպայի տերությունների հետ ապատագրական հույսեր կապելն ապարդյուն է:

Եվրոպայից հուսախաբ հայ ժողովուրդն իր հայացքը հառեց դեպի հյուսիս՝ Ռուսաստան: Դեռևս XI—XIII դարերում Ռուսիայի հետ հայերն առևտրական կապեր ունեին: Հայ առևտրականներն այցելում էին Կիև, Նովգորոդ, Մոսկվա և այլ քաղաքներ: Ստեղծվել էին նաև որոշ կուլտուրական կապեր: Կիևում կար հայկական փոքրիկ գաղթօջախ: Հայ վարպետները մասնակցել են Վլադիմիր-Սուլդալյան տաճարներից մեկի շինարարությանը, Գրիգոր լուսավորչի և Հռիփսիմե կույսի պատկերներով նկարազարդվել է Նովգորոդի եկեղեցիներից մեկը, իսկ XIII դարում ռուս նկարիչը հեղինակել է Անիի եկեղեցիներից մեկի որմնանկարները:

Հետագայում, երբ Մոսկովյան պետությունը զորեղանում է, հայ-ռուսական կապերն ավելի են ուժեղանում: XVI դարի կեսերին, երբ Ռուսաստանը գրավում է Կապանն ու Աստրախանը, հայ վաճառականները սկսում են Մոսկվայի հետ առևտուր անել Վոլգայի վրայով: Աստրախանում և Մոսկվա-

յում առաջանում են հայկական գաղթօջախներ: 1660 թ. նորջուղայեցի Խոջա Ջաքարը Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին նվիրում է թանկագին քարերով զարդարված մեծարժեք մի գահ, որն այժմ էլ պահվում է Մոսկվայի Կրեմլի թանգարանում:

1666 թ. Մոսկվա է ժամանում իրանահայ վաճառականների մի մեծ խումբ, որի հետ էր նաև Ջուղայի հայ վաճառական և Իրանի շահի դեսպանորդ Գրիգոր Լուսիկենցը (Լուսիկով): Նրանք հետամուտ էին ծավալելու իրանական մետաքսի և այլ ապրանքների առևտուրը Ռուսաստանում և նրա վրայով՝ եվրոպական երկրներում:

1667 թ. Նոր Ջուղայի հայկական առևտրական ընկերության և ռուսական արքունիքի միջև առևտրական պայմանագիր կնքվեց: Հայ առևտրականներն իրավունք էին ստանում մետաքս, ուղտի բուրդ, ներկեր ու արևելյան այլ ապրանքներ բերել Ռուսաստան և ազատ առևտուր անել: Դա առաջին հայ-ռուսական առևտրական պայմանագիրն էր, որը մեծապես նպաստեց նրանց տնտեսական կապերի վարճացմանը և հող նախապատրաստեց քաղաքական հարաբերությունների համար:

XVII դարի 70-ական թվականներից սկսվում են հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունները: 1671 թ. Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսը դիմում

Հայ մելիքների ժողովը Անգեղակոթում (1699 թ.)

Իսրայել Օրբի

է Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին և խնդրում օգնել թեթևացնելու հայերի ծանր վիճակը: Ալեքսեյ Միխայլովիչից օգնություն է խնդրում նաև Էջմիածնի Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսը: Այս ամենը նախադրյալներ են ստեղծում հայերի ռուսական կողմնորոշման ձևավորման համար, որի դրոշակակիրը եղավ հայ ազատագրական շարժման ականավոր գործիչ, մեծ հայրենասեր Իսրայել Օրբին:

Արևմտաեվրոպական տերություններից հուսախաբված, Իսրայել Օրբին եկավ այն վերջնական համոզման, որ միայն Ռուսաստանը կարող է իրական օգնություն ցույց տալ հայերին: Այդ համոզմամբ նա Մինաս վարդապետի հետ 1701 թ. ամռանը ժամանեց Մոսկվա, բանակցություններ վարեց Պետրոս I-ի հետ և նրան ներկայացրեց Հայաստանի ազատագրության իր ծրագիրը: Լավ տեղյակ լինելով Անդրկովկասի և հարևան երկրների վիճակին, Օրբին անհրաժեշտ էր համարում պայքարի դուրս բերել Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդներին և ստեղծել միասնական ձևատ՝ ընդհանուր թըշնամու դեմ: Իսրայել Օրբու ազատագրական ծրագրերը ու առաջարկները ռուսական արքունիքում հավանության արժանացան:

Միաժամանակ, Օրբին Պետրոս I-ին է ներկայացնում հայ մելիքների նամակը, որտեղ ասված էր. «Եվ թող պորություն լինի ձեզ, որ հաղթենք մեր թշնամիներին, ինչպես հաղթեցինք շատերին, որպեսզի մեզ համար լույս ծագի ձեր տերությունից: Կինդրենք և կաղաչենք, որ աստծո ողորմությամբ ազատագրեք մեր խեղճ ազգին, որը ենթակա է տարբեր պատահարների... Խնդրում ենք ձեր բարի կամքով ընդառաջեք մեզ և լինեք պարծանք մեր ազգի համար, քանի որ որևէ տեղից ոչ մի հույս չունենք... Մեր որոշումն է, որ մեր իշխաններով ու պարոններով հնապանդվենք ձեր մեծ թագավորությանը»:

Ռուսական արքունիքում Իսրայել Օրբու առաջարկությունները քննարկելու ժամանակ այն եզրակացությանը եկան, որ անհրաժեշտ էր ճշտել դեպի Անդրկովկաս ռուսական զորքերի արշավանքի ուղիները, տեղական բնակչության կազմն ու քաղաքական տրամադրությունները, նրանց կողմնորոշումը և այլն: Օրբին պատրաստակամություն հայտնեց գլխավորելու այդ գործը և տեղում հայ մելիքների ու ազատագրական շարժման այլ գործիչների հետ միասին քննարկել այդ հարցերը: Օրբու դերն ավելի ընդգծելու համար Պետրոս I-ը նրան շնորհում է գնդապետի կոչում, և 1707 թ. նա, Հոռմի պապի ներկայացուցչի անվան տակ, ռուսական դեսպանության կազմում գալիս է Աստրախան, իսկ 1708-ին՝ Շամախի: 1709 թ. նա հասնում է Սպահան: Կաթողիկ թարգմանները և ֆրանսիական դեսպանը լուրեր են տարածում, թե ռուսական դեսպան Օրբին սերում է հայ թագավորների սերնդից և Ռուսաստանի օգնությամբ ցանկանում է վերականգնել Հայոց պետականությունը: Այդ պատճառով շահի արքունիքում Օրբու հանդեպ թշնամական տրամադրություններ են ստեղծվում:

Ռուսաստան վերադառնալիս Օրբին հանդիպումներ ունեցավ հայ մելիքների, Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի և այլ գործիչների հետ: Դեսպանությունը հօգուտ Ռուսաստանի լայն գործունեություն ծավալեց, կարևոր տեղեկություններ հավաքեց նախատեսվող ռուսական արշավանքի համար:

Օրբին կարևոր նշանակություն էր տալիս Անդրկովկասի ժողովուրդների համագործակցությանն ու համատեղ պայքարին: Այդ և շատ ուրիշ խնդիրների մասին նա մանրամասն վեկուցագիր էր պատրաստում ռուսական կառավարությանը ներկայացնելու, բայց 1711 թ. սեպտեմբերին Աստրախանում հանկարծամահ է լինում:

Օրբու մահից հետո ազատագրական շարժման գործը շարունակեցին Մինաս վարդապետը, Եսայի

Հասան-Ջալալյանը և ուրիշներ: Պետրոս I-ը 1711 թ. մարտի 2-ին սենատին հղած հրահանգում գրում էր, որ անհրաժեշտ է «ընդլայնել առևտուրը Պարսկաստանի հետ և հայերին հնարավորին չափ սիրաշահել, արժանվուն կերպով նպաստել և շահագրգռել, որպեսզի հաճախակի այցելեն Ռուսաստան»:

XVIII դարի 20-ական թվականներին պարսկական տերությունը խոր ճգնաժամ էր ապրում: Երկրում անիշխանությունն ու չարաշահումները մեծ չափերի էին հասել: Դրությունն ավելի ծանրացավ, երբ 1722 թ. աֆղանները գրավեցին Պարսկաստանի մայրաքաղաք Սպահանը: Նրանք ավերեցին Նոր Ջուղան և հայերից մեծ չափերի ռազմական տուրք վերցրին: Դրա հետ մեկտեղ բարդանում էին ռուսապարսկական հարաբերությունները: Շամախիում ռուսական առևտրականներին կողոպտելն առիթ դարձավ, որ Պետրոս I-ը սկսի իր կասպիական (պարսկական) արշավանքը: 1722 թ. օգոստոսին ռուսական զորքերը մտան Դերբենդ: Պետրոս I-ի

կասպիական արշավանքը հսկայական վերելք առաջացրեց ազատության կարոտ հայ և վրաց ժողովուրդների շրջանում: Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը և վրաց թագավոր Վախթանգ VI-ը, 1722 թ. գարնանը և ամռանը հանդիպելով Գանձակում ու Թիֆլիսում, որոշեցին միավորել ուժերը և շարժվել դեպի Շամախի՝ ռուսական բանակին ընդառաջ: Վրաց 30-հազարանոց և Ղարաբաղի հայկական 10-հազարանոց զորքերը 1722 թ. սեպտեմբերի 22-ին, հանդիպելով Գանձակից ոչ հեռու գտնվող Չուլակ կոչվող վայրում, հավատարմության երդում տվին և ապա պատրաստ սպասում էին հրահանգի՝ դեպի Շամախի շարժվելու, որտեղ հոկտեմբերի սկզբներին պետք է միանային ռուսական զորքերին: Սակայն երկու ամիս անց լուր ստացվեց, որ Պետրոս I-ը ներքին ու արտաքին աննպաստ հանգամանքների պատճառով ընդհատել է արշավանքը և վերադարձել Աստրախան: Այդ ծանր լուրը լսելով, հայ-վրացական զորքերը հուսահատ ետ վերադարձան:

Իսրայել Օրբու հանդիպումը Պետրոս I-ի հետ (նկարիչներ՝ Գ. Ղուկասյան, Գ. Ալիպյան)

Հայերը, շրջապատված թուրք-պարսկական ուժերով, մնացին մեկուսացած և պատրաստվում էին ապատագրական ահեղ մարտերի: Ղարաբաղում (պատմական Արցախում) ստեղծվեցին ռազմական ճամբարներ ու ամրություններ, որոնցից աչքի էին ընկնում Մոսվ լեռան ստորոտի Մեծ Սղնախը և Շոշ գյուղի Քարագլուխ կոչվող ամրոցը՝ Փոքր Սղնախը:

Սղնախներ ստեղծվեցին նաև Սյունիքում: Տեղերում մելիքների գլխավորությամբ ստեղծված մարտական ջոկատները, որոնք պարսկական տիրապետության ժամանակ պինական պարտավորություններ էին կատարում, դարձան սղնախների ռազմական ուժերի հիմնական կորիզը: Դրանց շուրջը համախմբվեցին նաև տարբեր տեղերից Ղարաբաղի սղնախները ժամանած հայերը: Իրենց հերոսությամբ հատկապես աչքի ընկան «Շիրվանցի տղերքը», որոնք ծառայել էին Շամախու խանական զորքերի կազմում և 1717 թ. անցել Ղարաբաղ: Նրանցից ամենաաչքի ընկնողն Ավան յուզբաշին էր, որը շուտով դարձավ Ղարաբաղի ռազմական ուժերի ճանաչված ղեկավարն ու ապատագրական պայքարի առաջնորդը:

1723 թ. ամռանը թուրքական զորքերը գրավեցին Թիֆլիսը և ավերեցին այն: Կախեթի թագավոր Կոնստանտինը (Մահմադ կուլի խան) ամրացավ Գանձակում և դիմադրություն կազմակերպեց: Հայ վրացական միացյալ պինված ուժերը հերոսական պայքարի ելան: Թշնամին Գանձակի պատերի տակ հապարավոր դիակներ թողնելով՝ փախուստի դիմեց: Այդ հաղթանակը թուրքերին ստիպեց մեկ տարով հետաձգել իրենց արշավանքը Երևանի վրա:

1724 թ. հունիսին թուրքական զորքերը Գյումրիի վրայով ներխուժեցին Արարատյան դաշտ և շարժվեցին դեպի Երևան: Թուրք շարդարարները մասսայաբար գերի տարան Շորագյալի և Ապարանի գյուղերի բնակիչներին: Այնուհետև, շրջանցելով Երևանը, նրանք գրավեցին Նախիջևանը, Օրդուբադը և ապա շարժվեցին Երևանի վրա: Հայ ժողովուրդը հերոսական մարտի ելավ: Թուրքերն անընդհատ համալրումներ ստանալով, իրենց բանակի թվաքանակը հասցրին 70 հազարի: 1724 թ. հունիսի 7-ին սկսված պաշտպանական մարտերը տևեցին երեք ամիս, որոնց մասնակցում էին թվով 5 հազար երևանցիներ և գյուղերից այստեղ եկած հայրենասերներ: Պաշտպանությանը մասնակցում էին նաև Գանձակից և Լոռուց եկած ջոկատները: Հայերը հերոսաբար ետ էին մղում թուրքերի կատաղի հարձակումները, մեծ կորուստներ պատճառում նրանց:

Քաղաքում ստեղծված պարենային դժվարու-

թյունները ծանր կացություն էին ստեղծել, բայց ժողովուրդը հերոսաբար շարունակում էր դիմադրել: Սակայն Երևանի Մեհրաբի խանը տեղի տվեց և քաղաքը հանձնելու բանակցություններ սկսեց: Թշնամին սեպտեմբերի 26-ին, մոտ 20 հազար զոհ տալուց հետո, ներխուժեց քաղաք և սկսեց այն կողպատել ու ավերել, իսկ կանանց ու երեխաներին գերի վերցնել:

1725 թ. գարնանը թուրքերին հաջողվեց գրավել Թավրիզը և ապա բոլոր ուժերով շարժվել հայկական սղնախների վրա: Սարու Մուստաֆա փաշայի զորքերը 1725 թ. օգոստոսին գրավեցին Լոռու բերդը, ապա շարժվեցին դեպի Ղազախ, Շամշադին և հոկտեմբերին տիրացան Գանձակին:

1725 թ. փետրվարին Ղարաբաղի Վարանդայի շրջանի հայերը որոշեցին առերես հպատակվել և թուրքական 6-հազարանոց զորամասը բաժանելով 33 գյուղերում, գիշերը ընդհանուր ահապանգով ոչնչացրին 5 հազարին: Նրանք նաև սպանեցին հրամանատար փաշաներից երկուսին, գերի վերցրին երրորդին:

1726 թ. Ղարաբաղի վրա հարձակվող թշնամու 40-հազարանոց բանակը երեքօրյա համառ մարտերից հետո երկու զորապետ և 800 մարդ կորցնելով, ետ մղվեց ու վերադարձավ Գանձակ: Ավան յուզբաշին մեծ հաղթանակ տարավ: Նա այնուհետև Թարխան յուզբաշու հետ պայքարը շարունակեց Դիլակի շրջանում, ամրանալով Տողի բերդում: Սակայն բոլորն էլ այն համոզմանն էին, որ առանց ռուսական զորքի կայուն խաղաղություն ապահովել հնարավոր չէ:

Ռուսաստանից աջակցություն ստանալու միտումով Ավան յուզբաշին և սղնախների մյուս ղեկավարներն իրենց ջոկատներով 1726 թ. անցան Կասպից ծովը ու միացան ռուսական զորքերին, հույս ունենալով նորից վերադառնալ և ռուսական զորքերի օգնությամբ ապատել հայրենի երկիրը:

Ղափանի 50 տանուտերերի ու մելիքների խընդրանքի համաձայն վրաց թագավոր Վախթանգի որդի Շահնավազը (Բակուրը) 1722 թ. վերջին Ղափիթ Բեկին իր 30 կտրիճներով ուղարկում է Ղափան՝ ապատագրական շարժումը գլխավորելու: Նրանց թվում էին Մխիթարը, Ավթանդիլը, Բայանդուրը և ուրիշներ:

Մեծ հայրենասեր ու քաջակորով Ղափիթ Բեկը Սյունիքում ամենից առաջ լուրջ միջոցների դիմեց տեղում վերացնելու ֆեոդալական ներհակությունները, զսպելու մահմեդական ցեղապետերին: Նա ամրացավ Շինուհայր ավանում և իր շուրջը համախմբեց Տաթևի ու շրջակա պինական ուժերին: Թըշնամու դեմ մղված մարտերում առաջին իսկ շրջա-

նից իր հերոսությամբ հատկապես աչքի ընկավ Դավիթ Բեկի զորականներից Մխիթար սպարապետը:

Սյունիքում գործող բոլոր խմբերը անցան Դավիթ Բեկի զորավարության տակ: Նրա ղեկավարությամբ ստեղծվեց ռազմական խորհուրդ: Մխիթարը նշանակվեց զորքերի սպարապետ, իսկ զորաջուկատների հրամանատարներն էին Տեր-Ավետիսը, Փարսադանը, Թորոսը, Պապին, Բայանդուրը և ուրիշներ: Շուտով Դավիթ Բեկի զորքերը թշնամուց մաքրեցին Սյունիքը: Ապատագրական ոգին համակել էր հայկական բոլոր շրջանները: 1724 թ. ամռանը կատաղի մարտեր տեղի ունեցան Բարգուշատի և Լևակի շրջաններում, ուր քաջագործություններով աչքի ընկավ չափնդուրցի մելիք Թորոսը:

Դավիթ Բեկը կարողացավ հերոսական ջանքերի գնով Սյունիքում ստեղծել հայկական ինքնուրույն իշխանություն: Պարսկական շահը ճանաչեց Դավիթ Բեկի իշխանությունը և նրա հետ դաշինք կնքեց:

Պաշտպանության համար ամրացվեցին Որոտանի, Շինուհայրի, Տաթևի, Մեղրիի, Խնձորեսկի բերդերը: Հատկապես աչքի էր ընկնում Հալիձորի անառիկ բերդը:

1725 թ. ուժեղ մարտեր տեղի ունեցան Գոդթնում: Դավիթ Բեկը թշնամուն մեծ ջարդ տալուց հետո վերադառնում է Հալիձոր: Սակայն թշնամին Թավրիզից նոր ուժեր հավաքելով, գրավում է Մեղրու Փոքր թագը: Մեղրեցիները համառ դիմադրություն են ցույց տալիս, մինչև որ Բայանդուր զորա-

վարի ուժերը օգնության են հասնում, թշնամուն փախուստի մատնում ու հետապնդում մինչև Օրդուբադի սահմանները: Թշնամին մեծ կորուստներ է տալիս: Կոիվները շարունակվում էին Բարգուշատում և Սիսիանի լեռներում, որտեղ աչքի են ընկնում Մխիթար սպարապետն ու Տեր-Ավետիսը:

1726 թ. թուրքական մեծաքանակ զորքերը հարձակվում են Ղափանի վրա, գրավում շրջանի մեծ մասը: Դավիթ Բեկն ամրանում է Հալիձորի բերդում: Թուրքերը պաշարում են Հալիձորի բերդը, քանիցս գրոհում, բայց գրավել չեն կարողանում: 1727 թ. գարնանը, կատաղի մարտերից մեկի ժամանակ, Մխիթար սպարապետն իր մի խումբ կլտրիճներով անակնկալ կերպով բերդից դուրս է գալիս, սրընթաց հարվածում թշնամուն և փախուստի մատնում: Համառ մարտերով առաջ շարժվելով, Դավիթ Բեկի հերոսները թուրքական զորքերից մաքրեցին Ղափանը և շարժվեցին դեպի Մեղրի:

Մխիթար սպարապետն ու Տեր-Ավետիսը, կազմակերպելով լեռներում ցրված մեղրեցիներին, ծպտյալ մտան Մեղրի, դուրս քշեցին խուճապի մատնված թուրքերին և Արաքսի կիրճում շրջապատելով, ոչնչացրին: Նրանք սրի քաշեցին նաև թուրք հարկահաններին և հրի մատնեցին հարկացուցակները: Մեղրի ժամանեց նաև Դավիթ Բեկը: Նա իր զորքերին միացրեց Մեղրու և Չավնդուրի ջոկատները, Կարձևանով առաջ անցավ և գրավեց Օրդուբադը:

1728 թ. հայ ապատագրական պայքարը մեծ կո-

Դավիթ Բեկի ճակատամարտը Սյունիքում 1727 թ. (Ա. Բեքարյանի կտավից)

Միջնադարյան մանրանկար

անհավասարությունն ու անարդարությունը խարապանող բանաստեղծությունները: Սիրո և գեղեցկության անվուզական երգիչ էր Կոստանդին Երզնկացին:

Գրականության մեջ հանձինս Մխիթար Գոշի և Վարդան Այգեկցու առաջ եկավ ու կարգացավ առակագրությունը, որի սոցիալական արժեքը շատ մեծ է, քանի որ առակներում մերկացվում են ճընշումն ու շահագործումը, ազահությունն ու շահամոլությունը:

XV—XVIII դարերում վերակենդանացվում և նորովի է շարադրվում անցյալի գրական ժառանգությունը: Այդ նկատվում է «Շարակնոց» և «Գանձարան» կոչվող ժողովածուներում, որոնցում, եկեղեցականից բացի, պալի տեղ է գրավում նաև ժողովրդի քաղաքացիական պատմությունը: Տվյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ են «Տաղարան» կոչվող ժողովածուները, որոնք ընդունվում էին որպես երգարան և ընթերցարան: Դրանց մեջ պետեղվում էին

ժողովրդական երգեր և բանահյուսական արժեքավոր ստեղծագործություններ: Դրանցից հատկապես ուշագրավ են «Տաղ սիրոյ, գարնան և ուրախության» շարքերը: Ջարգանում են նաև կենցաղային երգիծական բնույթի առակ-ասացվածքներն ու բանաստեղծությունները, ձևավորվում է միջնադարյան առակների «Աղվեսագիրք» խորագիրը կրող ժողովածուն: Բանաստեղծությունների «Ողբ» շարքը նկարագրում էր կոտորածները, բռնությունները, գերեվարությունը, մանկահավաքը և այլ կարգի դժբախտ դեպքեր:

Ջարգանում ու տարածվում էին նաև աշուղական երգերը: XIV դարի վերջի և XV դարի սկզբի գրողներից էին Առաքել Սյունեցին, Գրիգոր Խլաթեցին, Առաքել Բաղիշեցին, Մկրտիչ Նաղաշը և ուրիշներ: Մկրտիչ Նաղաշը հայտնի է նաև իր նկարչական ու տաճարաշինական աշխատանքներով: Նա է առաջին անգամ մշակել ու հատուկ ձև տվել պանդըխտության երգերին:

Մկրտիչ Նաղաշի՝ ժողովրդի հույզերը արտահայտող երգերը լայն տարածում գտան և դրանց պղեցությամբ նոր երգեր հյուսվեցին: XVI դարում հրապարակ եկան մի շարք ականավոր տաղասաց-բանաստեղծներ, որոնց շարքում հատուկ տեղ է գրավում Գրիգորիս Աղթամարցին, որը նաև բարձր ձիրքով օժտված նկարիչ էր: Այդ ժամանակաշրջանի մեծ համբավ ձեռք բերած երգիչ-բանաստեղծներից է Նահապետ Բուչակը: Ջգալի հետաքրքրություն են ներկայացնում Սիմեոն Ապարանցու, Հովսեփ Սեբաստացու, Թադևոս Սեբաստացու, Մինաս Թոխաթացու հայրենասիրական բանաստեղծությունները:

XVII դարի վերջի և XVIII դարի սկզբի ամենականավոր բանաստեղծը, երգիչ-երաժիշտն ու նկարիչը Նաղաշ Հովնաթանն էր, որը հրավիրվում է Թիֆլիս՝ որպես վրաց արքունիքի պալատական նկարիչ ու երգիչ: Նա ստեղծել է սիրային և բարոյախրատական երգերի մի ամբողջ շարք: Նրա ստեղծագործության մեջ հատուկ տեղ են գրավում աշխատավոր մարդու ծանր դրությունը, սոցիալական անհավասարության դեմ բողոքը:

Ականավոր գրող-բանաստեղծ էր Պաղտասար դպիրը: Նրա Տաղարանները XVIII դարում հրատարակվել են յոթ անգամ: Պաղտասար դպիրը հայատառ թուրքերենով հրատարակում է բավմաթիվ աշխատություններ: Նրա գործը շարունակեց իր աշակերտ Պետրոս Ղափանցին: Հայրենիքի կարոտն արտահայտող «Ղարիպ» և «Կոունկ» շարքերը կատարելության են հասնում նրա ստեղծագործություններում:

Միջնադարյան մանրանկար

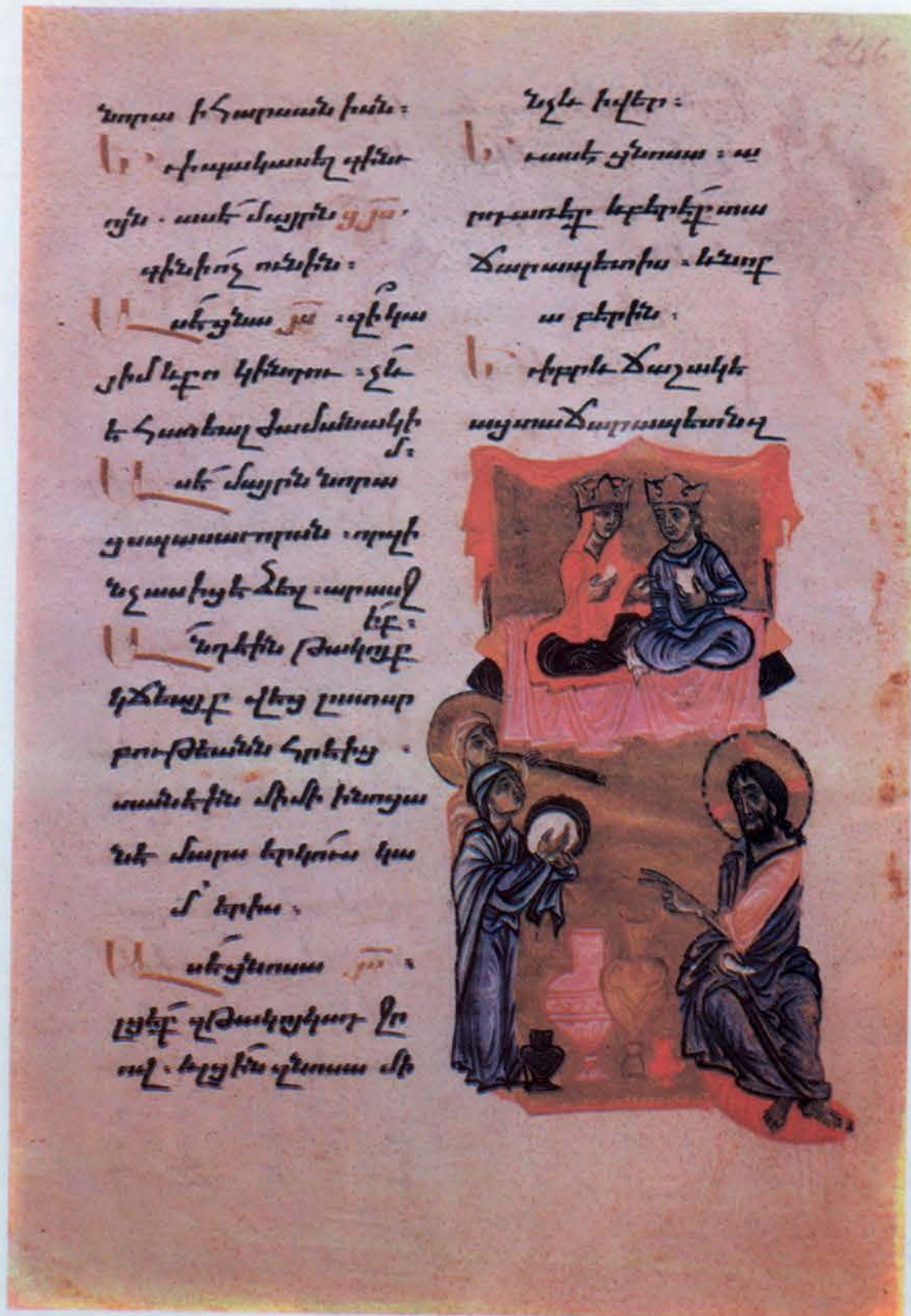
և յասերի լիցաց նորա : և եր
 տեղի նորա իբրև զփայլակն :
 և հանդերձ նորա ազխտա կ
 իբրև զձին : և յահե ամառ ի
 նորա խտով և զամս պահապա
 նքն . և եղև իբրև զմեռեալս :
 աստախամեկեա հրեշտակն
 և ասեց կանայսն : միերկրն
 չեք գտք : գիտեմ զի յ յս զը
 խաչեղեակն իմոց իբր : չէ աստ :
 քանզի յարեաւ որպես աստայն :
 եկայք ասեաք զտեղին որ կայր :
 և լալ վաղակի երթայք ասայեք
 աշակերտաց նորա (քարեաւ :
 և ահայտաւ զամայ քանզի ձեզ ի

գալիլեա : ամուր տեսանիցէ ք
 զնա : ահա ասայի ձեզ :
 մեղալ վաղվաղակի իբրեղ :
 յամե ամառի ահա և իմոց ի
 (քարե քաղմաւ ընծամայ) իմ
 պատմեղ աշակերտայն :
 և ահա պատահեաց նոցայն
 և ասե . ողբէք : և նորա մատու
 չեալ կարան զտոմնորա . և երկեր
 պարսին նա :
 Եւ այն ժամ ասեց նոցայն :
 միերկրն չեք : երթայք ասայեք
 եղբարայն իմոց . զի երթեցն ի
 գալիլեա . և ամուր տեսցնուիտ :
 բրև նորա պնայն . ահա

Միջնադարյան մանրանկար

Միջնադարյան մանրանկար

Միջնադարյան մանրանկար.

Սայաթ-Նովա

XVIII դարի վերջի երգի ու բանաստեղծության թագն ու պարծանքը Սայաթ-Նովան է, որը գուսանական երգաձևի միջոցով տվեց խոր ժողովրդականությանը և անվուգական արվեստով աչքի ընկնող բանաստեղծական նոր հորինվածքներ: Նա ստեղծագործում և երգում էր հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն ու պարսկերեն: Սայաթ-Նովայի ստեղծագործության նյութը սիրերգությունն է, աշխատավորական խավերի առօրյա կյանքի արտացոլումը:

Միջին դարերում այս կամ այն չափով կարգացան արվեստի տարբեր ճյուղեր, հատկապես հայկական ճարտարապետությունը: Դրա փայլուն կո-

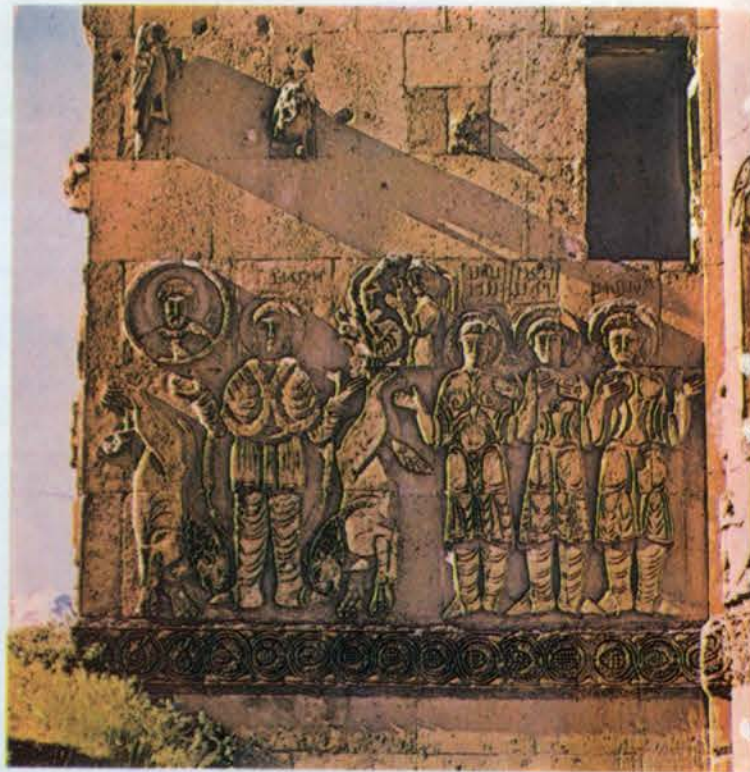
թողներից են Անիի հուշարձաններն ու մոնումենտալ կառույցները, Հաղպատի, Տաթևի, Հաղարծինի, Սանահինի, Խորանաշատի, Մարմաշենի, Նոր Վարազի, Կեչառիսի վանքերը և ուրիշ շենքեր: Վասպուրականում իր նշանավոր կառույցներով հայտնի դարձավ ճարտարապետ Մանվելը: Վանա լճի Աղթամար կղզում նրա կառուցած եկեղեցին գողտրիկ մի հրաշալիք է:

Մեծ կարգացում ապրեց խաչքարագործական արվեստը: Հայոց խաչքարերը ոչ միայն արվեստի, այլև հայ ժողովրդի հոգեկան աշխարհն ամփոփող կերտվածքներ են, իմաստության ու հարատևության խորհրդանիշներ:

X—XVIII դարերում մեծ վերելք ապրեցին նաև մանրանկարչությունը, ձեռագրերի պարզարու-մը գլխագրերով ու լուսանցքապարզերով: Մանրանկարչությունը զգալի առաջընթաց ապրեց Անիում, Հաղպատում, Գլաձորում, Վասպուրականում, Կիլիկիայում և Ղրիմի գաղթօջախներում: Կիլիկիայում հանդես եկան մանրանկարչության այնպիսի մեծատաղանդ վարպետներ, ինչպիսիք են Թորոս Ռուլինը, Սարգիս Պիժակը և ուրիշներ:

Որոշ վարձագում ապրեց նաև կիրառական արվեստը, հատկապես գորգագործությունը: Հայկական գորգերն արտահանվում էին շատ երկրներ և մեծ հռչակ ունեին: Հայտնի էին հատկապես հայկական «վիշապագորգերը»:

Եղեգնաձորի շրջան. Նորավանք (XIII դ.)

Միջնադարյան պատկերաքանդակ

Եղեգնաձոր. Արենիի վանքը

Արվեստը վարձանում էր և հայ գաղթավայրերում: Լվովում XVII դարում հայտնի էր հայազգի դիմանկարիչ Բոգուշների ընտանիքը, Նոր Զուղայում՝ նկարիչ Հովհաննես Մրթուղը, Մինասը և ուրիշներ, որոնք կրում էին Արևմուտքի նկարչական ռեալիստական արվեստի բարերար ազդեցությունը: Նոր Զուղայի հայ արվեստագետներից Բոգդան (Աստվածատուր) Սալթանովը, 1666 թ. հաստատվելով Մոսկվայում, աշխատում էր Զինապալատում և զգալի դեր խաղաց ռուսական արվեստի վարձագման գործում:

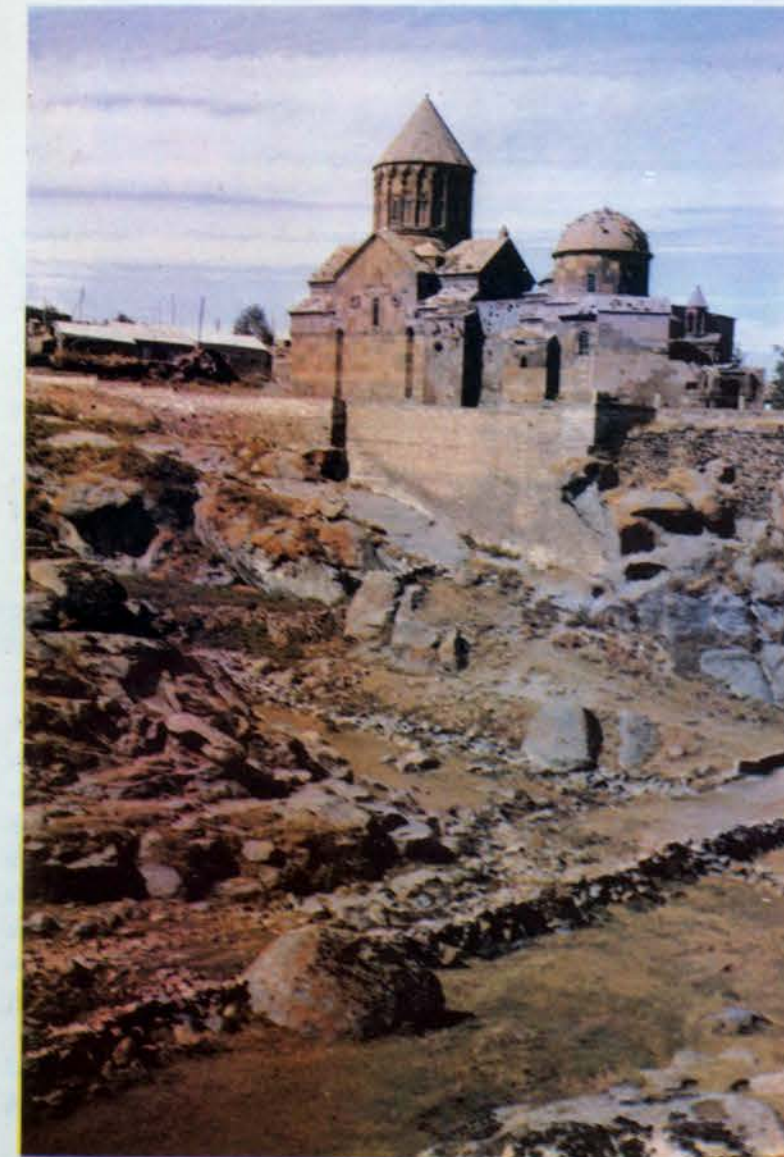
XVIII դարի հայ նկարչական արվեստը մեծ չափով կապված է Հովնաթանյանների տաղանդավոր

գերդաստանի և նրանց նախահոր՝ Նաղաշի անվան հետ, որի հետնորդները լայն գործունեություն ծավալեցին Երևանում, Էջմիածնում ու Թիֆլիսում և հայ գեղանկարչությունը վարձագման մի նոր աստիճանի հասցրին:

Զգալի վարձագում ապրեց նաև երաժշտությունը: Հատուկ խաղերով գրանցվում էին հոգևոր երգեր և երաժշտական այլ գործեր: Գուսանական երգերը մեծ տարածում գտան: Կրոնական ծեսերը, ինչպես նաև ժողովրդական տոները նշանավորվում էին երգեցողությամբ:

Հայ մշակույթի պահպանման ու վարձագման համար կարևոր նշանակություն ունեցավ տպագրա-

Արթիկի շրջան. Հառիճի վանքը

Եղեգնաձոր. Գլաձորի համալսարանը

Աղթամարի տաճարը

կան գործը: 1512 թ. Վենետիկում Հակոբ Մեղապարտի ջանքերով տպագրվեցին առաջին հայերեն գրքերը՝ «Ուրբաթագիրքը», «Պատարագ տետրը», «Աղթարքը», «Պարպատումարը», «Տաղավարը», «Տաղարանը»: Հատկապես ուշագրավ է «Տաղարանի» հրատարակությունը, որն ընդգրկում է Ծնորհալու, Ֆրիկի, Հովհաննես Թլկուրանցու, Մկրտիչ Նաղաշի և այլոց բանաստեղծությունները:

Աբգար դպիր Թոխատեցին 1565 թ. Վենետիկում տպագրեց տոմարացույցը, իսկ հաջորդ տարում՝ Սաղմոսարանը: Ապա տպագրական պարագաներով նա վերադառնում է Կ. Պոլիս և այնտեղ շարունակում տպագրական գործը:

Կարևոր դեր խաղաց Հովհաննես Բարմատանենցու 1616 թ. Լվովում ստեղծած տպարանը, որտեղ տպագրվում էին հայերեն և հայատառ ղփչադերեն գրքեր: Հայերեն գրքեր են տպագրվում 1642 թ. Վենետիկում և 1644 թ.՝ Լիվոռնոյում:

Խաչատուր Կեսարացու ջանքերով 1638 թ. Նոր Զուղայում ստեղծվում է տպարան, ուր սկսում են հայերեն գրքեր տպագրել: Ամստերդամում հիմնվում է Մատթեոս Ծարեցու տպարանը, որի մահվանից հետո (1661) նրա գործը շարունակում են Կարապետ Անդրիանացին և Ոսկան Երևանցին: Այնուհետև տպարանը տեղափոխվում է Լիվոռնո և ապա Մարսել, որտեղ գործում է մինչև 1680-ական

թվականների վերջը: Ոսկան Երևանցու աշակերտներից Մատթեոս Վանանդեցին Ամստերդամում հիմնեց նոր տպարան, որը սկսեց գործել 1685 թ. և 1695 թ. լույս ընծայեց առաջին հայերեն քարտեզը՝ «Համատարած աշխարհացույցը», Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և այլ գրքեր:

Հայ տպագրության նշանավոր կենտրոն է դառնում Կ. Պոլիսը, որտեղ 1698 թ. Գրիգոր Մարավանեցին լույս ընծայելով «Տաղարանը», հիմք է դնում այն մեծ գործին, որը շարունակվում է 150 տարի: XVIII դարում Կ. Պոլսում ու Ջմյուռնիայում գործում էին շուրջ երկու տասնյակ հայկական տպարաններ:

Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում 1772 թ. Շահամիրյանները ստեղծեցին հայկական տպարան, որտեղ, ինչպես նշվեց, լույս տեսան «Նոր տետրակ, որ կոչի հորդորակ» և «Որոգայթ փառաց» աշխատությունները: 1794 թ. Հարություն Ծմավոնյանի հիմնած տպարանում սկսեց լույս տեսնել հայերեն առաջին պարբերականը՝ «Ազդարարը»: Այնուհետև տպարանը տեղափոխվում է Կալկաթա, որի տնօրեն Հովսեփ Ստեփանոսյանը 1796 թ. տպագրում է Աբրահամ Կրետացու «Պատմութիւն անցիցը» և այլ գրքեր:

1781 թ. Գրիգոր Խալդարյանցը Պետերբուրգում հիմնադրած տպարանում տպագրում է «Տետրակ

Կամոյի շրջան. Հայրավանք
Նորատուռ. խաչքարեր (IX—XVII դդ.)

այբբենարան» և այլ գրքեր: Նրա մահվանից հետո Հովսեփ Արղությանն այդ տպարանը տեղափոխում է նախ Նոր Նախիջևան, իսկ հետո՝ Աստրախան: Բուն Հայաստանում առաջին տպարանը հիմնվում է 1771 թ. Էջմիածնում՝ Սիմեոն Երևանցու ջանքերով: Այնտեղ 1776 թ. հիմնադրվում է նաև թղթի գործարան:

Պետականությունից զրկված Հայաստանում հայերեն գրքի տպագրությունը նշանակալից երևույթ էր: Սկսած 1512 թ. հայերեն առաջին գրքի տպագրությունից մինչև XVIII դարի վերջը լույս է տեսել շուրջ 1000 անուն մեսրոպատառ գիրք:

Հայաստանի բախտը պատմականորեն այնպես է դասավորվել, որ նա մշտապես ենթարկվել է օտար նվաճողների արշավանքներին, որոնք անխնա խորտակել ու ոչնչացրել են նրա նյութական մշակութային արժեքները: Եվ, այդուհանդերձ, պահպանված հայ հոգևոր և նյութական մշակույթի կոթողները կարևոր ներդրում են համաշխարհային մշակույթի մեջ:

Ծաղկաձոր: Կեչառիսի վանքը

Միջնադարյան մանրանկար

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԸ
ՀՅՈՒՍԻՍԱՓԱՅԼԻ ԼՈՒՍԱՄՓՈՓՈՒՄ**

XVIII դարի վերջի և XIX դարի սկզբի ֆեոդալական գծությունները, երկպառակտչական պատերազմները, պարսկական ու օսմանյան նվաճողների անվերջանալի ավերիչ ասպատակությունները Անդրկովկասը հասցրել էին տնտեսական անկման ու քայքայման:

Յուրաքանչյուր խանություն և ֆեոդալական առանձին տիրույթ վարում էր տնտեսական ու քաղաքական մեկուսի կյանք: Նրանք ունեին իրենց կշռաչափերը, մաքսային արգելքները և այլն, որոնք սաստիկ խանգարում էին տնտեսության ու առևտրական հարաբերությունների զարգացմանը: Օրինակ, ապրանքը Բաքվից Թիֆլիս տեղափոխելու համար հարկավոր էր հինգ տեղ մաքսատուրք վճարել:

Հին Ջուղայի գերեզմանատունը

Օշականի կամուրջը (XVIII դ.)

Միջնադարյան մանրանկար

րել: Զաղաքական առանձին գործիչների՝ օտար լծից սեփական ուժերով ապստամբվելու փորձերը հաջողությամբ չպսակվեցին: Ղա երկրամասի ժողովուրդներին ու նրանց քաղաքական գործիչներին կրկին ու կրկին համոզում էր, որ առանց Ռուսաստանի օգնության անհնար է ապստամբ թուրքիայի և Պարսկաստանի լծից: Ճիշտ է, որոշ գործիչներ պաշտպանություն էին որոնում նաև Արևմտյան Եվրոպայում, սակայն նրանց հույսերը չարդարացան: Կյանքն անվիճելիորեն ցույց տվեց, որ միակ ուժը, որին կարելի էր ապավինել, Ռուսաստանն էր:

Հարկ է նշել, որ Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու գործում կարևոր դեր խաղաց Վրաստանը՝ հայ ժողովրդի բավմարտյան բարեկամը: Նրան հաջողվեց պահպանել իր պետականությունը և պատմական բազում անելանելի իրադարձությունների ժամանակ Հայաստանին նեցուկ լինել: Երբ 1799 թ. Գյուլիստանի տիրակալ Մելիք Աբովին իր ռուսական կողմնորոշման համար պրկվեց մելիքու-

թյունից ու ենթարկվեց հալածանքների, նա իր հպատակ բնակչության հետ տեղափոխվեց Վրաստան և Բորչալուի ուղեմասում Գեորգի VII թագավորից ի տիրապետություն ստացավ Ախկորպի գյուղը:

Ղարաբաղից փախած շատ հայեր իրենց ուղերձներում Մելիք Աբովի տիրությունը վերաբնակվելու թույլտվություն էին խնդրում: 1800 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Պ. Կովալենսկուն մելիք Ջումշուդ Մելիք-Շահնապարյանի ուղղած խնդրագրում ասվում է, որ Ղարաբաղից Փամբակ փախած ընտանիքների թիվը հասել է 400-ի: Ինքը՝ մելիք Ջումշուդ Մելիք-Շահնապարյանը, Վարանդայի տերը, ևս ուներ ռուսական կողմնորոշում: Սկսած 1780-ական թվականներից նա քանիցս օգնության համար դիմել էր ռուսական կառավարությանը: 1799 թ. նա անձամբ գնացել էր Պետերբուրգ և ընդունվել Պավել I-ի կողմից: Այդ ամենի համար էլ նա պրկվել էր իր տիրություններից: Այնժամ նա իր հպատակ բնակիչների հետ, օգտը-

Միջնադարյան մանրանկար

«Գոհար» ձեռագործ գորգը
(XVII դ.), Բրիտանական թանգարան

վելով վրաց թագավորի հովանավորությունից, վերաբնակվեց Վրաստանի սահմանամերձ հայկական շրջանում Լոռիում: Հետագայում մեծ ծառայությունների ու պարսից սարքավների դեմ մղված պայքարում ցուցաբերած խիզախության համար ռուսական կառավարությունը նրան պարգևատրեց սրով:

Երևանի Մահմադ խանն ամեն կերպ խոչընդոտում էր խանությունից հայերի հեռանալուն: Պ. Կոժալենսկուն ուղղած նամակում (1800) նա գանգատվում էր «երախտամոռ» հայերից, որոնք լքում են իր խանության սահմանները, և պահանջում էր նրանց ետ վերադարձնել:

1801 թ. հունվարի 18-ի ցարական մանիֆեստով Արևելյան Վրաստանը միացվեց Ռուսաստանին: Արևելյան Վրաստանի հետ միասին Ռուսաստանին միացվեցին նաև Հայաստանի երկու շրջանները՝ Լոռի-Փամբակն ու Շամշադիները: Այդ պատմական փաստն Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու համար ավելի բարենպաստ հող ստեղծեց հայ ժողովրդի ապստամբական շարժման նոր ուղիք առաջ բերեց: Մի քանի մելիքներ իրենց պատակ բնակչության հետ անցան Վրաստանի սահմանները: Նրանք ձգտում էին այնտեղ հենարան ստեղծել և ռուսական զորքերի ու վրաց ժողովրդի օգնությամբ իրականացնել իրենց նվիրական իդձը:

1802 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին Հյուսիսային Կովկասի Գեորգիակ քաղաքում բանակցություններ տեղի ունեցան, մի կողմից, ռուսական պետության և, մյուս կողմից՝ Ղուբայի ու Թալիշի խանությունների ներկայացուցիչների միջև: Բանակցություններն ավարտվեցին 1802 թ. դեկտեմբերի 26-ի Գեորգիակի պայմանագրի կնքումով, որտեղ ասված էր, թե այդ խանություններն իրենց խնդրանքով անցնում են Ռուսաստանի հպատակության ու հովանավորության տակ:

Վրաստանում ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար Պ. Ցիցիանովին 1802 թ. սեպտեմբերի 26-ի կառավարական ռեսկրիպտում հանձնարարվում էր Ռուսաստանի կողմը գրավել դրացի խաներին՝ այդ նպատակով օգտագործելով Հայոց պատրիարք Դանիելին և նրան նվիրված մարդկանց: «Սակայն հայերը, — ասվում էր ռեսկրիպտում, — իբրև արդյունաբերող և Ասիայի սուլն մասում ամբողջ առևտուրը իրենց ձեռքում պահող ժողովուրդ, արժանի են ձեր հատուկ ուշադրությանն ու պաշտպանությանը, քանի որ Պարսկաստանի կողմից կեղեքվելու դեպքում տարակույս չի կարող լինել, որ այս ժողովրդի մեծամասնությունը որքան շուտ վզա, թե կառավարության կանոնավոր կա-

ռուցվածքը ապահովում է իրեն, կհաստատվի Վրաստանում»:

Անդրկովկասում Ռուսաստանի տիրապետությունները շարունակ ընդարձակվում էին: 1803 թ. Ռուսաստանին միացվեցին Ջարո-Բելոկանի համայնքն ու Եղիսայի սուլթանությունը, իսկ 1804 թ. հունվարի սկզբին՝ Գյանջայի խանությունը:

Անդրկովկասում Ռուսաստանի ամրապնդվելը, մի կողմից, տեղական ժողովուրդներին ոգևորում ու ապստամբական պայքարի էր մղում շահական ու սուլթանական լծի դեմ, իսկ, մյուս կողմից էլ երևան էր հանում ինչպես Պարսկաստանի ու Թուրքիայի, այնպես էլ Արևմուտքի գաղութային տերությունների տագնապը: Անգլիական ու ֆրանսիական գաղութարարները բոլոր միջոցները ձեռնարկում էին խանգարելու Ռուսաստանի ներթափանցումն Արևելք: Նրանք Պարսկաստանին ու Թուրքիային հրահրում էին ռազմական ընդհարումների Ռուսաստանի դեմ, ֆինանսավորում և պինդ էին շահի ու սուլթանի պորթերին: Անգլիական գաղութարարներն իրենց գործակալների միջոցով կաշառում էին բոլորին՝ շահից մինչև ուղտապանը: Բրիտանական դիվանագիտությունը հասավ նրան, որ 1804 թ. պարսից 50-հազարանոց բանակը գահաժառանգ Աբբաս Միրզայի ղեկավարությամբ ներխուժեց Անդրկովկաս: Շահի գործակալները տեղացի ֆեոդալներին կոչ արեցին ապստամբել ռուսների դեմ: Շահը բացահայտորեն հայտարարեց, որ իր զորքերը պետք է Անդրկովկասը մաքրեն «ռուս գյավուրներից» և ռուսական զորքերին քշեն մինչև Ղվար:

Այսպիսին էր գործերի վիճակը 1804 թ., երբ գեներալ Պ. Ցիցիանովը սկսեց երևանյան արշավանքը: Այդ ժամանակ Անդրկովկասում ռուսական զորքերի թիվը մեծ չէր՝ հետևակային յոթ գունդ և հեծելազորային մի քանի էսկադրոն, որոնք ցրված էին երկրամասի տարբեր շրջաններում: Այդուհանդերձ, ռուսական հրամանատարությունը, ձեռնարկելով արշավանքը, հաջողության հույս ուներ՝ ապավինելով ռուս պինվորների հերոսության և շահական բռնակալությանն ատող հայ ժողովրդական վանգվածների աջակցության վրա: Եվ իսկապես, այդ արշավանքի ժամանակ հայերը ռուս պինվորներին ցույց տվին ամենաեռանդուն օգնություն: Ռուսների մոտ փախած երևանցի մի բնակիչ նրանց հաղորդեց, որ 40-հազարանոց պարսից զորքը տեղավորված է Երևանից ոչ հեռու և պատրաստվում է հարձակվել Փամբակի վրա, ապա շարժվել Թիֆլիս: Երևանի Մահմադ խանը բերդում սահմանել էր խիստ կարգեր: Նա հրամայել էր յուրաքանչյուր ընտանիքից պատանդ վերցնել, որպեսզի նրանց ազգականների՝ թշնամու կողմն անցնելու դեպ-

խանը պայմանագիր ստորագրեցին՝ Ղարաբաղի խանությունը Ռուսաստանին միացնելու վերաբերյալ: Նույն թվականին Ռուսաստանին միացավ նաև Շաքիի խանությունը, 1806 թ.՝ Ղուբայի ու Բաքվի, իսկ 1809 թ.՝ Թալիշի խանությունները:

Գեներալ Պ. Ցիցիանովը 1806 թ. փետրվարի 10-ին գեներալ Նեսվետսկին գրում էր, որ Բաքուն գրավելուց հետո մտադիր է վերադառնալ Թիֆլիս, կարգի գցել գործերը, ամեն ինչ անել, որպեսզի «ընթացիկ ձմռանն իսկ գրավի նաև Երևանը, որովհետև, երբ այս բերդը մեր ձեռքում լինի, այն ժամանակ այլևս հարկ չի պահանջի, որ Բաքսիանը (շահը:— Մ. Ա.) ամուսնը անցնի այս ափը...»: Չնայած դժվարություններին, Պ. Ցիցիանովը մտադիր էր փետրվարին ձեռնարկել Երևանի գրավումը: Բայց Բաքվում Պ. Ցիցիանովի դավադիր սպանությունը, որ կատարվեց շահի գործակալների օգնությամբ, հնարավորություն չտվեց իրագործելու այդ ծրագիրը:

1806 թ. պարսից պորթերը նորից ներխուժեցին Անդրկովկաս: Նրանք գործում էին երկու ուղղությամբ՝ Ղարաբաղ—Ելիզավետպոլ և Երևան—Շորագյալ: Նոր ասպատակության նպատակն էր մի հարվածով գրավել Թիֆլիսը, ավերել թմբոջ երկրամասը:

Պարսից պորթերի մի խումբ (7 հազար մարդ) Գյոլջայի կողմից շարժվում էր Ղազախ—Շամշա-

դին ուղղությամբ, այն հաշվով, որ այստեղ միանար Աբբաս-Միրզայի պորթերին և միասին շարժվեին Թիֆլիսի վրա: Բայց Ղարաբաղում գործող գեներալ Նեբուլսինի ջոկատը ջախջախեց Աբբաս-Միրզայի պորթերին և նրանց հետ շարտեց դեպի Արաքս:

Պարսիկների դեմ պայքարում ռուսական պորթերին տեղացի բնակչության աջակցությունը կարևոր գործոն էր: Ելիզավետպոլի շրջանում ռուսական պորամասերի հետ գործում էր 300 հեծյալից բաղկացած պարտիզանական մի ջոկատ: Նրանց օգնում էին նաև տեղացի կամավորներից ստեղծված ստորաբաժանումները:

Ղազախի շրջանում փոխգնդապետ Էրիսթովի պորամասին գործուն օգնություն ցույց տվեց ղազախցիների հեծելախումբը, որը պարսից սարվապներին ստիպեց փախչել Դիլիջանի կիրճից ու Շամշադինից:

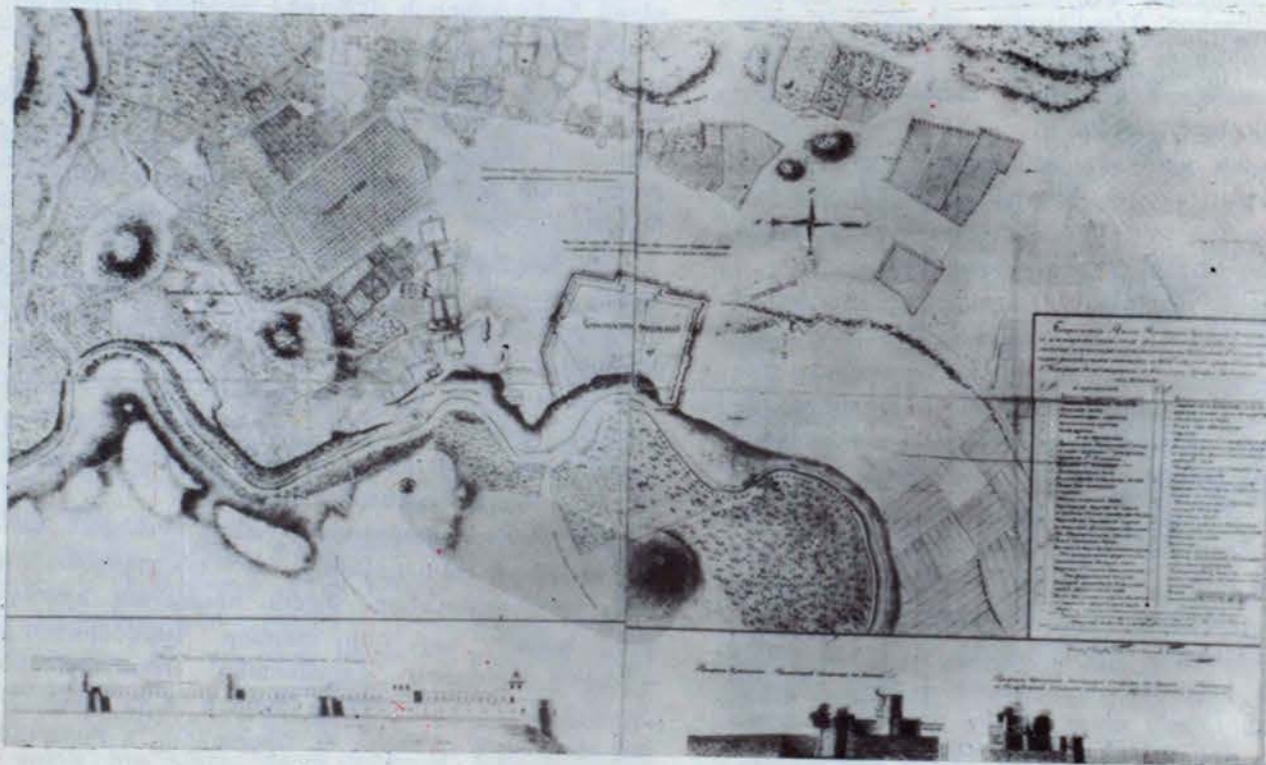
Հեծյալ ջոկատներ էին գործում նաև Շամշադինի շրջանում: Հայկական հեծելապորն օգնություն ցույց տվեց մայր Ջագորելսկու ջոկատին, որը Ղարաբաղի շարժվում էր դեպի Դիլիջանի կիրճը:

Անդրկովկասում ռուսական պորթերի գործողությունները հանգիստ չէին տալիս Անգլիային ու Ֆրանսիային: Նրանք թուրքերին ու պարսիկներին ամեն կերպ հրահրում էին նորից ասպատակելու երկրամասի քաղաքներն ու գյուղերը: 1806 թ. հունիսի 23-ին Երևանի Մեհթի-Ղուլի խանը հարձակ-

Գրիգոր Մանուչարյանի հեծյալ ջոկատի գործողություններից (նկարիչ՝ Լ. Ռոկոսկյան)

Երևանի 1808 թ. հատակագիծը

վեց Շորագյալում տեղակայված ռուսական պորթերի վրա, սակայն գլխովին ջախջախվեց: Շահը նրան հեռացրեց Երևանից՝ փոխարենը նշանակելով Մարաղայի Ահմադ խանին: Դա սթափեցնող ազդեցություն գործեց մյուս խաների վրա:

Հաշվի առնելով տեղացի բնակչության ռուսասիրական տրամադրությունը, Երևանի նոր սարդար Ահմադ խանը սկսեց վարել ավելի պոպուլյար քաղաքականություն, քան իր նախորդները: Բաղադրի բնակիչներին իր կողմը հակելու համար նա հայտարարեց, որ մտադիր է «Փամբակում ու Շորագյալում տեղաբաշխված ռուսական պորթերի հետ ապրել հաշտ ու խաղաղ», սակայն, իրականում, սկսեց հակառուսական դաշնակիցներ որոնել:

1808 թ. Գուդովիչի հրամանատարությամբ ձեռնարկվեց ռուսական պորթերի Երևանյան երկրորդ արշավանքը: Մարտին պարսից պորթերը կենտրոնացվեցին Երևանի խանությունում, իսկ արդեն սեպտեմբերին Աբբաս-Միրզան չորսհազարանոց հեծելապորով եկավ Նախիջևան: Երևանի խանն անհանգստացած էր տեղի ազգաբնակչության՝ դեպի Ռուսաստան կողմնորոշվելու տրամադրություններից: Իր ուժը ցուցադրելու նպատակով նա 1808 թ.

սեպտեմբերի 29-ին մինչև 2 հազար մարդու հասնող ջոկատով Աշտարակի շրջանում հարձակվեց ռուսական ջոկատի վրա, բայց պարտություն կրեց: Փոխգնդապետ Պողոսյանի ջոկատը, հետապնդելով խանի պորթին, 1808 թ. հոկտեմբերի 17-ին վերջնականապես ջախջախեց նրան և շարտեց Արաքսի այն կողմը: Ռուսական պորթերը մտան Էջմիածին և շարժվեցին դեպի Երևան ու պաշարեցին այն: Երևանի բնակիչներն անհամբերությամբ էին սպասում ռուսների կողմից քաղաքի գրավմանը: Ռուսական պորթերի կողմից պաշարված Երևանն ամրացնելու համար շահն այնտեղ ուղարկեց ֆրանսիացի պինվորական մասնագետների:

Քաղաքի պաշարումը ռուսական պորթերի կողմից շարունակվում էր: Գեներալ-ֆելդմարշալ Գուդովիչը, հիացած իր ռազմիկներով, գրում էր. «Բոլոր գեներալները... ինչպես նաև շտաբ-սպաներն ու բոլոր ստորին աստիճանավորներն ամեն մեկն առանձնահատուկ եռանդով է կատարում իր պաշտոնը և որպես արժանի ռազմիկ, քաջաբար է կրվում...»:

Հայ գյուղացիների օգնությունը ռուսական զորքին

նիք և ապահովեց այդ շրջանի անվտանգությունն ու կարգուկանոնը: Ա. Երմոլովը եկավ Հասան-սու և անձամբ շնորհակալություն հայտնեց Գ. Մանուչարյանցին: Նա նաև բավարարեց Մանուչարյանցի խնդրանքը՝ Շամշադինի հայկական գյուղերն ապատելով աղալարների կախումից:

Շամխորի հայտնի ճակատամարտի նախօրյակին՝ 1826 թ. օգոստոսի 22-ին, Գ. Մանուչարյանցի հեծյալ ջոկատը սրընթաց հարվածով ջախջախեց Ջուրաբ խանի պարսից զորքերին: Դա 1826 թ. ամբողջ գործողությունների ժամանակ առաջին լուրջ հարվածն էր Աբբաս-Միրզայի բանակին:

Պարսից զորքերը, չկարողանալով վավթել Շուշին, շարունակեցին արշավանքը դեպի Ելիզավետպոլ: Գրավելով քաղաքը, պարսից բանակի առաջապահ զորամասերը շարժվեցին Թիֆլիսի ուղղությամբ: 1826 թ. սեպտեմբերի 3-ին սրընթաց ռազմերթի դուրս եկավ գեներալ Վ. Մադաթովի երկուհազարանոց ջոկատը, որը շուտով Շամխորի բերդից ոչ հեռու ընդհարվեց Աբբաս Միրզայի 10-հազարանոց առաջապահի հետ: Գեներալ Վ. Մադաթովը, հմտորեն դասավորելով իր զորքերը, ստեղծեց այն պատրանքը, թե պարսիկների դեմ շարժվում է շատ մեծ բանակ, ապա թշնամուն խորտա-

կիչ հարված հասցրեց: Փառաբանված գեներալ, հայրենական պատերազմի հերոս Վ. Մադաթովի այդ փայլուն հաղթանակը ռազմական գործողությունների ընթացքը փոխեց հօգուտ Ռուսաստանի: Ջգալով ռուսական զորքերի ուժը, պարսից սարժավներն անգլիական հրահանգիչների հետ ստիպված էին փրկվել՝ փախուստի դիմելով: Խոսելով Վ. Մադաթովի հերոսության մասին, շատերը նշում էին, որ միայն «նրա հայտնվելը նշանակում էր հաղթանակ»:

Անդրկովկասի ժողովուրդները մոբիլիզացրին իրենց բոլոր ուժերը՝ պայքարելու պարսից սարժավների դեմ: Ղարաբաղում, Շիրվանում, Ելիզավետպոլում, Ղազախում, Շամշադինում, Շիրակում, Կախեթում և այլուր կազմակերպված հայկական, վրացական ու ադրբեջանական կամավորական ջոկատները և ժողովրդական աշխարհազորայինները ռուսական փոքրաթիվ զորքերի հետ մարտի ելան պաշտպանելու Անդրկովկասը: Պարսից սարժավների դեմ պայքարում էին Չարդախլու, Ջահիր, Բարսում, Բարում և մերձակա ուրիշ հայկական գյուղերի պարտիզանական ջոկատները: Սեպտեմբերի 13-ին Ելիզավետպոլ հասան պարսից զորքերի զելխավոր ուժերը: Ելիզավետպոլի ճակատամարտը նոր

հաղթանակ բերեց ռուսական բանակին: Ռազմատենչ Աբբաս-Միրզան իր ջոկատների մնացորդներով հազիվ ապստվեց՝ փախուստի դիմելով: Այս անգամ էլ ժողովրդական աշխարհազորայիններն էական օգնություն ցույց տվեցին ռուսական բանակին:

1826 թ. Երևանի խանը նորից հարձակվեց Փամբակի ու Շորագյալի վրա և սարսափելի ավերածություններ կատարեց: Լոռի-Փամբակի շրջանում Երեվանի սարդարի ու պարսից զորքերի դեմ ռազմական գործողությունները գլխավորում էր 1812 թ. հայրենական պատերազմի հերոս, պոետ-պարտիզան, գեներալ-մայոր Դ. Դավիդովը: Նրա զորքերի ավանգարդում էր գտնվում գնդապետ Սևաստի-

ձեի ղեկավարությամբ գործող վրացական հեծելազորը, որը զգալի դեր խաղաց այդ մարտերում:

Գեներալ Վ. Մադաթովի զորքերը 1826 թ. դեկտեմբերին Արաքս գետի աջ ափին ջախջախեցին ու ետ շարտեցին պարսից զորքին: Մարտերում սըխրանքներով աչքի ընկավ հայերից ու որոշ ադրբեջանցիներից կազմված կամավորական ջոկատը:

1827 թ. գարնանը ռուսական զորքերը գեներալ Ի. Պասկևիչի հրամանատարությամբ շարժվեցին Երևանի ուղղությամբ: Հայ ժողովրդի բախտը կախված էր ռուս-պարսկական պատերազմի ելքից: Լավ գիտակցելով այդ, հայ ժողովուրդն ամեն կերպ օժանդակում էր ռուսական զորքերին:

Ներսես Աշտարակեցին և Ի. Պասկևիչը

Հայ կամավորական ջոկատների կազմակերպիչն ու ոգեշնչողը Ներսես Աջտարակեցին էր: Վավերագրերից մեկում նշված էր, որ Ներսեսը բազում տարիներ ապացուցելով իր նվիրվածությունը Ռուսաստանին, նպաստել է նաև Երևանի գավառի հայերից՝ 400 հեծյալից և 800 հետևակայիններից բաղկացած կամավորական ջոկատի ստեղծմանը, որը ռուսական բանակի շարքերում հերոսական պայքար է մղել թշնամու դեմ:

Պարսիկների դեմ պայքարին մասնակցած հայ ռազմիկներից հատուկ ուշադրության են արժանի Վեքիլովն ու Քալանթարովը: Խոսելով Ռուսաստանին նրանց մատուցած ծառայությունների մասին, Ի. Պասկևիչը 1827 թ. մայիսի 30-ին Ի. Դիբիչին ուղղված վեկուցագրում նշում է, որ Վեքիլովը, որն արիության ու խիզախության օրինակներ է տվել դեռևս 1826 թ. Գյումրիում, այնուհետև գլխավորել է հայկական հեծելապորը և «աննկուն եռանդով պաշտպանել սահմանը», իսկ 1827 թ. մայիսի 21-ին «համուզել անձնատուր լինել ձորակում ամրացած և իրենց շրջապատած կազակների վրա ուժեղ կրակ բացած 90 պարսիկի»: Ի. Պասկևիչն իր վեկուցագրում խնդրում էր պարգևատրել Վեքիլովին և Քալանթարովին:

1827 թ. օգոստոսի 1-ին Ղրիմյան հետևակային գնդի 2-րդ գումարտակն ընկավ թշնամու հետևակի ու հեծելազորի կրակի տակ: Ղրիմյան գնդի գումարտակի հետ էին նաև հայկական երկրորդ գնդի 65 հայեր, որոնք այդ անհավասար մարտում ցուցաբերեցին արիություն և դժվարին պայմաններում կողմնորոշվելու ունակություն: 1827 թ. օգոստոսի 5-ի վեկուցագրում 20-րդ հետևակային դիվիզիայի պետ գեներալ-լեյտենանտ Ա. Կրասովսկին միջնորդեց այդ խիզախ մարտիկներին՝ պարգևատրելու մասին:

Նկատի առնելով հայերի արիությունն ու անձնագործությունը, կառավարությունն ընդունեց հայկական կամավորական գնդեր, այսինքն՝ կանոնավոր կործեր կազմելու մասին որոշում: Դեռևս 1827 թ. մարտին Թիֆլիսում կազմավորվեց հայկական առաջին գունդը: Ռազմական նահանգապետ Ն. Սիպյագինի նախագահությամբ ստեղծվեց կառավարական հատուկ հանձնաժողով, որը շուտով մշակեց հայ կամավորական գնդերի կանոնադրությունը և հաստատեց հաստիքները: Այդ ամենն առաջ բերեց հայ ժողովրդի չտեսնված ոգևորությունը:

Խերսոնյան գնդի պրապորշչիկ Սումբատովի հրամանատարությամբ 1827 թ. գարնանը Թիֆլիսում ստեղծված հայ կամավորական ջոկատներից մեկը ժամանեց Ջալալօղլի: 150 մարդուց բաղկա-

Նաչատուր Արովյան

ցած այդ ջոկատը երդում տվեց և իր դրոշի ներքո գնաց հաղթական կովի: Թիֆլիսում հաջողությամբ էր ընթանում աշխարհապորային ջոկատներում հայերի հավաքագրումը: Ի. Պասկևիչի՝ 1827 թ. մայիսի 11-ին Ի. Դիբիչին ուղղված վեկուցագիրը վկայում է, որ մի քանի օրվա ընթացքում աշխարհապորայինների շարքերն է մտել 100 հայ:

1827 թ. մայիսին Վրաստանում ռուսական կործերի հրամանատարը հայերին դիմեց մի կոչով, որն ավարտվում էր հետևյալ խոսքերով. «Հայեր, ձեր ջանքերն ըստ արժանվույն վարձահատուցված են, դուք ձեր սեփական դրոշի ներքո կունենաք սեփական գնդեր ձեր կեղծքված եղբայրներին հանգրստացնելու, ձեր ընտանիքների անվտանգությունն ապահովելու»: Կոչը հռչակելու երրորդ օրը Թիֆլիսից դուրս եկավ առաջին հայկական գունդը: 1827 թ. մայիսի 15-ին այն փոխադրուչիկ Ակիմովի հրամանատարությամբ Թիֆլիսից ուղղվեց Էջմիածին՝ «գործող կործերին միանալու համար»: Շատերը ցանկություն հայտնեցին դառնալ կամավորներ և իրենց լուսման ներդնել հայրենիքի ազատագրման գործում: Վավերագրերից մեկում այդ մասին ասված է. «Ճանապարհին հայ բնակիչներից շատերը նույնպես պատրաստ են միանալու իրենց եղ-

բայրակիցներին. նրանց թիվը հասնում է 1000 մարդու, բոլորն էլ հայեր: Ամենքն էլ գործում են հավատարմության ու նվիրվածության ոգով...» Նույն այդ վավերագրում ասվում է, որ 1827 թ. մայիսի 8—10-ին Երևանի բերդից «տեղացի հայ բնակիչներից 150 մարդ փախել ու միացել է ռուսներին»: Կամավորական շարժումը գտավ համաժողովրդական աջակցություն: Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ Հ. Ալամդարյանը, Թիֆլիսում ելույթ ունենալով հայ կամավորական գնդի առջև, հայտարարեց, թե նրանք կռիվ են գնում հայ ժողովրդի գոյության համար, և դա պետք է լավ գիտակցեն:

1827 թ. օգոստոսին Թիֆլիսում կազմակերպվեց հայկական երրորդ գունդը, որը պաշտոնաթող կապիտան Բուբուրովի հրամանատարությամբ շարժվեց Երևանի ուղղությամբ, որպեսզի միանա գեներալ մայոր Ա. Կրասովսկու ջոկատին:

Ռուս զինվորների օգնությամբ օտար լծից ազատագրվելու գաղափարը տոգորել էր ամեն մի հայ աշխատավորի: Այդ մասին գեներալ Ն. Մուրավյովը գրել է. «Թվում էր, թե մի նոր ոգի է համակել բոլոր հայերին, որոնք հույս ունեն տեսնել իրենց թագավորության վերականգնումը...» Այնուհետև նա նշում էր, որ հայ կամավորներն Օրդուբադի շրջանում «վրացական գնդի գումարտակի հետ պարսիկների դեմ կռվում էին այնպես, ինչպես միայն կարելի էր երազել: Սույն նոր պորթլ լավագույն հույս է ներշնչում, որ կգա մի ժամանակ, երբ կարելի կլինի տեղական լորքերից մի պատկառելի կորպուս կազմել, որը կկարողանա փոխարինել այստեղ՝ Վրաստանում, կլիմայի հետևանքով մեռնող ռուսներին»:

1827 թ. մարտին հայ գյուղացիներից կազմակերպված կամավորական ջոկատն ուներ ավելի քան հազար մարտիկ: Դա մեծ օգնություն էր ռուսական կործերին:

Մշակվել էր 34 կետից բաղկացած հատուկ «կանոնադրություն՝ հայկական գումարտակներ կազմակերպելու համար»: 1827 թ. Ի. Պասկևիչը հաստատեց այն: «Կանոնադրության» մեջ հատկապես ընդգծվում էր, որ գումարտակում կամովին զինվորագրվում են 18—30 տարեկան բոլոր հայերը: Բայց միաժամանակ վերապահություն էր արվում, թե դա չէր կարող խստիվ պահանջվել, «այլ պահանջվում էր միայն, որպեսզի մարդը բավականաչափ ուժ ունենար արշավանքին դիմանալու համար»: Բոլոր կամավորները իրենց ընտանիքներով «ծառայության ժամանակ ազատվում են ամեն տեսակ հարկերից ու պարհակներից»: Պատերազմը վերջանալուց հետո կամավորներն իրավունք ունեին տուն վերադառնալ կամ ծառայության մտնել զեմստվային

Ն. Ներսես Աջտարակեցի

Գեներալ Ա. Գ. Կրասովսկի

Հայ կամավորների դրոշմ (1826 թ.)

Սարդարապատի բերդի գրավումը 1827 թ. (Մաշկովի ալբոմից)

վորքերում, տալով ծառայությանը հավատարիմ լինելու երդում:

1827 թ. ապրիլի 27-ին ռուսական վորքերը պաշարեցին Երևանը: Աբբաս-Միրզան շտապեց օգնել Երևանի սարդարին: Սակայն Ի. Պասկևիչը գեներալ Ա. Կրասովսկու վորամասերին թողեց պաշարելու Երևանը, իսկ ինքը հիմնական ուժերով շարժվեց դեպի Նախիջևան՝ պարսից վորքերին ընդառաջ: Սկսվեցին կատաղի կռիվները: 1827 թ. հունիսի 5-ին Ջևան-Բուլաղի մոտ պարսից վորքեր պարտություն կրեցին: Աբբաս-Միրզան հաշտություն խնդրեց: Բանակցություններ վարելու համար ռուսական վորքերի շտաբից ուղարկեցին Ա. Գրիբոյեդովին, իսկ որպես թարգմանիչ՝ ադրբեջանցի պատմաբան, լուսավորիչ Աբբաս-Ղուլի աղա Բակիխանովին: Շուտով պարզվեց, որ Աբբաս-Միրզայի առաջարկը խորամանկ մի քայլ էր, որպեսզի ժամանակ շահեր ու նոր պատերազմ սկսեր: Մի քանի օր հետո պարսից վորքերը հանկարծակի հարձակում սկսեցին և պաշարեցին Էջմիածինը, իսկ օգոստոսի 17-ին Օջականի մոտ շրջապատեցին Ա. Կրասովսկու ջոկատներից մեկը: Երեքհազարանոց այդ ջոկատը, հակազորհի նետովելով պարսից 30-հազարանոց բանակի դեմ, լուրջ հաղթանակ տարավ: 1827 թ. դեկտեմբերի 11-ին իր բարեկամին ուղղած նամակում գրել է. «Երևանի բնակիչները, ի նշան իրենց նվիրվածության, դեկտեմբերի 6-ին ինձ մատուցեցին 13 հազար ռուբլի՝ Երևանի գավառում գտնվող վորքերին բաժանելու համար, որոնցից Երախտագետ հայ ժողովուրդը հավերժացրել է ռուս ռազմիկների հիշատակը՝ նրանց պատվին կանգնեցնելով փառքի մոնումենտալ հուշարձան: Թշնամին ստիպված էր թողնել Էջմիածինն ու անցնել Արաքսի աջ ափը: Ռուսական վորքերը սեպտեմբերի 20-ին գրավեցին Սարդարապատը և սեպտեմբերի 25-ին սկսեցին Երևանի պաշարումը: Հասան խանը համառորեն հրաժարվում էր հանձնել բերդը:

1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին ռուսական վորքերը գրոհով գրավեցին Երևանը: Գրոհողների շարքերում հերոսաբար մարտնչում էր նաև հայ կամավորական ջոկատը: Անդրադառնալով Երևանի բերդի գրավմանը, Խ. Աբովյանը գրել է. «Դժոխքի քանդվելը մեղավորների համար էս գինը չէր ունենա, ինչպես Երևանու բերդի առնիլը հայերի համար»:

Ի նշան երախտագիտության, Երևանի բնակիչները նվերներ ու թանկարժեք իրեր հավաքեցին և մատուցեցին ռուս ազատարար մարտիկներին: Այդ մասին բավական հետաքրքիր տվյալներ ենք գտնում Ա. Կրասովսկու նամակներում ու ժամանակի

վավերագրական ուրիշ նյութերում: Ա. Կրասովսկին ամեն մեկին հասավ 1 ռ. 50 կ.»: «

Երևանի գրավումից հետո ռուսական վորքերի ընդհանուր հարձակումը շարունակվեց: 1827 թ. դեկտեմբերի 13-ին նրանք մտան Թավրիզ, որտեղ աբեղի հայ և ադրբեջանցի ազգաբնակչությունը ռուսներին դիմավորեց աղուհացով»:

Ռուսական հաղթական վորքերը գրավեցին նաև Մարաղան, Խոյը, Ուրմիան, Սալամաստը, Արդաբիլը և սպառնացին Թեհրանին: Շահը ստիպված լինեց պարտված ճանաչեց և առաջարկեց կնքել հաշտության պայմանագիր: Բանակցությունները շարունակվեցին մի քանի ամիս:

Բանակցությունները վարելու գործում չափազանց մեծ դեր խաղաց Ա. Մ. Գրիբոյեդովը, որը «Ռեհիսարդանում և ապա Թուրքմենչայում հաշտության բանակցությունների ընթացքում դիվանագիտական հարաբերություններում ցույց տվեց առանձնահատուկ արվեստ...» 1828 թ. փետրվարի 22-ին կնքվեց Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագիրը, որը պատմական նշանակություն ունեցավ անդրկովկասյան ժողովուրդների կյանքում: Այդ պայմանագրով Երևանի և Նախիջևանի խանությունները մտան Ռուսաստանի կազմի մեջ: Այսպիսով, ամբողջ Անդրկովկասը միացավ Ռուսաստանին: Շահը

պարտավորվեց վճարել 20 միլիոն ռուբլու ռազմատուգանք: Պարսկաստանում ապրող հայերն իրավունք ստացան գաղթել Հայաստան և ընդունել ռուսական հպատակություն:

Բնակչության մեջ համընդհանուր ուրախություն առաջացրեց Հայկական մարզի ստեղծումը: Այդ առիթով հայ հասարակական գործիչ Կոստանդին Արղությանը Բ. Լազարյանին գրել է. «Պարսկաստանի հետ կնքված հաշտությունը տարբեր առումներով ինձ հաճելի պահեր պատճառեց, որոնցից մեկը Երևանի ու Նախիջևանի գավառները Հայկական մարզ համարելն էր... Այս նոր մարզի բնակիչները՝ մեր ցեղակիցները, Հայկական մարզ անվանմամբ պարզև են ստանում մի տեսակ յուրօրինակ հարստություն: Չափազանց գեղեցիկ և չափազանց օգտակար մի հղացում...» 1828 թ. մարտի 21-ին նորաստեղծ Հայկական մարզի պետ նշանակվեց գեներալ Ա. Կրասովսկին: Նրանից հետո Հայկական մարզի երկրորդ դեմքը Ներսես Աշտարակեցին էր:

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց հետո հայ ազատագրական շարժման ակտիվ շատ գործիչների մոտ վերակենդանացավ Ռուսաստանի խնամակալության ներքո հայ պետականու-

Ջևան-Բուլաղի գրավումը ռուսական վորքերի կողմից 1827 թ. հուլիսի 7-ին

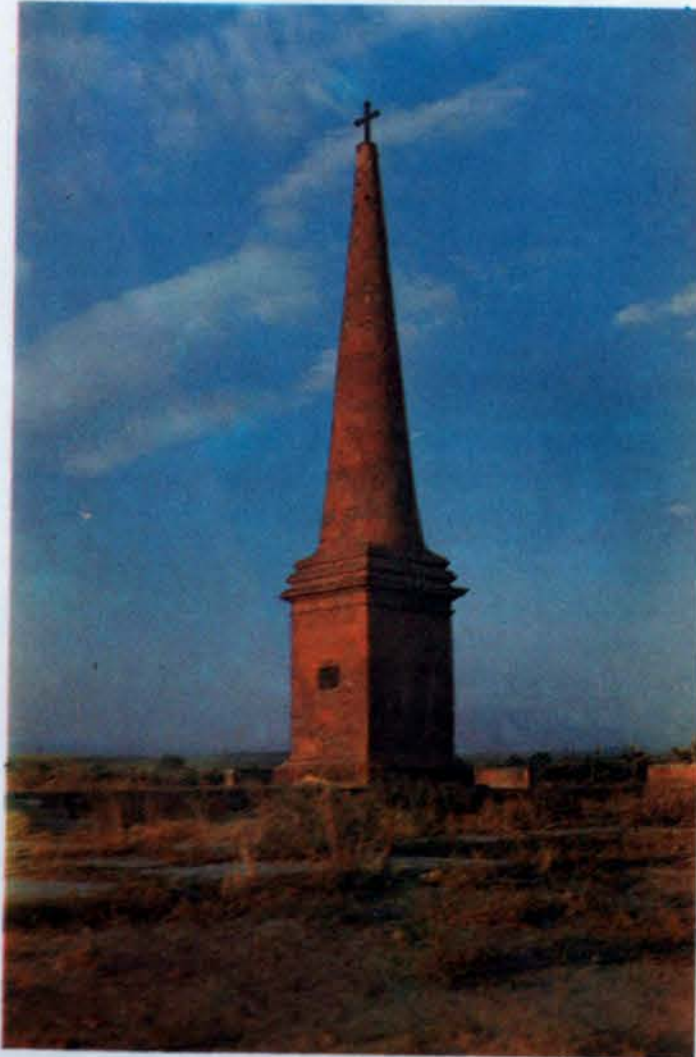

թյան վերականգնման գաղափարը: Այդ գաղափարի ակտիվ ջատագովներ դարձան Ն. Աշտարակեցին, Բ. Լավարյանը, Հ. Արղությանի ազգական, գրիգորիոպոլցի Կ. Արղությանը և ուրիշներ: Նորից առաջ քաշվեց Արղության—Լավարյանների ծրագիրը: Այդ ծրագրի առթիվ Կ. Արղությանը 1827 թ. նոյեմբերի 25-ին Բ. Լավարյանին գրել է, որ նայելով իր պապի՝ Հ. Արղությանի թղթերը, ինքը դրանց մեջ գտել է այն պայմանագրի տեքստը, որը «պետք է կընքվեր ռուս և հայ ժողովուրդների միջև՝ ենթադրելով վերջինիս քաղաքական դրության վերականգնումը: Այս թուղթը,— նշել է նա,— գրված հանգուցյալ պապիս ձեռքով, չափազանց ուշագրավ է՝ հանգամանքներին նայելով, որովհետև նրա մեջ խոսվում է թագավորության մասին, հայկական թագավորի մասին, որի ընտրությունը թողնվում է գերիմաստ թագավորի կամքին»:

Սակայն ցարական կառավարությունը մտադիր չէր հայկական պետություն ստեղծել: Նա ձգտում էր Արևելյան Հայաստանը դարձնել իր պրովինցիաներից մեկը: Այդ պատճառով էլ բավական զգուշ միջոցներ էին ձեռնարկվում ինքնուրույն Հայաստանի կազմավորումը խափանելու ուղղությամբ: Դրա համար անհրաժեշտ էր շուտափույթ մեկուսացնել Ն. Աշտարակեցուն, և 1828 թ. նրան տեղափոխեցին Քիշնև՝ որպես Նախիջևան—Բեսարաբիայի հայկական թեմի առաջնորդ:

Նշված ժամանակաշրջանում ռուս-թուրքական հարաբերությունները բարդացան: Դրանք ավելի էին սրում արևմտյան տերությունները: 1828 թ. ամռանը սկսվեց ռուս-թուրքական պատերազմը: Հուլիսի 14-ին ռուսական զորքերն անցան Ախուրյան գետը և սկսեցին հարձակումը Կարսի ուղղությամբ: Թուրքական զորքերը ավերում էին հայկական գյուղերը, իսկ բնակչությանը քշում երկրի խորքերը: Վրա հասած ռուսական զորքերից հայերը խնդրում էին «ապատել իրենց կեղեքիչների ձեռքից ու ընդունել ռուսների հովանավորության ներքո»: Արևմտյան Հայաստանի հայերը հանձին ռուս ռազմիկների տեսնում էին իրենց փրկիչ-եղբայրներին, որոնց երկար էին սպասել: Այդ պատերազմի ականատեսը պատմում է. «Ինչ-որ հարապատ մի ոգի ամեն մեկի զգացումը միացնում էր բոլորին: Եվ վարմանալի չէ. խաղաղ բնակիչները հանձնվում էին մեր պաշտպանությանը, մենք տեսնում էինք նրանց լիակատար վստահությունը հանդեպ ռուսները: Նրանց երախտագիտությունը ցնցում էր մեզ, առաջ բերում ժողովրդի հպարտություն, բարձր, արհեստավոր զգացումներ»: Հայերը ցույց էին տալիս տարբեր տեսակի օգնություն. պարենամթերք էին բերում, որպես ուղեցույց-առաջնորդներ ուղեկցում

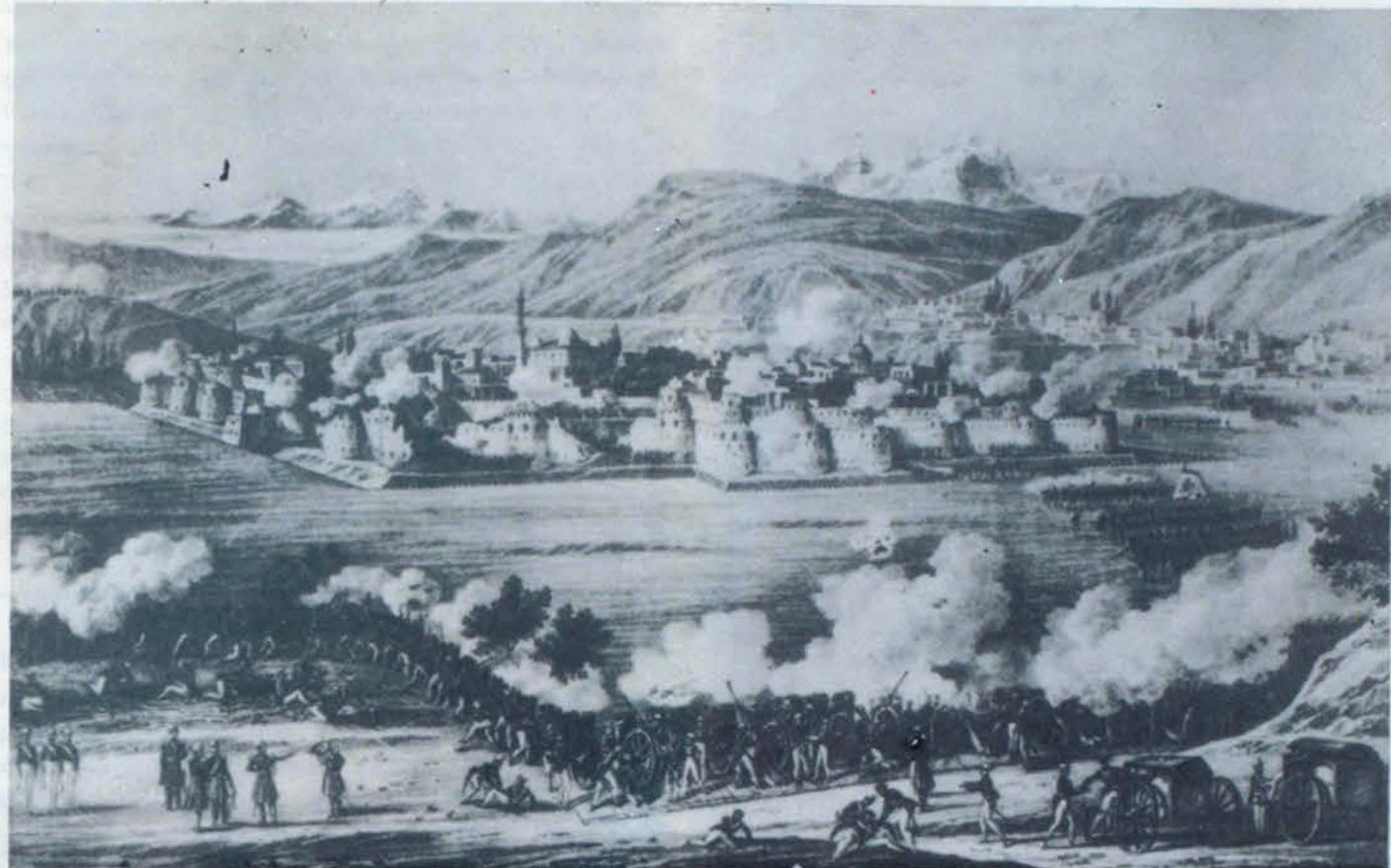
էին ռուսական զորամասերին, հասցնում էին անհրաժեշտ տեղեկություններ, հանդես գալիս որպես հետախույզներ: Այս ամենը դյուրացնում էր ռուսական զորքերի առաջխաղացումը, որոնք հուլիսի 23-ին գրոհով վերցրին Կարսը: Կարսի գրավմանն ակտիվորեն մասնակցեցին հայկական, վրացական ու ադրբեջանական կամավորական ջոկատները: Ռուսներին անցան Ախալքալաք, Ախալցխա, Արդահան բնակավայրերը: 1828 թ. օգոստոսի 25-ին գե-

Օշականի ճակատամարտի հուշարձանը

ներալ Ա. Ճավճավաձեի զորամասը մտավ Բայազետի փաշայություն: Թուրքական զորքերը խուճապահար փախուստի դիմեցին: Բայազետի փաշան ստիպված էր հանձնել բերդի բանալիները: Սեպտեմբերի 12-ին ռուսական զորքերը տիրեցին նաև Թուփրակ-Կալեին ու Ալաշկերտին:

Սակայն 1829 թ. գարնանը ռազմական իրադրությունը բարդացավ: Հունիսի 19—20-ին թուրքերը հանկարծակի հարձակում սկսեցին Կարսի և

Երևանի բերդի գրավումը (Մաշկովի ալբոմից)

Երևանի բերդի գրավումը 1827 թ.

Երևան. Ա. Ս. Գրիբոյեդովի հուշարձանը

Ախալցխայի ուղղությամբ: Ռուսական զորքերը վճռական հարվածով նրանց ետ շարտեցին Սոդանլուդի լեռների մյուս կողմը: 1829 թ. հունիսի 24-ին ռուսական զորամասերը, գրավելով Հասան-Ղալա բերդը, մոտեցան Էրզրումին: Հունիսի 27-ին առանց կռվի հանձնվեց Էրզրումը, ապա ռուսական զորքերը գրավեցին Մուշը, Բաբերդը և ուրիշ քաղաքներ:

Ամենուրեք հայ աշխարհագրայինները ամենագործուն օգնություն էին ցույց տալիս ռուսական բանակին: «Երբ 1828 թ. ռուսաց բանակը Արզրում մտավ,— ասված է փաստաթղթերից մեկում,— տեղական հայերը Պասկևիչի առաջարկությամբ 500 հոգուց բաղկացած մի խումբ պինվոր դրեցին նրա տրամադրության տակ...» Հայերը ռուսական զորքերին ակտիվորեն օգնեցին նաև 1829 թ. հունիսին Հին Բայազետի պաշտպանության ժամանակ: Բայազետի հերոսական պաշտպանությունը, որը ղեկավարում էին գեներալներ Պոպովն ու Պանյու-

շինը, ռուս և հայ ժողովուրդների մարտական համագործակցության փայլուն դրվագներից էր: Այդ մարտերին մասնակցեց 2 հազար հայ, որոնք իրենց ռուս պինակիցների հետ կիսում էին պինվորական կյանքի բոլոր դժվարություններն ու հաղթանակի բերկրանքը:

Գեներալ Պոպովը, հիացած հայ պինվորների ու հրամանատարների արիությամբ, վկայում է, որ Հին Բայազետի համար մղված կռիվներում հայերը մարտնչել են որպես իսկական հերոսներ: 1829 թ. հոկտեմբերի 10-ին Ի. Պասկևիչը կայսրին գրել է. «Այս հեռավոր երկրներում, որտեղ քրիստոնեությունը քանի դար ճնշվել է անարդար լծից, Ձերդ կայսերական մեծության բանակը կարող է երկյուղ չկրել... Բայազետում 2 հազար հայ կռվել է մեր զորքերի շարքերում... Կարսում հայերից կազմվել է գումարտակ, և մինչև 80 հոգանոց նրանց հեծելազորը պաշտպանել է սահմանը ասպատակություններից»:

Հին Բայազետի համար մղված կռիվներում ռուս ռազմիկների հետ ուս ուսի մարտնչեցին նաև հայկական աշխարհագրի 400 մարտիկներ: Իսկ Դիադին բերդի համար մարտերում աչքի ընկան սարդարապատցի 50 աշխարհագրայիններ և Հին Բայազետի շրջակայքից հավաքված աշխարհագրայինների մի ջոկատ: 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին մասնակցած հայ աշխարհագրայինների մասին պատմաբան Ա. Երիցյանը գրել է. «Երբ 1828 թ. սկսվեցավ օսմանյան պատերազմը, Արարատյան աշխարհի հայք տվին մոտ 2000 հետևակ զորք... մոտ 800 հոգուց բաղկացած հեծելազունը, որոնք այնուհետև անբաժան էին ռուսաց հառաջ ընթացող բանակից»:

Ն. Աշտարակեցին կառավարությունից առաջադրանք ուներ ամեն բան անել, որպեսզի Մուղավիայում, Վալախիայում և ռուսական զորքերի կողմից գրավված այլ շրջաններում հայերը հնարավոր ամեն տեսակ օգնություն ցույց տային Ռուսաստանին: Ներսեսին կոմս Բլուդևի ուղղած նամակում (1829 թ., մարտ) ասվում էր. «Դուք... կարող եք... նոր սկսվող պատերազմում նպաստել ոչ միայն մեր զորքերի հաջողությանը, այլև օգնել Եվրոպական Թուրքիայում հայերի վրա ունեցած Ձեր ազդեցությամբ»:

Հայերը ռուս-թուրքական պատերազմին ակտիվ մասնակցեցին նաև Բալկաններում: Բ. Լապարյանը ծառայում էր Բալկաններում գործող զորքերում, որտեղ նրան հանձնարարված էր թուրքահայերին հակել Ռուսաստանի կողմը: Նրան օգնում էին Օդեսայի, Գրիգորիոպոլի, Քիշնևի և Բուխարեստի հայերը: Գրիգորիոպոլի հայերի (հատկապես Կ. Ար-

Ռուս և հայ պինվորների հուշարձանը Արովյանում

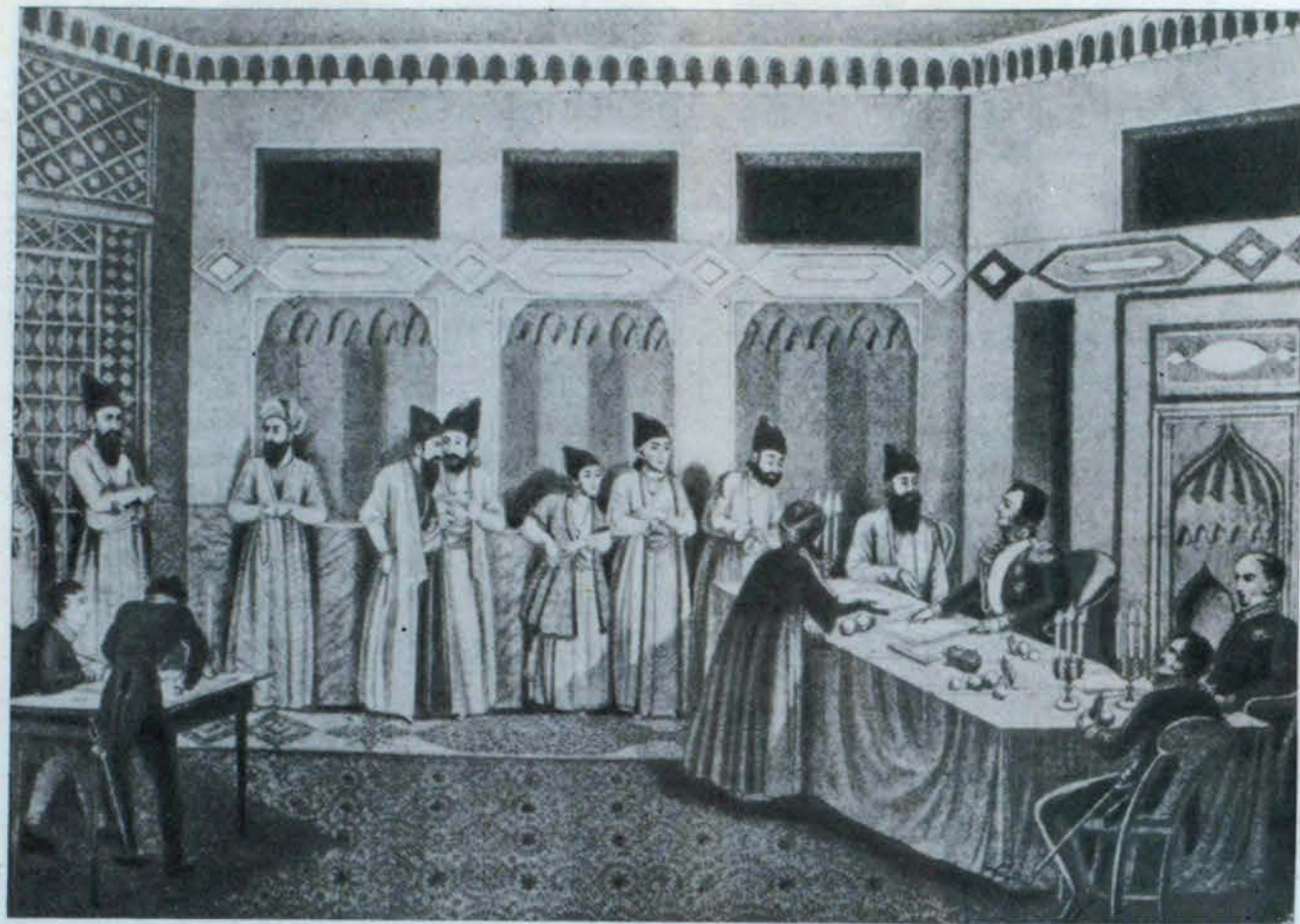
Ռուսական մեդալի պատիվ Երևանի գրավման (1828 թ.)

ղությանի) միջոցով ուղարկվեցին «կոչեր ու հաղորդումներ թուրքահայերին»: Կ. Արղությանը նման նյութերը Թուրքիա էր հասցնում Վենետիկի հայ վաճառականների միջոցով, որոնք առևտրական գործերով կապված էին Կ. Պոլսի հետ: Բացի այդ, Բ. Լապարյանի և Կ. Արղությանի առաջադրանքով շատ հայեր թափանցում էին Թուրքիա և արժեքավոր տեղեկություններ հասցնում ռուսական բանակին:

Ռուս-թուրքական պատերազմի ճակատներում դրության տերը բացահայտորեն Ռուսաստանն էր: Թուրքական սուլթան Մահմուդ II-ը ստիպված էր հաշտություն խնդրել: 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին կնքվեց Ադրիանապոլսի պայմանագիրը, որով Ռուսաստանին անցան Անապան ու Փոթին՝ մերձսևծովյան շրջաններով, ինչպես նաև Ախալցխան ու Ախալքալաքը: Այդ հաղթանակը Անդրկովկասի ժողովուրդների համար ունեցավ զգալի նշանակություն: Բոլոր երկրների հայերը հանդիսավորապես նշեցին ռուսական բանակի հաղթանակը: Նոր Նախիջևանի և ուրիշ վայրերի հայոց եկեղեցիներում ռուսական բանակի տարած հաղթանակի առթիվ կատարվեցին հանդիսավոր արարողություններ:

Դեկաբրիստները, որոնց մի զգալի մասը արժևորվել էր Անդրկովկաս, կենդանի հետաքրքրություն հանդես բերեցին երկրամասի ժողովուրդների բախտի նկատմամբ, ողջունեցին ապատագրվելու

Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքումը 1828 թ. փետրվարի 10-ին (Մաշկովի ալբոմից)

նրանց ձգտումները: Ռուսական բանակի կազմում նրանք ակտիվ մասնակցություն ունեցան ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներին:

Ռեկաբրիստների գործունեությունն Անդրկովկասում և, մասնավորապես, Հայաստանում կարևոր տեղ է գրավում ռուս-հայկական կապերի մեջ: Ե. Լաչինովը եգեթյան 39-րդ գնդի կազմում մասնակցեց Սարդարապատի բերդի պաշարմանը: Նա աչքի ընկավ քաջությամբ ու խիպախությամբ, ինչի համար էլ նրան շնորհվեց ենթասպայի կոչում: Հետագայում Ե. Լաչինովը գեներալ Կրասովսկու հետ, որի շտաբում նա ծառայում էր, մի քանի անգամ ուղևորություն կատարեց Արևելյան Հայաստանում: Եվ միայն 1832 թ. դեկտեմբերին՝ հիվանդության պատճառով, նա ապատվեց փնվորական ծառայությունից: Լաչինովի մերձավորագույն բարեկամներից մեկը հայտնի հայագետ, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչ, պրոֆեսոր Շահան Զրպետյանն էր: Ե. Լաչինովը նրա հետ ծանոթացել էր Երևանի մարզի վիճակագրական նկարագիրը կազմելու առիթով:

Երևանի, Սարդարապատի ու Էջմիածնի շրջանում ռազմական գործողություններին մասնակցեց նաև Մ. Պուշչինը՝ ղեկաբրիստ Ի. Պուշչինի կըրտներ եղբայրը: Մ. Պուշչինը այդ մարտերում հանդես բերեց բացառիկ քաջություն: Մեծ են նրա ծառայությունները հատկապես Երևանի բերդի գրավման ժամանակ, սակայն նրան միայն այնքան գնահատեցին, որ տվեցին ենթասպայի կոչում:

1812 թ. հայրենական պատերազմի մասնակից Ն. Սեմիչևը Պետրոպավլովսկի ամրոցում վեցամսյա բանտարկությունից հետո 1826 թ. հուլիսին փոխադրվեց Կովկաս, որտեղ ծառայեց Ի. Պասկևիչի հրամանատարությամբ գործող գլխավոր ջոկատի կազմում: Ն. Սեմիչևը ակտիվորեն մասնակցեց 1827 թ. պատերազմի շատ մարտերին, ինչպես նաև 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին, ամենուրեք հանդես բերելով խիպախություն:

Երևանի պաշարմանն ու գրավմանը մասնակցեց նաև Ֆ. Վիշնևսկին, որը 1827 թ. փետրվարից ծառայում էր Կովկասում: Ֆ. Վիշնևսկու ծառայացուցակում կարդում ենք. «Սեպտեմբերի 24-ից մին-

չև հոկտեմբերի 1-ը մասնակցել է այդ կարևոր բերդի պաշարմանն ու գրավմանը... և այդ ճակատամարտում աչքի ընկնելու համար բարձրագույնի հրամանով արժանացել է ենթասպայի կոչման»:

Արևելյան Հայաստանը պարսից լծից ազատագրելու կոիվներին ակտիվ մասնակցություն ունեցան նաև ղեկաբրիստներ Ա. Ռինկևիչը, Ն. Շերեմետևը, Մ. Մալյուտինը, Ն. Օրժիցկին, Վ. Սուխորուկովը և շատ ուրիշներ: Ռուս-թուրքական պատերազմում աչքի ընկան Կովկաս արքայազմի ղեկաբրիստներ Ջ. Չերնիշևը, Ա. Վադկովսկին, Վ. Գոլիցինը, Ա. Բրոկեն, Վ. Տոլստոյը և ուրիշ սպաներ ու շարքայիններ:

Կովկաս էին արքայազմի նաև երեք Բեստուժև և երկու Կոնովիցին եղբայրները: Պ. Բեստուժևը մասնակցել է Սարդարապատի, Երևանի, իսկ ռուս-թուրքական պատերազմում՝ Կարսի, Ախալքալաքի ու Ախալցխայի ճակատամարտերին: Թե ինչպես է կռվել նա, կարելի է դատել նրա եղբոր՝ ռուս հայտնի գրող-ղեկաբրիստ Ալեքսանդր Բեստուժև-Մաուլինսկու 1828 թ. դեկտեմբերի 14-ին իր եղբայրներ Նիկոլային ու Միխայիլին գրած նամակից: Նա գրել է, որ Պյոտրը «պարսիկների դեմ փառավոր կոիվներից հետո, հազարավոր հիվանդություններից ու հարձակումներից հետո ստացել է ենթասպայի կոչում»:

Բեստուժև հինգ եղբայրներից ամենակրտսերը՝ Պավելը, 1826 թ. նոյեմբերին ուղարկվել էր Կովկաս, 13-րդ հրետանային բրիգադ: Ախալցխայի և Էրզրումի համար մղված մի շարք կոիվների մասնակից Պ. Բեստուժևը պարգևատրվել է մի շարք շքանշաններով: «Մարտերում աչքի ընկնելու համար,— նրա մասին ասված է պաշտոնական վավերագրերից մեկում,— ստացել է ս. Աննայի 4-րդ աստիճանի՝ «Քաջության համար» մակագրությամբ, և Ստանիսլավի 4-րդ աստիճանի շքանշաններ: Երեք անգամ արժանացել է բարձրագույնի բարեհաճությանը և երկու անգամ ստացել արտահերթ աշխատավարձ՝ տարեկան դրույքի չափով»:

Բեստուժև եղբայրներից Ալեքսանդրը նույնպես եղել է Հայաստանում: Նա 1829 թ. սեպտեմբերի 26—27-ին մասնակցել է Բաբերդի գրավմանը, եղել է Կարսում, Էրզրումում և այլ վայրերում, բազմաթիվ հետաքրքիր գրառումներ է կատարել Ռուսաստանի նկատմամբ հայերի ունեցած բարյացակամ վերաբերմունքի մասին:

Հայ ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ Ա. Բեստուժև-Մաուլինսկու մեծ հետաքրքրության մասին են վկայում նրա նամակները, որոնք լի են հայերի դառն վիճակի նկատմամբ անկեղծ կարեկցանքով: Նրա 1830 թ. օգոստոսի 20-ի նամակում կարդում ենք. «Ես հետո թափառեցի հայկական թագավո-

Գեներալ մայոր Ն. Ն. Ռևակի

Դ. Վ. Դավիդով

տալիսմը Կովկասը ներգրավում էր համաշխարհային ապրանքաշրջանառության մեջ, համահարթում էր հինավուրց նահապետական ինքնամոտավածության մնացորդ հանդիսացող նրա տեղական առանձնահատկությունները, իր ֆաբրիկաների համար շուկա էր ստեղծում»:

Կապիտալիստի վարձագմանը համապատասխան Հայաստանում, ինչպես նաև բովանդակ Ռուսաստանում ընթանում էր ազգաբնակչության շերտավորման պրոցես: XX դարի սկզբին բուն Հայաստանում ֆաբրիկագործարանային բանվորների թիվը կազմում էր մոտ 19 հազար մարդ: Չլավորվում էր հայ ազգային բուրժուազիան, որը երկրամասի արդյունաբերական շատ կենտրոններում տիրում էր մեծ կապիտալի: Բուն Հայաստանում և Անդրկովկասի այլ կենտրոններում կապիտալիստի վարձագման հետևանքով առաջացան տնտեսական ու մշակութային ազգային կենտրոններ:

Խոսելով Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի հետ միավորելու պատմական նշանակության մասին, հարկ է հատկապես առանձնացնել այնպիսի մի գործոնի դերը, ինչպիսին համառուսական պրոլետարական շարժման մեջ հայ աշխատավորներին ներգրավելն է: XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Անդրկովկասի ինտերնացիոնալ կապ ունեցող բանվոր դասակարգը հանդես էր գալիս որպես ռուսաստանյան պրոլետարիատի մարտական ջոկատներից մեկը, որպես հեղափոխական հզոր մի ուժ:

Այսպիսով, Արևելյան Հայաստանի միանալը Ռուսաստանին բարենպաստ ազդեցություն ունեցավ հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական կյանքի վրա և պայմաններ ստեղծեց, որպեսզի երկիրը թևակոխի վարձագման կապիտալիստական ուղի:

ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ԵԼՈՒՑՔՆԵՐԸ

Արդյունաբերության վարձագումն ու գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիստի ներթափանցումն ուղեկցվում էին աշխատավոր մասսաների տնտեսական վիճակի վատթարացմամբ, քաղաքական իրավավորությամբ, հալածանքներով ու ճնշումով: Ցարիկամի տիրապետության հենց առաջին տարիներին սկսեցին դժգոհություններն ու գյուղացիների ըմբոստությունները: Գյուղացիները ճնշվում էին թե՛ տեղական կալվածատերերի և թե՛ ցարական աստիճանավորների կողմից: 1838 թ. հունվարին գյուղացիները Շիրակի մի շարք գյուղերում հրաժարվեցին տուրք վճարել: Հոռոմ գյուղի բնակիչները բորբոքված խմբովին գնում են Ալեքսանդրապոլ և հարձակվում պրիստավի բնակարանի վրա: Ի վերջո ոստիկանների և կայսրիցից հրավիրված

ջոկատի ճնշման տակ գյուղացիները նահանջում են: Նրանցից 27 հոգի ձերբակալվում և բանտ են նետվում: Նույն թվականի փետրվարին ապստամբություն է բարձրանում Նոր Բայազետի գավառի 30 գյուղերում, որտեղ ցարական աստիճանավորներին ծեծում և գյուղերից դուրս են վռնդում: Ապրտամբությունը ճնշվում է Կովկասի կառավարչապետի հրամանով այստեղ եկած զորքի ուժով միայն: Նրա ղեկավարներից 10 հոգու մարմնական պատիժների են ենթարկում, իսկ Արծրունուն, Գ. Շահումյանին և Ն. Բուդալյանին բանտ են նետում:

Գյուղացիական ելույթներ են տեղի ունենում նաև Էջմիածնի, Ախտալի, Կոտայքի, Դարալագյազի, Նախիջևանի, Ջանգեպուրի և այլ շրջաններում:

Գյուղացիության պայքարը շարունակվեց 1850—1860-ական և, մանավանդ, 1870—1880-ական թվականներին՝ ագրարային ռեֆորմից հետո, քանի որ այս վերջինն էլ գյուղացիների վիճակը չբարելավեց: Ծանր դրությունից դուրս գալու համար գյուղացիները պայքարում էին ինչպես որ կարող էին: Նրանք հրաժարվում էին հարկ վճարել և պարհակներ կատարել: Բողոքներ և դիմումներ էին գրում վերադաս մարմիններին, բռնագրավում էին կալվածատիրական հողերը, հրի մատնում նրանց կալվածքները և երբեմն էլ ավելի կազմակերպված պայքարի էին ելնում՝ գյուղից վռնդելով բեգերին, աղալարներին և ցարական աստիճանավորներին: Կալվածատեր Գեղամյանների դեմ Բջնի գյուղի բնակիչների պայքարը շարունակվեց ավելի քան կես դար: Գյուղացիները գրում էին, որ Գեղամյաններն իրենց ծայրահեղ աղքատության են հասցրել, իսկ 1875 թ. Շահրիար գյուղի բնակիչները կալվածատեր Շահխաթունյանին անվանում էին «սարսափելի հրեշ», «աստժու պատիժ»: Նոր Բայազետի մի շարք գյուղերում աղալարների դեմ հողազուրկ գյուղացիության պայքարը շարունակվեց ավելի քան 40 տարի: Երևանի գավառի Գողակլու և Դալար գյուղերի բնակիչները ելույթները 1884 թ. վերջացան պինված ընդհարումներով: Գյուղացիները հրաժարվում են ճանաչել կալվածատերերի իշխանությունը և հայտարարում. «Բանտ կնստենք, Սիբիր կգնանք, բայց կալվածատերերին ոչինչ չենք վճարի»: Հաշտարար միջնորդը, ծանոթանալով իրավիճակին, այն բնութագրել է որպես «խռովություն կամ ապստամբություն, որը պետք է անհապաղ վերացվի ամենախիստ հարկադրական միջոցներով»: Այդ աստիճանավորը հատկապես վտանգավոր էր համարում այն, որ նշված գյուղերի «կոչերը տարածվել ու տարածվում են ուրիշ գյուղերում, օրինակ, Էվջիլարում, Ղամարլուում, Ջոհրաբլուում, Դվինում և այլուր»:

«Հյուսիսափայլ» հանդեսը

Հ Ի Մ Ի Ս Ե Փ Ը Յ Լ

Օ Ր Ը Գ Ի Բ

ՄԱՐԿԱԿԱՆ ԵՋՐԱՅԻՆ ԼՈՒՐԵՆՏՈՎՈՐՆԵՐ ԵՎ ԳԵՍԵՐՈՎՈՐՆԵՐ

Ս. Մարկական ոչինչ նշխարապես իրարմանկ չար մեք. որ կամեն լինել պիտու ինչևիտայն պահանջները: Այսու ժամանակ 2 թիվական պարբեր. որ պիտու է փակել լուսաստ. պայքարների ժամանակ պահել թիվը: Ս. Մարկական լայն և շքեղաբան ինչևիտայն պահանջները ինչևիտայն պահանջները լինելով:

Ս. Մարկական

ԵՐԵՎԱՆԻ ՏԵՐԵԳՆԵՑԻ

Մ. Մ. 1858 թ. հունիս

Մ. Մ. 1858 թ. հունիս

Մ. Մ. 1858 թ. հունիս

Imprimerie d'Ernest Barfknecht
1858.

Գյուղացիների պայքարը տարերային էր ու անկազմակերպ, և գյուղացիական ցաքուցրիվ շարժումները հեշտությամբ ճնշվում էին:

ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ

1850—1870 թթ. Արևելյան Հայաստանի կյանքում կարևոր երևույթ էր հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների հանդես գալը և դրանց սահմանապատվելը՝ կղերաֆեոդալական, լիբերալ-

բուրժուական և հեղափոխական-դեմոկրատական ուղղությունների: Կղերաֆեոդալական հոսանքը, որի ջատագովներն էին Մ. Մսերյանը, Ս. Ջալալյանը, Հ. Չամուռճյանը, Ղ. Պալթապարյանը և ուրիշներ, կառչում էր ֆեոդալական կարգերին, ազգի գոյության հիմքը համարում կրոնն ու գրաբար լեզուն: Լիբերալ-բուրժուականն արտահայտում էր նոր վարձագող բուրժուազիայի շահերը, ձգտում ռեֆորմների միջոցով վերափոխել հին կարգերը, վարկ տալ աշխարհաբար լեզվին և լուսավորու-

թյանը: Դրանք այն միջոցներն էին, որոնց օգնությամբ նոր վարձագող բուրժուական ուլում էր ուժեղ դիրքեր գրավել հասարակական-քաղաքական կյանքում: Այդ հոսանքի ականավոր դեմքերն էին Ստ. Նապարյանը, Ն. Ռուսինյանը, Գր. Օտյանը և ուրիշներ: Որպես լիբերալներ՝ նրանք դեմ էին հեղափոխական ճանապարհով հին կարգերի վերափոխմանը:

Հայն ժողովրդական մասսաների շահերն արտահայտողը հեղափոխական-դեմոկրատական հոսանքն էր, որի ամենաականավոր ներկայացուցիչը Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի, Գերցենի և Օգարևի հետևորդ Մ. Նալբանդյանն էր: Նա պայքարում էր հեղափոխական ճանապարհով հայ ժողովրդի սոցիալական և ազգային ապստամբման, դեմոկրատական կարգերի ստեղծման համար: Հայ ժողովրդի ապստամբությունը նա սերտորեն առնչում էր ռուս ժողովրդի ապստամբման հետ:

Մ. Նալբանդյանը համոզված էր, որ «Ռուսիո ապստամբությունը ընդհանուր մարդկության ապստամբության վերաբերմամբ մեծ խորհուրդ ունի»: Մ. Նալ-

բանդյանի հետևորդն էր Հ. Սվաճյանը, որը գերադասում էր «ապստամբության հետ գերեզման մտնել, քան անոր մահը տեսնել»:

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐՅՈՒՆՈՏ ՍՈՒԼԹԱՆԻ ՃԻՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

Արևմտյան Հայաստանը, մնալով թուրքական բռնապետության տակ, տնտեսական ու քաղաքական ծանր կացության մեջ էր: Թուրք փաշաներն ու բեկերը կարող էին հաշվեհարդար տեսնել և ամեն կարգի ստորացուցիչ կամայականության ենթարկել հայերին: Հայերը համարվում էին իրավազուրկ ու կյանքի ու ինչքի ապահովություն չունեին: Հատկապես ծանր էր հայ գյուղացու վիճակը: Թուրք փաշաներն ու քուրդ բեկերը կարող էին բռնագրավել գյուղացու ունեցվածքը և ցանկացած ձևով բռնադատել նրան: Նրանք գյուղացիներից գանձում էին աչար՝ բերքի 1/10-ը, գլխահարկ, անասնահարկ, արոտավայրերի, անասունների, պաղմունքի (արհեստների, առևտրի) և բազմաթիվ

այլ հարկեր ու տուրքեր: Գյուղացիներին ցանկացած դեպքում թշուր էին կոռ ու բեգյարի, ստիպում ամիսներով հարկադիր աշխատանք կատարել: Ահա այդ վիճակն էր, որ հայ ժողովրդին հասցրել էր աղքատության ու կարիքի, նրան կանգնեցրել ֆիզիկական բնաջնջման վտանգի առաջ: Հենց այդ պատճառով էլ հայ ժողովրդի առաջադեմ ներկայացուցիչներին հուլող հարցերի հարցը սուլթանական լծի տակ տառապող Արևմտյան Հայաստանի ճակատագիրն էր, նրա ապստամբման խնդիրը, որը սերտորեն կապվում էր Ռուսաստանի հետ: Սակայն նման ծանր պայմաններում գտնվելով հանդերձ, հայերը ռազմաֆեոդալական Թուրքիայում մեծ դեր էին կատարում արհեստների, արդյունագործության և առևտրի, ինչպես նաև մշակույթի վարձատրման բնագավառներում: Հատկապես Արևմտյան Հայաստանի այնպիսի քաղաքներում, ինչպիսիք էին Կարինը, Վանը, Երզնկան, Խարբերդը, Բիթլիսը, բավականին վարձագած էին արհեստներն ու առևտուրը: Արհեստների և առևտրի, ինչպես նաև համալսարանի խոշոր կենտրոնը Կ. Պոլիսն էր: Այստեղ էր գտնվում նաև պատրիարքարանը՝ արևմտահայության հոգևոր կենտրոնը: Երկրի տարբեր ծայրերից հավաքավոր ընչազուրկ հայեր Կ. Պոլիս էի՝ գալիս մշակություն անելու: Սակայն այդ չարքապանդուխտներից շատերը, որոնք եկել էին այստեղ բախտ որոնելու և իրենց ընտանիքներին օգնելու, մեռնում էին աղքատության մեջ, հարավատների կարողը սրտներում:

Հայերի ապստամբական հույսերը չէին մարում, և 1853—1856 թթ. Ղրիմի պատերազմի ժամանակ նրանք զգալի օգնություն ցույց տվին ռուսական բանակին: Անդրկովկաս ներխուժած թուրքական 60-հազարանոց բանակին դիմակայելով՝ հայազգի զենեռալ Վ. Բեհբուլթովը իր 18-հազարանոց բանակով, հայերի աջակցությամբ, 1854 թ. հուլիսին Բուրաքդարայի ճակատամարտում պարտության մատնեց և ցիրուցան արեց թշնամու պորբերին: Դրանով իսկ նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին ռուսական զորքերի կողմից 1855 թ. նոյեմբերին Կարսի գրավման համար: Հայ կամավորական ջոկատները և առանձին հայ հերոսներ աչքի ընկան նաև Բաշկաղըքլարի և Կարսի գրավման ճակատամարտերում: Նրանցից շատերը պարգևատրվեցին կառավարական շքանշաններով ու մեդալներով: Սակայն Ղրիմի պատերազմում Ռուսաստանը պարտություն կրեց, և Արևմտյան Հայաստանը մնաց թուրքական արյունոտ լծի տակ:

Այս տարիները բնորոշ են նաև ամիրայության դեմ հայ աշխատավորների մղած պայքարով, որի կենտրոնը դարձավ Կ. Պոլիսը: Այստեղ 1841 թ.

Միքայել Նալբանդյանի արձանը

ավելի քան 3 հազար հայ արհեստավորներ բողոքի ցույց կազմակերպեցին ամիրաների և մյուս ճնշողների դեմ: Նրանց հաջողվեց որոշ չափով սահմանափակել ամիրաների կամայականությունները: Դրա հետևանքով 1844 թ. արհեստավորները տեղ գրավեցին հայ ազգային ժողովում: Կղերամիրայական հետադիմության դեմ դեմոկրատական ուժերի պայքարը ղեկավարում էին Եվրոպայի մի շարք երկրներում կրթություն ստացած, լուսավորական շարժման ջատագով հայ երիտասարդները: Այդ շարժումն ավելի նպատակասլաց ընթացք ստացավ, երբ 1857 թ. Ն. Ռուսինյանը, Գ. Օտյանը, Ս. Վիչենյանը (Սերվիչե), Ն. Պալյանը և ուրիշներ մշակեցին «Ազգային սահմանադրությունը», որը պետք է հանդիսանար արևմտահայության ներքին կյանքի կանոնագիրը: Սահմանադրության դեմ դուրս եկան բոլոր հետադիմական ուժերը, որոնց դեմ պայքարի դրոշ բարձրացրեց Մ. Նալբանդյանի զինակից Հ. Սվաճյանի «Մեղուն»: Կ. Պոլիսի ազգային ժողովը երկար վեճերից հետո 1860 թ. սահմանադրությունը հաստատեց, իսկ 1863 թ. այն որոշ կրճատումներով ու փոփոխություններով վավերացվեց սուլթանի կողմից: Դրանից հետո կազմվեց Ազգային ժողով, որ հանդես էր գալիս որպես օրենսդիր մար-

Մ. Նալբանդյանը Լոնդոնի ռուս հեղափոխական դեմոկրատների շրջանում

Գեներալ-լեյտենանտ Ա. Տեք-Ղուկասով

մին և ընտրում էր իր կենտրոնական վարչությունը՝ գործադիր մարմինը: Ստեղծվեցին նաև տնտեսական, ուսումնական և դատաստանական խորհուրդներ, սահմանվեցին հայ ազգային ու կրոնական մարմինների իրավունքները և այլն:

Ինչ խոսք, թուրքական բռնակալության պայմաններում իսկական դեմոկրատական օրենքներ չէին կարող լինել, բայց և այնպես սահմանադրական շարժումը կարևոր առաջադիմական երևույթ էր արևմտահայ կյանքում:

1860 թ. Էրզրումի, Արաբկիրի և Արևմտյան Հայաստանի ուրիշ շատ շրջանների հայերը դիմեցին Ռուսաստանին, խնդրելով օգնել իրենց՝ ապստաղավելու օսմանյան լծից: 1866 թ. ռուսական կառավարությանն այդպիսի խնդրանքով դիմեց նաև Բայազետի ու Մուշի ազգաբնակչությունը: Սուլթանական լծի դեմ արևմտահայության հերոսական սրխրանքների առավել պայծառ էջերից էլ վեյթունցիների 1862 թ. ապստամբությունը: Ջեյթունցիները կիսանկախ վիճակում էին, և Մարաշի փաշաների՝ վեյթունցիներին ամբողջովին իրենց ենթարկելու ջանքերն ապարդյուն էին անցնում: Մարաշի Ալի փաշան պահանջում է մի քանի տարվա հարկերը միանգամից վճարել և երբ մերժում է ստանում, 1862 թ. հուլիսին 10-հազարանոց զորքով հանկարծակի հարձակվում է Ջեյթունի վրա, ավերում ու

կողոպտում մի քանի հայկական գյուղեր և ապա պաշարում Ջեյթունը: Ջեյթունցիները, բոլորը միահամուռ՝ տղամարդիկ ու կանայք, ծերերն ու երեխաները, ոտքի ելան հերոսական պայքարի: Նրանցից շատերը անձնուրաց պայքարի օրինակներ ցույց տվին:

Ջեյթունցիները փոքրիկ և արագաշարժ խմբերով այս ու այն կողմից հարձակվում էին թշնամու վրա, մեծ կորուստներ պատճառում նրան, մաշում նրա ուժերը: Ի վերջո, թշնամին ավելի քան 2 հազար կորուստ տալով նահանջեց: Թուրքական կառավարությունը ստիպված քննիչ հանձնաժողով ուղարկեց, և փոխադարձ վիճումներով վեյթունցիների հետ համաձայնություն կնքվեց:

Ջեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը հայ ժողովրդի հերոսական պայքարի փայլուն էջերից էր, Սմբատ Շահապիսի խոսքերով ասած՝ «հայկական ջաջաստության փառավոր ապացույցը»:

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐժՄԱՆ ՎԵՐԵԼՔԸ 1877—1878 ԹԹ. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ

1877 թ. ապրիլին սկսված ռուս-թուրքական պատերազմն ընդգրկեց Բալկանյան և Կովկասյան ճակատները: Ապրիլի 12-ին ռուսական զորքերը Կովկասյան ճակատում հարձակման անցան Ալեքսանդրապոլ—Կարս, Իգդիր—Բայազետ, Ախալցխա—Արդահան ուղղություններով:

Տաղանդավոր հայ զորավար Ա. Տեք-Ղուկասովի զորքերը սրընթաց հարվածով գրավեցին Բայազետը, Ալաշկերտը և ապա առաջ շարժվելով՝ հասան Դահարի բարձունքները: Սակայն այստեղ տեղի ունեցած խոշոր ճակատամարտում գեներալ Գեյմանի զորամասը պարտություն կրեց և նահանջեց: Դրությունը ծանրացավ, և թուրքական 10-հազարանոց բանակը շրջապատեց Բայազետի բերդը: Փոքրաթիվ կայազորը և հայ կամավորները ուժեղ դիմադրությամբ կարողացան պաշտպանել այն: Նրանց հաջողվում է կամավոր Ա. Տեք-Պողոսյանի (Խենթի) միջոցով իրենց ծանր վիճակի մասին լուր տալ Ա. Տեք-Ղուկասովին: 23 օրվա պաշարումից հետո Ա. Տեք-Ղուկասովի ջոկատի օգնությամբ հերոսամարտիկները ձեռքում են թշնամու օղակը և կազմակերպում ռազմագիտության մեջ հայտնի տերղուկասովյան նահանջը: Պատմական այս հերոսական անցքերն են, որ այնքան տաղանդավոր կերպով պատկերել է մեծ վիպասան Բաֆֆին իր «Խենթը» վեպում: Շուտով ռուսական զորքերը նոր

հարձակում սկսեցին ու գրավեցին Արդահանը և ապա հոկտեմբերին Ալաջայի բարձունքներում ջախջախիչ հարված հասցրին թուրքական զորքերին: Նրանց գլխավոր հրամանատար Մուխտար փաշան հապիվ կարողացավ ձողոպրել և գլուխն ապատել: Կովկասյան ճակատի գլխավոր հրամանատար հայազգի գեներալ Լորիս-Մելիքովի հրամանով գեներալ Հ. Լապարևը նոյեմբերի 6-ին սրընթաց գրոհով գրավում է Կարսը, որը ջանասիրությամբ ամրացրել էին անգլիական մասնագետները: Կարսի գրավումը կովկասյան կորպուսի ամենախոշոր հաղթանակն էր: 1878 թ. ռուսական զորքերը գրավեցին նաև Կարինը: Թուրքիան պարտություն կրելով նաև Բալկանյան ճակատում, ստիպված հաշտություն խընդրեց:

Ինչպես միշտ, այս պատերազմում ևս հայերը մեծ աջակցություն ցույց տվին ռուսական բանակին: Անդրկովկասի բոլոր հայաշատ վայրերում հայ կամավորական ջոկատներ ստեղծվեցին, որոնք ռուսական բանակի ավանգարդում թշնամուն մահացու հարվածներ էին հասցնում: Արևմտյան Հայաստանի հայերը գրկաբաց էին ընդունում ռուսական բանակին, նյութական և բարոյական օգնություն ցույց տալիս և բոլոր միջոցներով աջակցում նրա հաղթանակին: Նրանք ռուսական բանակին նա-

յում էին որպես իրենց փրկարարի: Մեծ չափերի էր հասնում հայերի նյութական օգնությունը. միայն Երևանի նահանգի բնակչությունը ռուսական բանակին տրամադրեց մոտ 45 հազար սայլ, 6500 ուղտ, 1600 ձի և փոխադրական այլ միջոցներ, աշխատող ուժ, պարենի հսկայական պաշար և այլն: Հայ կանայք ու աղջիկներն արտակարգ հոգատարությամբ էին շրջապատում վիրավոր վիճվորներին ու սպաներին: Շատ հայեր աչքի ընկան իրենց արտակարգ հերոսությամբ, որոնց թվում Տեք-Պողոսյանը (Բաֆֆու «Խենթը») վեպի հերոս Վարդանը), աշխարհավորային Սարգսյանը, հայ գեներալներից՝ Լորիս-Մելիքովը, Ա. Տեք-Ղուկասովը, Հ. Լապարևը, Ալխապյանը և ուրիշներ:

Ռուս-թուրքական պատերազմի ամենախոշոր նվաճումներից էր Կարսի մարզի միացումը Ռուսաստանին, որի կազմի մեջ էին մտնում նաև Արդահանի, Կաղզվանի և Օլթիի շրջանները: Կարճ ժամանակում մարզը Ռուսաստանի կազմում տնտեսական և մշակութային առաջընթաց ապրեց: Նրա բնակչությունն աճեց և XIX դարավերջին հասավ 300 հազարի:

Ռուս-թուրքական պատերազմից հետո հայերն այն համոզմանն էին, որ վերջապես կլուծվի Հայկական հարցը՝ Արևմտյան Հայաստանը կապատա-

Բաֆֆու խենթը իր բաջերի խմբով

Գեներալ-ադյուտանտ իշխան Մ. Լորիս Մելիքով

նապետները, վրեժով լցված, դիմեցին ամենադաժան հալածանքների: Նրանք ոչ միայն ռեֆորմներ անցկացնելու գործը խափանեցին, այլև որոշեցին Հայկական հարցը լուծել՝ հայերին ոչնչացնելով:

Հայ ժողովրդի ապստամբական պայքարի գործը կազմակերպող ու գլխավորող բազմաթիվ խումբակներ ու կազմակերպություններ առաջացան Ալեքսանդրապոլում (1869 թ. «Բարենպաստ ընկերություն»), ուսուցիչ Ա. Կրիտյանի ղեկավարությամբ՝ Վանում (1872 թ., «Միություն ի փրկության»), Մեծ Ղարաքիլիսայում (1874 թ.), Կարինում (1881 թ., «Պաշտպան հայրենյացը»)՝ Խ. Կերեկցյանի գլխավորությամբ: Մոսկվայի հայ ուսանողների «Հայրենասերների միությունը» (1882 թ.) հրատարակում էր «Ապստամբության ավետաբեր» թերթը, որում կոչ էր արվում «արյունով գնել ապստամբությունը»: Կոչի բնաբանն էր Մ. Նալբանդյանի խոսքերը. «Պիտի գոռամ, պիտի կրկնեմ անդադար՝ ապստամբություն»: Բազմաթիվ այլ խմբակներ են ստեղծվում Թիֆլիսում և այլ վայրերում:

Ապստամբական շարժումները չէին դադարում: 1878 և 1884 թթ. վեյթունցիները կրկին ապստամբություն բարձրացրին սուլթանական վարչակարգի դեմ: 1880 թ. ապստամբական շարժումն ընդգրկեց

Կարսի բերդի առումը (1877 թ.)

գրվի թուրքական վայրագ լծից: Կ. Պոլսի պատրիարք Ն. Վարժապետյանի առաջարկով հարց է դրվում Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրում հատուկ կետ մտցնել Արևմտյան Հայաստանում Ռուսաստանի հովանավորությամբ ինքնավարություն ստեղծելու կամ էլ գրավված շրջանները Ռուսաստանին միացնելու մասին: Ինչպես և պետք էր սպասել, այդ առաջարկը թշնամաբար է ընդունվում ոչ միայն Թուրքիայի, այլ նաև արևմտյան տերությունների կողմից: Պայմանագրի 16-րդ հոդվածի համաձայն Թուրքիան պարտավորվում էր «հայկական մարզերում, առանց ուշացման, գործադրել տեղական պայմաններից բխող բարենորոգումներ ու ռեֆորմներ, պաշտպանել հայերի ապահովությունը քրդերից ու չերքեզներից»: Սակայն 1878 թ. հունիսին Բեռլինի չարաբաստիկ կոնգրեսը 16-րդ հոդվածը փոխարինեց 61-ով, որով Թուրքիան ռեֆորմները պետք է անցկացնեի կոնգրեսին մասնակցող տերությունների հսկողության տակ, իսկ ռուսական բանակն անհապաղ դուրս բերվեր Արևմտյան Հայաստանից: Մ. Խրիմյանի գլխավորած հայկական պատվիրակությունը, որը պետք է հայերի պահանջները ներկայացներ, անգամ իրավասություն չունեցավ կոնգրեսի շենքը մտնելու և ձեռնունայն վերադարձավ: Դրանից հետո Թուրքիայում հայերի վիճակն ավելի վատացավ: Թուրք բռն-

Վասպուրականը, Սասունն ու Ալաշկերտը: 1886 թ. հակաթուրքական ապստամբություն բռնկվեց Վանում, բայց խեղդվեց արյան մեջ: Ի պատասխան այդ ապստամբությունների, թուրքական կառավարությունը շարունակեց բռնել հայերին բնաջնջելու ուղին:

Իր դաժանությամբ «արյունոտ» անունը վաստակած սուլթան Աբդուլ-Համիդը հայերի դահիճը դարձավ: Նա նպատակ էր դրել Հայկական հարցը «լուծել» հայերի ոչնչացումով: Այդ նպատակով էլ 1891 թ. ստեղծվեցին հիմնականում քրդերից կազմված համիդիե զորամասերը: Արյունոտ սուլթանի հրամանով թուրքական բազմահազար բանակը ներխուժեց Սասուն և ավերեց ու ոչնչացրեց բազմաթիվ հայկական գյուղեր, իսկ 1895—1896 թթ. նման հայկական շարժեր տեղի ունեցան Պոլսում, Էրզրումում, Վանում, Խարբերդում, Սեբաստիայում, Մալաթիայում և հայաշատ այլ վայրերում: 1890-ական թվականներին թուրքական յաթաղանի կոհը դարձավ ավելի քան 300 հազար հայ, ավերվեցին քաղաքներն ու գյուղերը:

Սակայն արևմտահայությունը հերոսաբար պայքարում էր դաժան թշնամու դեմ: Այդ պայքարի առաջին շարքերում էին արդեն վաղուց հերոսացած վեյթունցիները: Նրանք թուրք փաշաներին հար-

Բեռլինի վեհաժողովի հայոց պատվիրակությունը Հայ պինագործներ

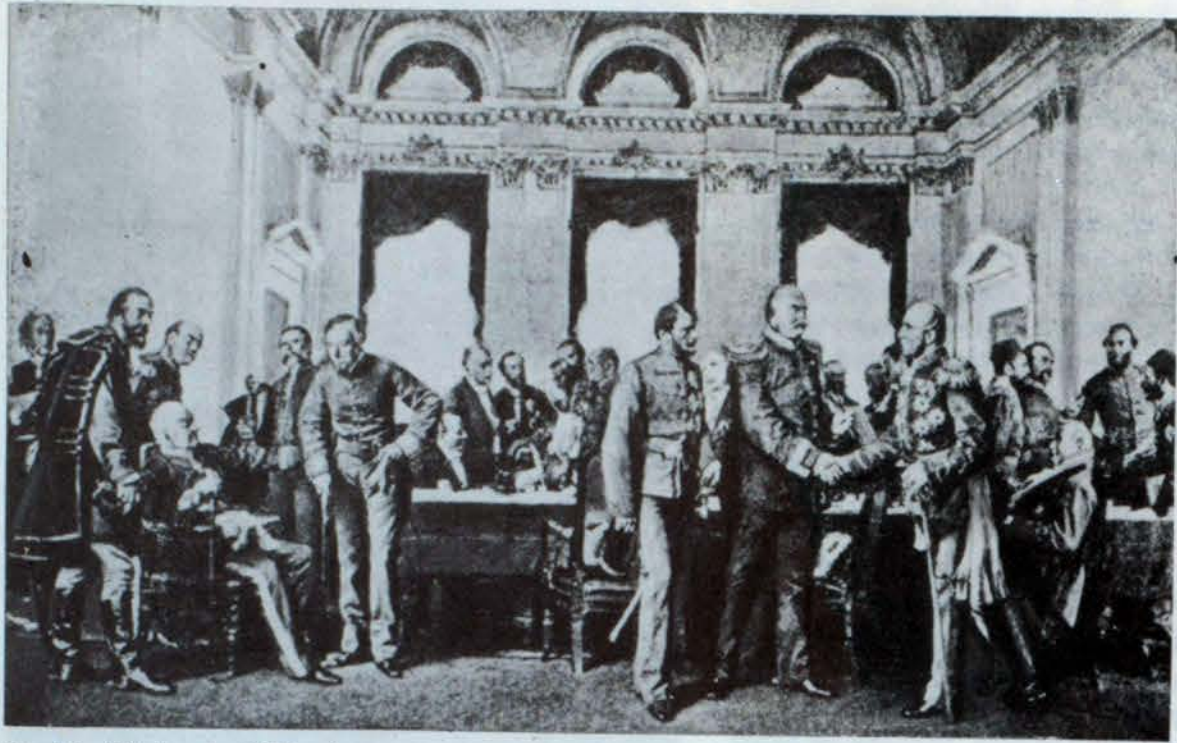

կադրեցին իրենց մնացած զորքերը ետ քաշել Ջեյթունից և հաշտություն խնդրել: 1896 թ. վեյթունցիների օրինակով վանեցիները մի ամբողջ շաբաթ հերոսաբար դիմադրեցին թշնամուն: Նման պաշտպանական մարտեր տեղի ունեցան Արևմտյան Հայաստանի նաև այլ վայրերում:

Արևմտյան տերությունները ոչ միայն չէին զրսպում թուրքական բարբարոսներին, այլև, իրենց շահերից ելնելով, սիրաշահում էին Թուրքիային: Գերմանիան Թուրքիայի վրայով դեպի արևելք շարժվելու շահամուլական նկատառումներից ելնելով, օգնում էր նրան, իսկ Անգլիայի պրեմիեր-մինիստրը հայերի աղերսանքին պատասխանում էր, թե անգլիական նավերը չեն կարող Արարատի գագաթը բարձրանալ: Նույն անտարբերությունը ցույց տվեց Ֆրանսիան:

XIX դարի վերջին տասնամյակներում ձևավորվում են հայ քաղաքական կուսակցությունները: 1885 թ. Մարսելում Մ. Փորթուգալյանի խմբագրությամբ լույս է տեսնում «Արմենիա» թերթը, որի նպատակն էր հայ մասսաներին նախապատրաստել ապստամբական պայքարի՝ «Մահ կամ ապստու-

Բեռլինի վեհաժողովը (1878 թ.)

1895—1896 թթ. հայկական կոտորածների քարտեզը

թյուն» նշանաբանով: Թերթը պահանջ էր դնում անհապաղ իրագործել 61-րդ հոդվածում նշված հայկական ռեֆորմները: «Արմենիան» իր հայրենասիրական ոգով մեծ արձագանք գտավ համայն հայության մեջ և իր շուրջը համախմբեց ժամանակի շատ գործիչների ու հատկապես հայ երիտասարդությանը, որոնք և կոչվեցին արմենականներ: Նրանք իրենց կազմակերպությունները ստեղծեցին բազմաթիվ հայաշատ վայրերում և հայրենասիրական բուռն աշխատանք ծավալեցին: Հետագայում արմենականները վերակազմվեցին ռամկավար-պատական կուսակցության:

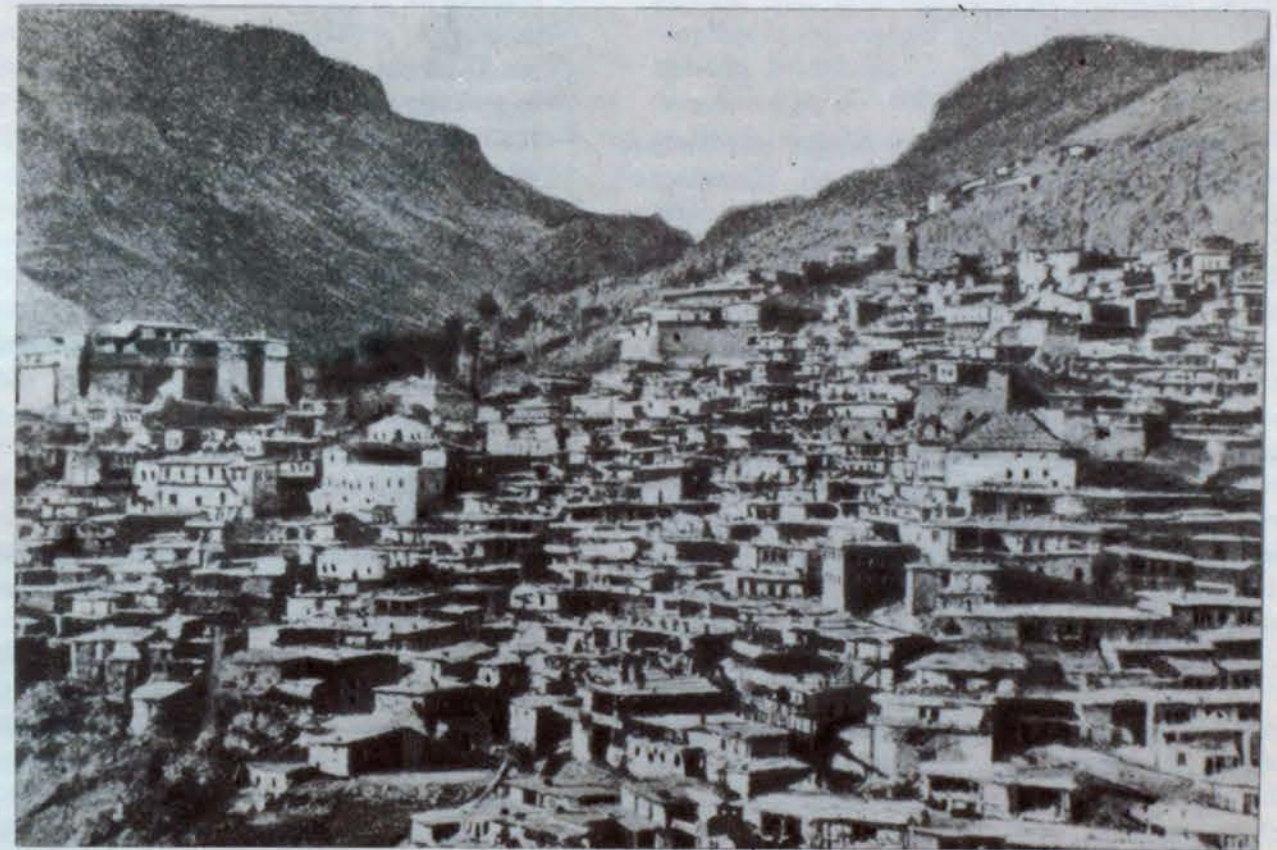
1887 թ. Ժնևում հայ ուսանողների աջակցությամբ Ավետիս և Մարո Նապարբեկյան ամուսինները սկսեցին հրատարակել «Հնչակ» թերթը և այդ անունով էլ կոչեցին իրենց հիմնադրած մանրբուրժուական ազգային կուսակցությունը: Նրանք գտնվում էին ռուս նարոդնիկների ազդեցության տակ: Ծանոթանալով Գ. Պլեխանովի «Աշխատանքի պատագրություն» կազմակերպության աշխատանքներին, նրանք սկսեցին ինչ-որ չափով տարվել մարքսիստական գաղափարներով, թարգմանեցին Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի որոշ աշխատություններ: Հնչակյաններն առաջնահերթ խնդիր էին հա-

մարում սուլթանական լծից հայերի պատագրումը: Այդ ուղղությամբ նրանք լայն աշխատանք ծավալեցին Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի շատ վայրերում, տեղերում ստեղծեցին իրենց կուսակցության ճյուղավորումները: Աբդուլհամիդյան ջարդերն ու հայ պատագրական պայթյալի անհաջողությունները կուսակցության ներսում որոշ ճգնաժամ առաջացրին:

1896 թ. հնչակյան կուսակցությունից անջատված մի խումբ երիտասարդներ ստեղծեցին «Վերակազմյալ հնչակյաններ» կազմակերպությունը: Ռուսական առաջին հեղափոխության ազդեցության տակ այդ կուսակցության մի շարք անդամներ մտան ՌՍԴԲԿ-ի շարքերը:

Դաշնակցությունը՝ հայ մանրբուրժուական կուսակցությունը, ստեղծվել է Թիֆլիսում 1890 թ., Բ. Միքայելյանի, Ս. Ջավարյանի և Ռոստոմի (Ստ. Ջորյան) նախաձեռնությամբ: Այդ կուսակցությունը ևս հանդես եկավ ազգային-պատագրական պայթյալի դրոշով: Սակայն այն գործում էր անարխիստական, տեռորիստական մեթոդներով, հանդես գալիս նեղ ազգայնական պահանջներով: Դաշնակցությունը աշխատավորների ինտերնացիոնալ միավորման հակառակորդ էր: Ստ. Շահումյանի խոսքերով

Ջեյթուն. ընդհանուր տեսարան

տարակվող «Տարեգրությունը» (1799—1803), «Եղանակ բյուզանդյանը» (1803—1820), «Բազմավեպը» (1843-ից մինչև այժմ), Կալկաթայի «Ազգասերը» (1845—1848) և «Ազգասեր արարատյանը» (1848—1851), Կ. Պոլսի «Լրագիրը» (1832—1849), «Հայաստանը» (1846—1852), Ջմյուռնիայի «Արշալույս արարատյանը» (1849—1887) և այլն:

Հայ մամուլը վարձագման լայն ընթացք է ստանում XIX դարի երկրորդ կեսին: Գ. Լևոնյանի տրվյալներով, եթե 1794—1859 թթ. հրատարակվել է 54 անուն հայերեն պարբերական, ապա նույնքան հրատարակվում է միայն 1860-ական թվականներին, իսկ XIX դարի երկրորդ կեսին՝ 340 անուն: Այնպիսի կարևոր օրգաններ, ինչպիսիք են «Հյուսիսափայլը», «Մեղուն», «Ծաղիկը», «Մշակը», «Մասիսը», «Արևելյան մամուլը», «Փորձը», «Մուրճը» և այլն, հույժ կարևոր դեր խաղացին հայ ժողովրդի ինքնագիտակցության վարձագման, հայ մշակույթի տարածման, ազգային-ազատագրական պայքարի վերելքի, սոցիալական ու այլ պրոբլեմների արծարծման գործում: Սկզբնավորվեց նաև պատմագիտական, գրական և մշակութային բազմաթիվ այլ երկերի հրատարակումը: 1809 թ. Պետերբուրգում ռուսերեն հրատարակվում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», իսկ 1821 թ. Մոսկվայում՝ Լ. Ալամդարյանի ռուս-հայերեն բառարանը: Այդ նույն թվականին լույս է տեսնում նաև Դ. Մելիքովի ռուս-հայ-վրացերեն բառարանը, իսկ 1836—1837 թթ. Վենետիկում՝ Նոր Հայկապյան բառարանը: Այդ տարիներին հայագիտական կարևոր աշխատություններ են ստեղծում Ղ. Ինճիճյանը, Մ. Ավգերյանը, Խ. Աբովյանը, Մ. Թաղիադյանը և ուրիշներ:

Դարի երկրորդ կեսին առաջընթաց քայլ է կատարվում պատմագիտության, փիլիսոփայության և տնտեսագիտության վարձագման բնագավառներում: Առանձնակի տեղ են գրավում Մ. Նալբանդյանի մատերիալիստական աշխարհըմբռնումով շարադրված փիլիսոփայական և տնտեսագիտական ուսումնասիրությունները: Խիստ արժեքավոր էին նաև Ստ. Նապարյանի, Բ. Պատկանյանի, Մ. Էմինի, Ղ. Ալիշանի, Հ. Տաշյանի, Ստ. Պալասանյանի, Ա. Երիցյանի և այլոց հայագիտական ուսումնասիրությունները: Բնական գիտությունների ասպարեզում մեծ ավանդ ունեն երկրաբան Ա. Արծրունին, կենսաբան, դարվինիստ Ն. Տաղավարյանը, բժիշկ Լ. Տիգրանյանը և ուրիշներ:

XIX դարի 30—40-ական թվականներին մեծ դեմոկրատ ու լուսավորիչ Խ. Աբովյանի ջանքերով վերջնական ձևավորում է ստանում արևելահայ նոր գրականությունը: Այդ ուղղությամբ զգալի աշխատանք կատարեցին նաև Լ. Ալամդարյանն ու Մ. Թաղիադյանը: Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպը նոր դարագլուխ բացեց հայ գրականության և հասարակական մտքի պատմության մեջ:

Դարի երկրորդ կեսին բուռն վարձագում ապրեց նաև հայ գեղարվեստական գրականությունը՝ իր բոլոր ժանրերով հանդերձ: Հեղափոխական-դեմոկրատ Մ. Նալբանդյանը հիմք դրեց հեղափոխական-դեմոկրատական պոեզիային:

Դեմոկրատական ազատաշունչ պոեզիայի փայլուն դեմքերից էր Սմբատ Ծահալիպը, որի «Լևոնի վիշտը» Մ. Նալբանդյանը և ուրիշ մտածողներ համարում էին նաև իրենց սեփական վիշտը: Հայ քաղաքացիական պոեզիայի ականավոր դեմքեր էին Մ. Պեշիկթաշլյանն ու Ռ. Պատկանյանը (Գամառ-Քաթիպա), իսկ լիրիկայի մեծ վարպետներ էին Լ. Հովհաննիսյանն ու Պ. Դուրյանը:

Ռ. Պատկանյանի բանաստեղծությունները հայ երիտասարդության համար հայրենասիրական մարտակոչ են հանդիսացել:

Հանդես են գալիս նաև արձակի, հատկապես վիպասանության այնպիսի վարպետներ, ինչպիսիք էին Պ. Պոռչյանն ու Ղ. Աղայանը, որոնք նկարագրել են հայ աշխատավոր ժողովրդի չարքաշ կյանքը, նրա սոցիալական պայքարը: Հայ վիպագրության ամենատաղանդավոր ներկայացուցիչը Բաֆֆին (Հ. Մելիք-Հակոբյան) էր, որն իր վեպերում, մերկացնելով թուրքական բռնապետությունը, հայ ժողովրդին ազատագրական պայքարի է կոչում: Բաֆֆու հետ միասին Ծերենցն ու Մուրացանը հայ պատմավիպագրությունը բարձրացրին մի նոր աստիճանի: Այդ շրջանում գրական ասպարեզ էին իջել նաև Ալ. Ծիրվանյանը ու Նար-Դոսը:

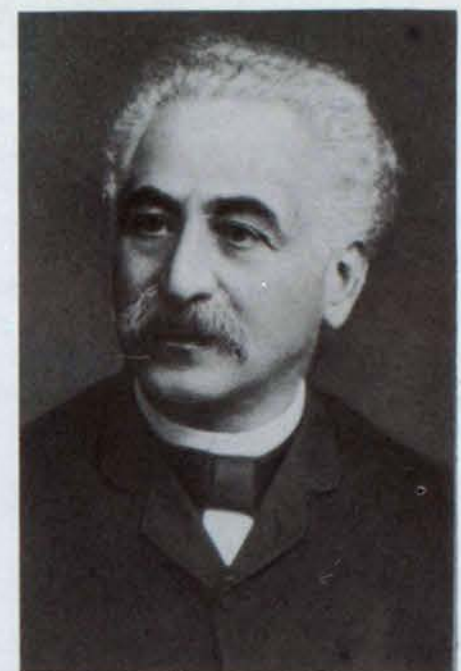
Հայ ռեալիստական դրամատուրգիայի հիմնադիրն ու ամենաականավոր ներկայացուցիչը Գ. Սունդուկյանն էր, որի «Պեպոն» սոցիալական պայքարի գեղարվեստական արտացոլման փայլուն օրինակ է: Հայ գրականության բացառիկ դեմքերից էր մեծ երգիծաբան Լ. Պարոնյանը:

Հայ ժողովրդը արվեստի բնագավառում ևս մեծ նվաճումների հասավ: Հատկապես մեծ է դիմանկարիչ Լ. Հովնաթանյանի դերը, որից հետո ասպարեզ եկան Վ. Սուրենյանցը, Գ. Բաշինջաղյանը, Է. Մահտեսյանը և ապա աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Լ. Ալվազովսկին, որը նկարել է «Արարատ լեռան հովիտը», «Սևանա լիճը», «Հայերի ջարդը Տրապիզոնում 1895 թվականին» և ուրիշ գործեր:

Երաժշտության բնագավառում դարի երկրորդ կեսին հանդես եկան այնպիսի ականավոր դեմքեր, ինչպիսիք էին Տ. Չուխաջյանը, Բ. Կարա-Մուրզան, Մ. Եկմալյանը և ուրիշներ: Տ. Չուխաջյանի «Ար-

Բաֆֆի
Գ. Սունդուկյան

Պետրոս Ադամյանը
Քինի դերում
Սիրանույշ

շակ II» օպերան և «Կարինե» երաժշտական կոմեդիան արվեստի գլուխգործոցներ են:

1827 թ. Երևանում Ա. Գլխոյեդովի ներկայությամբ բեմադրվում է նրա «Խելքից պատուհաս» պիեսը, որը 1832 թ. հայ լրացի և ռուս թատերասերների ջանքերով մեծ հաջողությամբ բեմադրվում է նաև Թիֆլիսում: 1841 թ. Երևանում աշակերտների ջանքերով բեմադրվում է նաև Խ. Աբովյանի

փոխադրած «Թեոդորա կամ որդիական սեր» դրաման: Խ. Աբովյանը, ինչպես նաև Գ. Ծիրմազանյանը զգալի չափով նպաստեցին հայ թատերական արվեստի հետագա վարձագմանը: Արդեն 1850-ական թվականներից Մոսկվայում, Անդրկովկասի քաղաքներում, Կ. Պոլսում և այլ վայրերում հայ ուսուցիչների, աշակերտների և սիրողների ջանքերով ներկայացումներ էին տրվում: 1851 թ. Թիֆ-

լիսում սկսում է գործել Թամամշյանի թատրոնը, իսկ 1861 թ. հիմնադրվում է Կ. Պոլսի Արևելյան թատրոնը: Շուտով, հանձինս Պ. Ադամյանի, Գ. Չմշկյանի, Սիրանուշի և ուրիշների ասպարեզ է գալիս հայ տաղանդավոր դերասանների մի ամբողջ սերունդ, որը որոշակի ազդեցություն գործեց հայ թատերական արվեստի վարճացման հետագա ընթացքի վրա:

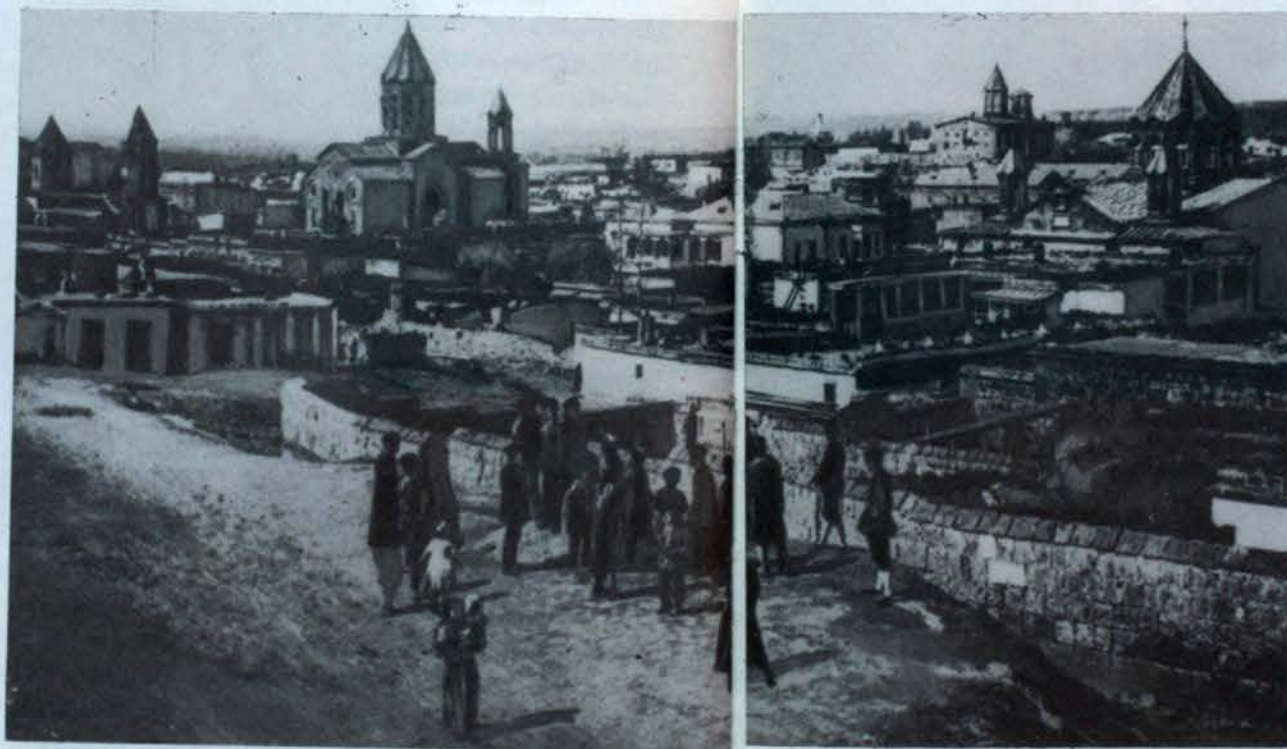
Այսպիսով, դարերի խորքից եկող հայ մշակույթը XIX դարում, ռուս և մյուս ժողովուրդների հետ ունեցած լայն կապերի ու առնչությունների պայմաններում, վարճացման ավելի լայն ընթացք ունեցավ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻՉՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆԵՐՁԱՆՈՒՄ

Ռուսաստանը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին թակոխում է իմպերիալիզմի դարաշրջանը: Վ. Ի. Լենինի բնորոշմամբ դա կապիտալիզմի վարճացման ամենաբարձր ստադիան է, երբ արդյունաբերության կենտրոնացումն ու համակենտրոնացումը մեծ չափերի են հասնում, է՛լ ավելի են սրվում հակասություններն աշխատանքի և կապիտալի միջև: Ռուսական կապիտալիզմը համաշխարհային ապրանքաշրջանառության մեջ է քաշում նաև Կովկասը: «Եվրոպական կապիտալիզմը, որը տիրապետող արդյունաբերական եղանակ էր դարձել Ռուսաստանում,— գրել է Ստ. Շահումյանը,— վերջին տասնամյակների ընթացքում մուտք գործեց մեր երկիրը և դրեց իր ուժեղ և ուրույն դրոշմը հայկական իրականության վրա»: Այդուհանդերձ, Հայաստանի արդյունաբերությունը թույլ էր. այստեղ առավել վարճացած էր պղնձարդյունաբերությունը: Ըստ որում, Ալավերդու և Ախթալայի պղնձահանքերն ամբողջովին ֆրանսիական կապիտալիստների ձեռքում էին, իսկ Ջանգեպուրինը՝ հայ և հույն կապիտալիստների: Իր արտադրանքով աչքի էր ընկնում պղնձաձուլական «Սյունիք» գործարանը: Օգտագործվում էին նաև Սիսի Մադանի (Շահալի) պղնձահանքերը: Միայն Ալավերդին 1903 թ. տվեց ավելի քան 75 հազար փուլ պղինձ: Ջգալի չափով ավելացավ Կողբի և Նախիջևանի աղահանքերի հանույթը:

Ջարգանում և ապրանքային բնույթ էր ստանում բամբակի մշակությունը: Երևանի նահանգը դառնում է բամբակի հումք մատակարարող կարևոր շրջան և արագորեն ընդգրկվում համառուսաստանյան շուկայի մեջ:

Արագորեն վարճանում էր գինու-կոնյակի, ինչպես նաև բրնձի արտադրությունը: Անասնապահու-

Հին Երևան. Ծիրանի թաղի տեսարանը Ալեքսանդրապոլի ընդհանուր տեսքը

Լենինական. Ամենափրկիչ եկեղեցին

թյունը նույնպես ընթանում էր ապրանքային տրնտեսության վարճացման ուղիով: Լոռի—Փամբակում վարճացած էր ցեղային անասնապահությունը: Կապիտալիզմը շվեյցարական պանրի գործարանային արտադրություն:

Արդյունաբերության վարճացման և ընդհանրապես առաջադիմության համար կարևոր նշանակություն ունեցավ Թիֆլիս—Երևան երկաթուղու շինարարությունը: Կառուցվեցին խճուղիներ և այլ ճանապարհներ, որոնք Հայաստանի մի շարք շրջաններ կապում էին երկաթուղային կայարանների հետ: Ջանգեպուրը Եվլախով կապվում էր Բաքվի հետ, Դիլիջանն ու հարակից շրջաններն Աղստաֆայով՝ Բաքվի ու Թիֆլիսի հետ, իսկ Հայաստանի հյուսիսարևմտյան շրջանները Թիֆլիս—Ալեքսանդրապոլ—Երևան, Ալեքսանդրապոլ—Կարս երկաթգծով՝ միմյանց հետ:

Արդյունաբերության վարճացումը նպաստեց քաղաքային բնակչության աճին և նոր քաղաքների առաջացմանը, արագացրեց բանվոր դասակարգի ձևավորումը: Այնուհանդերձ, XX դարի սկզբին քաղաքային բնակչությունը ազգաբնակչության միայն 8,5 %-ն էր կազմում:

Մեծ թվով հայ բանվորներ էին աշխատում Անդրկովկասի մյուս արդյունաբերական կենտրոններում, հատկապես Բաքվում, որտեղ 1904 թ. 61 հազար բանվորների 27 %-ը հայեր էին:

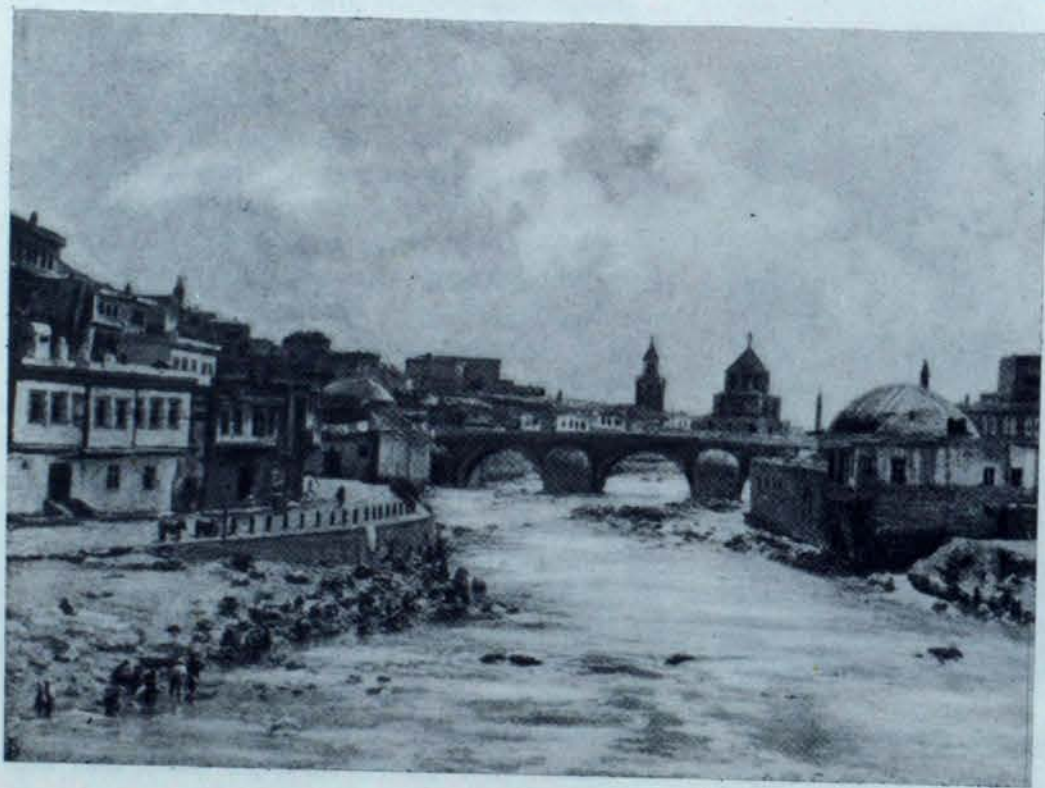
Ծանր էր բանվորների տնտեսական ու սոցիա-

Լենինական, Սև բերդը

լական վիճակը, նրանք ապրում էին խոնավ ու մուշ նկուղներում, կիսաքարոց: Աշխատանքային օրվա միջին տևողությունը 12 ժամ էր, իսկ որոշ տեղերում այն հասնում էր 14—16 ժամի: Աշխատունակությունը կորցրած, հաշմանդամ դարձած բանվոր-

ները փողոց էին նետվում ու որևէ օգնություն չէին ստանում: Հատկապես ծանր էր երեխաների ու կանանց աշխատանքը: Երեխաները ստանում էին բանվորի աշխատավարձի մեկ երրորդը, իսկ կանայք՝ երկու երրորդը:

Կարս քաղաքն արևմուտքից

Ամենաշնչին առիթներով բանվորներին տուգանում էին: Պատահում էր, որ բանվորի ամբողջ աշխատավարձը պահվում էր որպես տուգանք: Ավելի ծանր էր Հայաստանի լեռնարդյունաբերության մեջ աշխատող բանվորների դրությունը: Աշխատելով հանքախորշերում՝ նրանք ամեն րոպե ենթակա էին վտանգի: Աշխատանքի անվտանգության ապահովումը, բժշկական և կուլտուր-կենցաղային սպասարկումը խիստ անբավարար էին:

Աշխատավոր մասսաների վիճակն ավելի ծանրացավ դարասկզբին, երբ տնտեսական ճգնաժամը ցնցեց ամբողջ երկիրը և հազարավոր բանվորների գործազրկության մատնեց: Անբերրիությունն ու մթերքների թանկությունն էլ ավելի վատթարացրին աշխատավորների դրությունը, սրելով դասա-

Հայ առևտրականի տուն Վանում

կարգային հակասություններն ու քաղաքական պայքարը:

Դարասկզբին Անդրկովկասում, այդ թվում նաև Հայաստանում, մեկը մյուսի հետևից ստեղծվեցին լենինյան-իսկրայական կազմակերպություններ: 1901 թ. ձևավորվեցին ՌՍԴԲԿ Բաքվի և Թիֆլիսի կոմիտեները, իսկ 1902 թ.՝ Բաթումի կոմիտեն: 1901—1902 թթ. սոցիալ-դեմոկրատական խմբակներ էին գործում Ալեքսանդրապոլում, Երևանում, Կարսում. Սանահինում, Հաղպատում և այլուր: Հատկապես եռանդուն գործունեություն էր ծավալել 1902 թ. Ալեքսանդրապոլում հիմնադրված սոցիալ-դեմոկրատական փնվորական կազմակերպությունը, որը կապ էր հաստատել քաղաքի աշխատավորների հետ:

Հայ ժողովրդի քաղաքական կյանքում կարևոր իրադարձություն էր 1902 թ. Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության ստեղծումը, որի կազմի մեջ

մտնում էին Ստ. Շահումյանը, Բ. Կնունյանցը, Ա. Զուրաբյանը, Ա. Խումարյանը, Մ. Մելիքյանը (Դեղուշկա), Ս. Խանոյանը և ուրիշներ: Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միությունը հրատարակեց «Պրոլետարիատ» թերթը, որի առաջին համարում տպվեց նրա մանիֆեստը: Միությունն իրեն համարում էր ՌՍԴԲԿ-ի անբաժան մասը և նշում, որ «միանգամայն համերաշխ է նրա հետ և նրա հետ միասին կռվելու է հանուն Ռուսիայի պրոլետարիատի շահերի ընդհանրապես և հայկականի՝ մասնավորապես»: Վ. Ի. Լենինը միության հանդես գալու կապակցությամբ գրել է. «Մենք ամբողջ հոգով ողջունում ենք «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության» մանիֆեստը և մանավանդ ապգային հարցի ճիշտ դրվածք տալու նրա հիանալի փորձը»:

1903 թ. մարտին ստեղծվում է Կովկասի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների դեկավար մարմինը՝ ՌՍԴԲԿ-ի կովկասյան միութենական երկրային կոմիտեն, որի կազմի մեջ էին մտնում Ստ. Շահումյանը, Մ. Ցխակալյան, Բ. Կնունյանցը, Ա. Ծուլուկիձեն, Ա. Խումարյանը և ուրիշներ: Կովկասյան միության օրգանն էր «Պրոլետարիատի կոմիտե» թերթը, որը հրատարակվում էր հայերեն, վրացերեն և ռուսերեն:

ՌՍԴԲԿ II համագումարին որպես պատգամավորներ մասնակցում էին Բ. Կնունյանցն ու Ա. Զուրաբյանը: Համագումարում ունեցած իր ելույթներում Բ. Կնունյանցը պաշտպանեց ինտերնացիոնալիստական միասնական կուսակցություն ստեղծելու մասին լենինյան գիծը: Նրա ելույթներն արժանացան Վ. Ի. Լենինի բարձր գնահատականին: Հայ բոլշևիկները, հավատարիմ լենինյան գծին, ջանում էին հայ ժողովրդի ապատագրական պայքարը կուզակցել համառուսաստանյան հեղափոխական շարժման հետ:

XX դարի սկզբին Անդրկովկասի, ինչպես նաև Հայաստանի աշխատավորների՝ նախկինում ցաքուցրիվ, անկազմակերպ ելույթներն ավելի կազմակերպված բնույթ ստացան: Հատկապես 1901 թ. Թիֆլիսի մայիսմեկյան ցույցից հետո, ինչպես նշել է «Խսկրան», «Կովկասում սկսվում են բացահայտ հեղափոխական շարժումներ»: Դրանց նոր թափ հաղորդեցին Բաթումի և Բաքվի 1902 թ. վիթխարի ցույցերը:

1903—1904 թթ. Ալավերդու պղնձահանքերի գործադուլավոր բանվորները բողոքում էին շահագործման ու ճնշումների և պաշտոնյաների ապօրինությունների դեմ: 1904 թ. ապրիլին Ալեքսանդրապոլում գործադուլ են հայտարարում Ձիթողյանի գործարանի բանվոր-ծառայողները: Գործադուլային կոմիտեն պահանջում էր կրճատել աշ-

Հայկական ընտանիքի հինգ սերունդներ

խատորվա տնտեսությունը, բարձրացնել աշխատավարձը, ապահովել վճարովի արձակուրդ, բարելավել կենցաղային պայմանները, կազմակերպել բժշկական օգնություն: Երբ այդ պահանջները մերժվում են, սոցիալ-դեմոկրատների կոչով բանվորներն ապրիլի 30-ին նոր ցույց են կազմակերպում: Նրանց են միանում երկաթուղայինները և աշխատավորական այլ խավեր: Ոստիկանությունը ցրում է ցույցը և արգելում մայիսմեկյան տոնակատարությունը: Գործադուլներ ու ցույցեր են տեղի ունենում նաև Երևանում, Կարսում, Սարիղամիշում և այլ վայրերում, որոնց կազմակերպման համար եռանդուն գործունեություն էին ծավալում բոլշևիկները:

Բոլշևիկները կարևոր նշանակություն էին տալիս անլեզալ գրականության տարածմանը: Վ. Ի. Լենինի ցուցումներով այդ ուղղությամբ ժնկում մեծ աշխատանք էր կատարում Ստ. Շահումյանը, «Մենք,— գրել է Լենինը,— այժմ եռանդուն մտածում ենք այստեղ վրացական և հայկական գրականության հրատարակությունը կազմակերպելու մասին: Այդ գործին ձեռնամուխ են եղել ձեռնհաս մեծ աշխատանք էր կատարում Ստ. Շահումյանը: Թարգմանությամբ հայերեն լույս է տեսնում «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը» և մարքսիստական այլ գրականություն: Բաքվից և Թիֆլիսից բացի, անլեզալ գրականություն էր տպա-

Հայ աղջիկներ

Ստեփան Շահումյան

Բողզան Կեռնյանց

գրվում նաև Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Շուշում և այլ վայրերում:

Լեղափոխական պայքարի գաղափարները թափանցում էին նաև գյուղ: Ստ. Շահումյանը 1904 թ. «Երևանից» հողվածում գրում էր. «Հայկական շատ գյուղերում արդեն կան գյուղական երիտասարդական կազմակերպություններ, որոնք կապված են մեր կոմիտեների հետ, ստանում են մեր գրականությունը և լարված ուշադրությամբ հետևում են հայ և այլազգի բանվորների հերոսական պայքարին: Այս պայքարը,— ավելացնենք վերջում,— արդեն բազմաթիվ փայլուն հաղթանակներ է տարել...»

Գյուղացիությունը տառապում էր սակավահողությունից, գյուղատնտեսական աշխատանքները կատարվում էին ձեռքով: Բերքատվությունը ցածր էր: Պարբերաբար վրա հասնող անբերրիությանն ուղեկցում էին սովն ու համաճարակ հիվանդությունները:

Երևանի նահանգում հողազրկությունն ու սակավահողությունը հասնում էին մեծ չափերի: Էջմիածնի գավառի մի շարք գյուղերի բնակիչներ լրիվ հողազուրկ էին և իշխանություններից խնդրում էին Չիբուխլու գյուղի մոտ գտնվող պետական հողերից իրենց հող տալ, որպեսզի կարողանան պահպանել իրենց գոյությունը: 1905 թ. Լոռու մի շարք գյուղերի բնակիչներ ևս հողազուրկ էին, մինչդեռ

կառավարությունն այստեղ վերաբնակիչների համար ստեղծել էր «պահեստի ֆոնդ»: Գյուղացիները խնդրում էին այդ հողերից գոնե վարձակալությամբ կտորներ տալ իրենց, բայց ամեն անգամ մերժում էին ստանում: Գյուղացիների վիճակն ավելի ծանր էր վանքապատկան ու եկեղեցապատկան կալվածքներում: Էջմիածնի վանքապատկան հողերում ապրում էին ավելի քան 19 հազար գյուղացիներ, որոնք պարտավոր էին կատարել կալվածքներում պահանջվող բոլոր աշխատանքները և միաժամանակ վճարել հարկեր՝ բնամթերքով ու դրամով, որոնց չափը օրենքով չէր սահմանափակված:

Բերքատվությունը կախված էր ոռոգումից, իսկ ջուրը գտնվում էր գյուղի հարուստների կողմից նշանակված ջրբաշխի իրավասության տակ: Հաճախ գյուղացիները ստիպված էին մեծ կոհաբերությունների գնալ, որպեսզի իրավունք ստանան օտարվելու ոռոգման ջրից:

1903 թ. նոյեմբերին Հաղպատի աշխատավոր գյուղացիները, կապ հաստատելով Սանահինի բանվորների ու սոցիալ-դեմոկրատների հետ, ապստամբում են կալվածատեր Բարաթովի դեմ: Կալվածատիրոջ պահանջով գյուղ ժամանած ոստիկանները կրակում են անպեն գյուղացիների վրա: Հաղպատցիներից մի քանիսը կոհվում են: Շուտով գյուղ են

գալիս օկրուգային և տեղական դատաբանների ներկայացուցիչներն ու պատժիչ պորախումբը: Ապրտամբության մասնակիցներից 34 հոգի բանտ են նետվում, գյուղը դրվում է խիստ հսկողության տակ և էքզելուցիայի ենթարկվում: Նոյեմբերի 17-ին հաղպատցիները, դիմելով Թիֆլիսի նահանգապետին, գրում էին. «Այժմ մենք պատժված ենք, այն էլ դաժան կերպով: Մեր գյուղը լցված է պորբով, որին մենք պետք է կերակրենք: Մենք կընկնենք լիովին բայքայման և անկման մեջ: Եթե անգամ մի շաբաթ շարունակվի նման դրությունը...»: Հաղպատցիների պայքարը ղեկավարում էին Ա. Սոխիկյանը, Ս. Աթանեսյանը և Կ. Մելքոնյանը:

Ցարական կառավարության ազգահալած մեծապետական քաղաքականությունը Կովկասի կառավարչապետ Գուլիցինի օրոք առավել սաստկացավ: Փոքր ժողովուրդների ձուլումը դարձել էր պետական քաղաքականություն:

1903 թ. հունիսի 12-ի ցարական օրենքով բռնագրավվում էր հայ եկեղեցական գույքը, ծխական դպրոցները կրկվում էին նյութական միջոցներից: Փակվեցին հայկական շատ դպրոցներ, փաստորեն արգելվեց նաև բարեգործական ընկերությունների գործունեությունը: Հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրված այդ բռնությունը կայսրության հայաքնակ բոլոր վայրերում բողոքի ու դժգոհության հսկայական ալիք առաջացրեց, մի բողոք, որն արժանացավ ռուս և մյուս ժողովուրդների առաջադեմ խավերի ու պրոլետարական մասսաների պաշտպանությանը:

Հունիսի 12-ի օրենքի դեմ լայն պայքար է ծավալվում: Բաքվում տեղի ունեցած բողոքի ցույցը վեր է ածվում ցուցարարների և ոստիկանության միջև վիճված ընդհարման: Թիֆլիսում պայքարն այնքան է սրվում, որ քաղաքում ռազմական դրու-

ՊՐՕԼԵՏԱՐԻՍ
1902 թ. հունիսի 1-ի համար N 1

«Պրոլետարիատ» թերթը
«Հայ սոցիալ-դեմոկրատների» օրգանը

«Պրոլետարիատի կոիվը» թերթը (ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միության օրգանը)

Թյուն է հայտարարվում: Ղարաբաղում հուլիսյաները ճնշելու համար գործի է դրվում նույնիսկ հրետանին: Հակացարական հուլիսյաներ են տեղի ունենում նաև Գանձակում, Ախալցխայում, Ալեքսանդրապոլում, Երևանում, Էջմիածնում և այլուր: ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միության կոմիտեն, ողջունելով հայ ժողովրդի պայքարը, նշում էր, որ

«Պրոլետարիատ» թերթը
«Հայ սոցիալ-դեմոկրատների» օրգանը

«Պրոլետարիատի կոիվը»
թերթը (ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միության օրգանը)

թյուն է հայտարարվում: Ղարաբաղում հուլիսյաները ճնշելու համար գործի է դրվում նույնիսկ հրետանին: Հակացարական հուլիսյաներ են տեղի ունենում նաև Գանձակում, Ախալցխայում, Ալեքսանդրապոլում, Երևանում, Էջմիածնում և այլուր: ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միության կոմիտեն, ողջունելով հայ ժողովրդի պայքարը, նշում էր, որ

«հայերը, շատ լավ հասկանալով ցարի հետին նպատակները՝ արդեն բարձրացրել են կովի դրոշը, նրանց արյունը արդեն թափվել է... Իսկ մենք՝ սոցիալ-դեմոկրատ ընկերներս, մենք՝ համաշխարհային պրոլետարիատի մեծ բանակի պինդորներս, միշտ ու ամեն տեղ մեր կրծքով պետք է պաշտպանենք բոլոր ճնշվածներին... Զինվորիկների զվվելի կամայականության դեմ ելած հայերի թվում առաջին շարքերը մեզ պետք է պատկանեն»: Բ. Կնունյանցը «Իսկրա» թերթում տպագրած իր «Նոր կողպուտ» հոդվածում ողջունում էր հայ ժողովրդի պայքարը և մերկացնում ցարիզմի շովինիստական քաղաքականությունը: Հայ բնակչությունը «վճռականորեն դեմ է դուրս եկել թագակիր ավազակին և պենքը ձեռքին պաշտպանում է իր իրավունքները»,- գրում էր նա:

Զհանդուրժելով Գուլիցինի դաժանությունները, մի քանի հայ երիտասարդներ նրա վրա ռումբ են նետում և վիրավորում: ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միության կոմիտեն «Գապանը վիրավորված է» կոչում նշում էր, որ «բոլոր գուլիցիններն արժանի են պե-

ՌՍԴԲԿ Կովկասյան սոց. դեմ. բանվորական միության կոչը
(1905 թ.)

ՊՐՕԼԵՏԱՐԻՍ ԸՆԴՈՐ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԻՋԵԴ՝
ՌՈՒՍԱՍ. ՅՕՅ.-ԴԵՄ. ԲԱՆՒՈՐ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ.
Նովկասևս Սօց.-Դեմոկ. Բանվորական Միութիւն

Կորչի սլատերազմը
Կորչի ցարի կառավարութիւնը
Մեկ պահանջում եմք. —
Ամբողջ ժողովրդից ազատ կերպով ընտրած Հիմնադրական ժողովի հրահրելը.
Շնչհանուր, հաւասար, ուղղակի և զարտի ընտրութեան իրաւունք:
Բոլոր ժողովուրդների օրէնքի առաջ հաւասարութիւն, առանց սեռի և տղզութեան խտրութեան:
Մատուք, խօսքի, ժողովների, միութիւնների և գործադուլների ապաստութիւն:
Յ ժամանայ բանաւորական օր:
Կնքէ Դեմոկրատական Հասարակապետութիւն!
Կնքէ Ռ. Ս. Դ. Բ. Կոսակցութիւնը!
Կնքէ Միջազգային Սօց.-Դեմոկրատներ!
Կորչի բուրժուազիան;
Կնքէ Սօցիալիզմը!
Ռ. Ս. Դ. Բ. Կ. ԲԱԳԻԱՍ ԿՕՄԻՏԷՏ.

Գրիգոր Վարդանյանի միջոցով 1926 թ. վորավոր Անդրանիկի իր սուրը նվիրում է ՀԴԴԹ-ին

լին»,- սակայն նրանք «կանհետանան և ինչպես ծովի կցրվեն միմիայն ինքնակալության անկմամբ»: Միայն միասնական հեղափոխական պայքարը կարող էր փրկել ժողովրդին:

Ժողովրդական այդ շարժումները իրենց ազգային-ազատագրական բնույթով կարևոր նշանակություն ունեցան աշխատավորական վանգվածների հեղափոխականացման գործում: Զնայած ցարիզմը դաժանորեն ճնշեց այդ շարժումները, բայց նոր բռնկումներից խուսափելու համար 1905 թ. օգոստոսին հայ եկեղեցական կալվածքները ստիպված ետ վերադարձրեց: Դա հայ ժողովրդի հաղթանակն էր:

Արևմտյան Հայաստանում հայ աշխատավոր մասսաները թուրքական լծի տակ անհամեմատ ավելի ծանր ճնշման ու դաժան հալածանքի էին ենթարկվում: Հայ գյուղացիության նույնիսկ ֆիզիկական գոյությունը մշտական վտանգի տակ էր: Կամայականությունը, բռնությունն ու սպանությունները սովորական երևույթ էին: Պետության հովանավորությունը վայելող ավազակախմբերը և սուլթանի մեծ ու փոքր պաշտոնյաները գործում էին անկաշկանդ: Մի շարք վայրերում հայ գյուղացիներն ստիպված էին դիմելու ինքնապաշտպանու-

թյան: Զաջարի սասունցիները, որ հայտնի էին իրենց հերոսությամբ, չհանդուրժելով թուրքական վայրագությունները, 1904 թ. մարտին զենքի դիմելով՝ Սասունը դարձրին անառիկ բերդ: Կովկասից այստեղ անցած խմբերը թափ էին հաղորդում ապստամբությանը: Թուրքական զորքը, մարտ-ապրիլ ամիսներին շրջապատելով Սասունը, արյունահեղ կռիվներ մղեց ապստամբների դեմ: Արևմտահայ գյուղացիության ապստամբությունը Սասունում ու այլ շրջաններում գլխավորում էին ժողովրդական հերոս Անդրանիկը, Գևորգ Չավուշը, Աղբյուր Սերոբը, Հրայրը և ուրիշներ:

Թշնամին, նոր ուժեր ստանալով, դաժանորեն ճնշեց ապստամբությունը, ավերեց ու հրի մատնեց հայկական գյուղերն ու ավանները: Բայց Սասունի մարտական ոգին չկարողացավ ընկճել. արևմտահայությունն ապստամբություն նվաճելու հավատով շարունակեց իր հերոսական պայքարը:

1905—1907 թթ. բուրժուադեմոկրատական հեղափոխության նախօրյակին բանվորների որոշ մասի մեջ դեռևս իշխում էր այն թյուր կարծիքը, որ իբր թե ճնշողներն ու շահագործողները միայն կապիտալիստներն ու կալվածատերերն են, տեղական կեղեքիչները, իսկ ցարը ժողովրդի բարեկամն է: Այդ պատրանքն ի չիք դարձավ 1905 թ. հունվարի 9-ի «Արյունոտ կիրակիի» իրադարձություններից հետո, երբ ցարը հրամայեց գնդակոծել ցուցարարներին, որի հետևանքով սպանվեցին ու վիրա-

վորվեցին բազմաթիվ բանվորներ, կանայք ու երեխաներ: Բանվորների խաղաղ ցույցի գնդակոծումը ցնցեց ամբողջ Ռուսաստանը և հանդիսացավ 1905—1907 թթ. հեղափոխության սկիզբը:

1905 թ. հունվարի 9-ից հետո Անդրկովկասում, այդ թվում և Հայաստանում հեղափոխական շարժումը մասսայական բնույթ ստացավ և հանգեց քաղաքական գործադուլների ու փնված ապստամբությունների: ՌՍԴԲԿ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպության կոչերից մեկն ազդարարում էր, որ 1905 թ. հունվարի 9-ին «առաջին անգամ լսվեց հեղափոխական թմբկահարությունը, որն ամբողջ Ռուսաստանին արթնացրեց իր ձմեռային խորքին»:

1905 թ. ապրիլին տեղի ունեցավ ՌՍԴԲԿ III համագումարը: Կովկասի իրադարձությունների առթիվ համագումարի ընդունած բանաձևում արձանագրվեց, որ Կովկասում ինքնակալության դեմ մղվող հեղափոխական պայքարը համաժողովրդական ապստամբության բնույթ է ստացել: Համագումարը ողջունեց Կովկասի պրոլետարիատին ու գյուղացիությանը և տեղական կուսակցական կազմակերպություններին հանձնարարեց լայն աշխատանք ծավալել աշխատավորական մասսաների շերտանում:

Հեղափոխական ելույթները Բաքվում, Թիֆլիսում, Բաթումում, Ալավերդում, Ալեքսանդրապոլում, Երևանում և այլուր լայն թափ ստացան: Ցա-

Աղբյուր Սերոբ

Հրայր

Գևորգ Չավուշ

Հայ հայրուկների խումբ

րիվմը, ամենուրեք հզորացող հեղափոխական ելույթներից սարսափած, դիմեց պրովոկացիայի և 1905 թ. փետրվարին հրահրեց հայ-ադրբեջանական ազգամիջյան ընդհարումներ, որոնց կոճ դարձան բազմաթիվ անմեղ հայեր:

ՌՍԴԲԿ կովկասյան միության Թիֆլիսի կոմիտեն Անդրկովկասի աշխատավորներին ուղղված իր կոչում մերկացրեց ցարիվմի «բաժանիր, որ տիրես» քաղաքականությունը: Նա աշխատավորությանը դիմեց այսպիսի կոչով. «Դուք, հայեր, թաթարներ (ադրբեջանցիներ:—Մ. Ա.), վրացիներ, ռուսներ, ձեռք մեկնեք միմյանց, ավելի սերտորեն միավորվեցեք և իրարից ձեզ բաժանելու կառավարության փորձերին միահամուռ պատասխանեցե՛ք՝ կորչի՛ ցարական կառավարությունը, կեցցե՛ ժողովուրդների եղբայրությունը»:

Ցարիվմի հակաազգային քաղաքականության մերկացումով հանդես եկան Մ. Գորկին, Հ. Թումանյանը, ադրբեջանցի բանաստեղծ Սաբիրը և ժողովուրդների բարեկամության ջատագով այլ առաջադեմ գործիչներ:

Ցարիվմի դեմ մղված պայքարում Անդրկովկասի բանվոր դասակարգը հանդես էր գալիս միասնական շարքերով, ամրապնդում ազգամիջյան կապերը, բարեկամության կոչ անում: Ժողովուրդների բարեկամությունը ցեմենտում էր մեծ Լենինի ստեղծած բոլշևիկյան կուսակցությունը:

1905 թ. ապրիլին ընդհանուր գործադուլ են հայտարարում Ալեքսանդրապոլի երկաթուղայինները: Նրանց հետևում են Թիֆլիս—Երևան, Ալեքսանդրապոլ—Կարս գծերի երկաթուղայինները: Երկաթուղայիններին շուտով հետևում են արդյունաբերության տարբեր ճյուղերի աշխատավորները: Այսպես, 1905 թ. ապրիլ—մայիս ամիսներին Երեվանի մի շարք ձեռնարկություններում բանվորները դադարեցնում են աշխատանքը: Շուտովի և Սարաջի գինու-կոնյակի գործարանների աշխատողները պահանջում են սահմանել 8-ժամյա աշխատանքային օր, բարձրացնել աշխատավարձը, բարելավել բուժսանիտարական վիճակը: Գործադուլային շարժումն ընդգրկում է նաև Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի ձեռնարկությունները, որտեղ աշխատավորներն առաջադրում էին քաղաքական պահանջներ՝ խոսքի, մամուլի, ժողովների ապստամբություն, մայրենի լեզվով ձրի ուսուցում և այլն:

1905 թ. Ալավերդում կայացած մայիսմեկյան ցույցին մասնակցում են նաև շրջակա գյուղերի աշխատավորները: Ցուցարարների առջև ձառով հանդես է գալիս Ստ. Շահումյանը: Նա կոչ է անում պայքարի դուրս գալ բուրժուակալվածատիրական կարգերը տապալելու համար, իսկ ՌՍԴԲԿ Բորչալուի կազմակերպության խորհրդակցություններում հանգամանորեն նշում է բոլշևիկների խնդիրները տվյալ հեղափոխության մեջ:

Пролетарии всех стран соединитесь!

Къ солдатамъ Александропольскаго гарнизона срока службы 1901 и 1902 года

Товарищи! Шлимы четыре года мы замкнулись въ казарменной дисциплинѣ, наши друзья начальники насъ угнали зуботычинами и ругательствами; были подвергнаты различнымъ истязаніямъ, задушили безмысленными занятіями; шлимы четыре года мы жили только одной надеждой, что это время кончится и мы возвратимся къ своимъ роднымъ и близкимъ по человѣчески.

Кончилась эти четыре года, а мы все еще продолжаемъ, замкнуты въ этой развращающей, казарменной обстановкѣ; мы все еще продолжимъ служить тому Царю-наживнику; по приказанію котораго разстрѣливаютъ нашихъ отцовъ и матерей. Неужели за эти четыре года мало крови высосали наши друзья (любимы) начальники, что насъ оставили на безконечное время служить забить палачами своего родного народа, который насъ вспоитъ и вскорнялъ!

Товарищи! Наши наживны-начальники говорятъ, что насъ задержали потоку, что въ Россіи мало войскъ, а нашему правительству необходимо очень много солдатъ!

Спросите этихъ самыхъ начальниковъ къ чему мы имъ нужны, если не существуютъ; мы видимъ имъ внутренние враги. Ранше намъ твердили, что солдаты служатъ защитой царя и отъ внутреннихъ враговъ, между тѣмъ сами же наши начальники объясняли что манифестомъ царя отъ 17 Октября данъ народу равныя свободы и что теперь не существуютъ внутренние враги. Такъ для чего же насъ держатъ, если не для того, чтобы посредствамъ нашихъ же штыковъ обратно отнять ту «свободу» свободу, за которую наши отцы и братья залили Россію цѣлымъ потокомъ крови. Наполнимъ нашихъ начальниковъ, что хотя наши штыки и остры, но усидѣть на нихъ нельзя.

Довольно намъ служить врагомъ народа. Потребуемъ немедленнаго увольненія въ запасъ всѣхъ окончившихъ срокъ службы, а до того времени откажемся отъ исполненія всѣхъ службъ и занятій; не побоясь нашихъ подданныхъ-начальниковъ; будемъ устраивать собранія и митинги, соединимся во едино и бо «въ единствѣ-сила» потребуемъ также для оставшихся товарищей:

- 1) Прощене всѣмъ пострадавшимъ товарищамъ солдатамъ за политической убійства за таковы пострадавшимъ за нарушение военного законоположенія.
- 2) Уменьшеніе срока действительной службы и пребыванія въ запасѣ.
- 3) вѣжливаго обращенія.
- 4) увольненія со двора въ служебнаго времени.
- 5) улучшеніе нашей одежды и увеличенія жалованія.
- 6) уничтоженія несенія солдатами полицейской службы.
- 7) выборнаго начальства и должностныхъ, какъ нижнихъ чиновъ, равно и офицеровъ.
- 8) выборнаго суда съ участіемъ нижнихъ чиновъ и офицеровъ.
- 9) свободы слова, совѣсь, собраній и печати также для солдатъ.
- 10) предоставить право солдатамъ быть избирателями и избирателями въ народное учредительное собраніе.
- 11) удаленіе со службы всѣхъ сверхсрочнослужащихъ.

- Долой самодержавіе царя и жи...
- Да здравствуетъ самодержавіе...
- Долой произволъ и насиліе.
- Да здравствуетъ единствѣ на...
- Да здравствуетъ Рос. Соц.-Дем.
- Да здравств. военно-революц. соц.-демокр.
- Да здравствуетъ Социализмъ.

Александропольская Социал-демократическая организація военны...

№ 8. 3 Ноября 1905 года.

Ерևան, Саравзлի գինու գործարանի 1906 թ. գործադուլին մասնակցած բանվորները

Հոկտեմբերին բռնկվեց հզոր գործադուլ, որը, տարածվելով ամբողջ երկրում, դարձավ համառուսաստանյան: Հոկտեմբերի 15-ին սկսվեց Անդրկովկասի երկաթուղայինների ընդհանուր գործադուլը: Կառավարությունը ստիպված էր Անդրկովկասյան երկաթուղում ռավմական դրություն հայտարարել: ՌՍԴԲԿ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպությունը, որ գլխավորում էր այդ գործադուլը, հատուկ թուղցիկում 16 կետից բաղկացած պահանջներ ներկայացրեց (8-ժամյա աշխատանքային օր, խոսքի, մամուլի, ժողովների ու միությունների ազատություն):

Ալեքսանդրապոլ — Կարս երկաթուղում տնօրինում էր գործադուլային կոմիտեն, որը ղեկավար-

Ալեքսանդրապոլի սոցիալ-դեմոկրատական պինվորական կազմակերպության կոչը կայսզրի պինվորներին (1905 թ.)

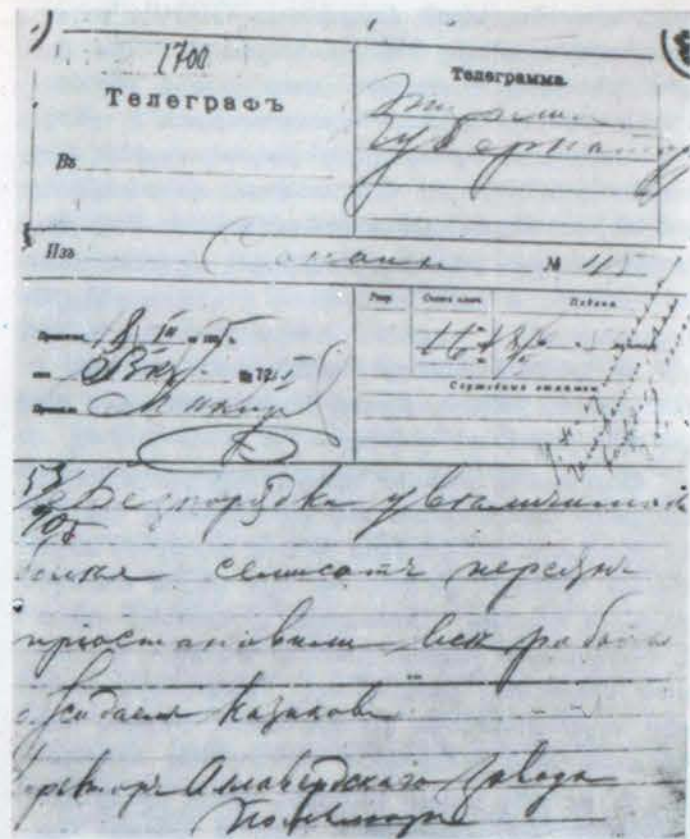
վում էր սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության ցուցումներով: Գործադուլավորներին միացան Ղարաբլիխայի, Սանահինի, Շահալի երկաթուղայինները: Սանահինցիները եղբայրական ողջուն են հղում Բաթումի և Զուլթախի գործադուլավորներին: Գործադուլային շարժումը Կարսում ավելի ուժեղ ընթացք ստացավ և վերածվեց պինված ընդհարման բանվորների ու ոստիկանների միջև: Այստեղ բանտից ազատված աքսորականներին աշխատավորները դիմավորեցին հանդիսավորությամբ ու հեղափոխական երգերով, իսկ կանայք նրանց նվիրեցին իրենց գործած կարմիր դրոշակը: Այսպիսով, հոկտեմբերյան գործադուլային շարժումն ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Անդրկովկասում, այդ թվում Հայաստանում, համընդհանուր բնույթ ստացավ:

Ցարական կառավարությունն այլ ելք չունենալով՝ հրատարակեց հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը, որով ժողովրդին դեմոկրատական ազատություններ էր խոստանում: Հայաստանի բոլշևիկները, հատկապես ՌՍԴԲԿ Ալեքսանդրապոլի և Կարսի կազմակերպությունները, հատուկ կոչեր հրատարակեցին՝ խնդիր դնելով չխաբվել մանիֆեստով և շարունակել պայքարը ցարական բռնակալական կար-

Սանահինի կայարանի դեպոյի մի խումբ բանվորներ (1905 թ.)

Հեռագիր՝ Ալվերդում 1905 թ. մարտին տեղի ունեցած գործադուլի մասին

ամիսն է դեռ օրորվում է անորոշության և վանա-
վան այնպիսի խղճուկ հարցերի շուրջը ժամանակ
մեռցնելուց, որ տակավին իր գործադիր կոմիտեի
ընտրությունը չի կայացրել և իր պարտականությա-
նը չի անցել»:

1917 թ. հունիսի 24-ին Ղարաքիլիսայում կայա-
ցած պինվորական մասերի ժողովը, մերկացնելով
մենջևիկ համաձայնողականներին, իր բանաձևում
գրում էր. «Պահանջում ենք ամբողջ իշխանության
անցումը հեղափոխական մարմիններին, այսինքն
պինվորական, բանվորական և գյուղացիական դե-
պուտատների ձեռքը»:

Ականավոր բոլշևիկ Ս. Ալավերդյանը 1917 թ.
հուլիսին Սարիղամիշից հաղորդում էր, որ Փետրը-

ժամանակավոր կառավարության ստեղծումը
գոհունակությամբ ընդունվեց հայ բուրժուազիայի
կողմից: 1917 թ. ապրիլին Թիֆլիսում ձևավորվեց
բուրժուական-կադետական «Հայ ժողովրդական
կուսակցությունը», իսկ դաշնակցությունը շտապեց
հրավիրել «ազգային համագումար», որը ստեղծեց
Հայ ազգային խորհուրդ: Վերջինս կոչված էր հայ-
կական կառավարության դեր կատարելու:

Ժամանակավոր կառավարությունը հենց սկզբ-
ից վարում էր հակաժողովրդական քաղաքականու-
թյուն, հրահրում ազգամիջյան ընդհարումներ: Այն
աշխատավորների վիճակը բարելավելու և ոչ մի
քայլ չկատարեց, չլուծեց ո՛չ բանվորական, ո՛չ
գյուղացիական և ո՛չ էլ ազգային հարցերը, իսկ

ները: Այդ պահանջների իրագործման համար պայ-
քարի ելան նաև Հայաստանի աշխատավորական
մասսաները՝ Երևանի մեխանիկական գործարանի
բանվորները, Ալեքսանդրապոլի տպագրիչները,
Ալավերդու և Ղափանի հանքագործները և այլ ձեռ-
նարկությունների աշխատավորներ: Հողի և ազա-
տության համար պայքարի էին դուրս եկել նաև
գյուղի աշխատավորները: 1917 թ. մայիս-հունիս
ամիսներին գյուղացիները պենքի են դիմում և
գրավում «Ախթալա» կալվածքը, Արզական, Բջնի,
Ալափարս գյուղերի կալվածատիրական հողերը:
Նման երևույթներ են տեղի ունենում նաև Շամ-
շադինում, Նոր Բայապետում, Ջանգեպուրում և այլ
վայրերում: Կալվածատիրական հողերի գրավումը

1917 թ. ապրիլին Անդրկովկասյան հատուկ կո-
միտեն օրենք հրապարակեց տեղական իշխանու-
թյան մարմինների ընտրության մասին: Սակայն
իրականում ոչ մի ընտրություն չկայացավ. տեղի
պոռաբներն ու կուլակները բռնի ուժով գրավեցին
բոլոր պաշտոնները: Դրան գյուղացիները պատաս-
խանեցին հեղափոխական ելույթներով: Ստ. Շա-
հումյանը 1917 թ. հոկտեմբերի 22-ին Անդրկովկա-
սի գյուղացիությանն ուղղված կոչում նշում էր, որ
ցարիզմի տապալումից հետո ութ ամիս է անցել,
բայց դրությունը երկրում չի փոխվել, նախկինի
պես գյուղացիների կավակները պահվում են ռազմի
դաշտում, իսկ այստեղ կալվածատերերը շարունա-
կում են գյուղացիների կեղեքումն ու հալածանքը:

Հովհաննես Թումանյան

Ավետիք Իսահակյան

Վահան Տեքյան

Սիհամանթ

Գրիգոր Ջոհրապ

Դանիել Վարուժան

վարչան հեղափոխության հաղթանակից հետո «հե-
ղափոխական պրոլետարիատը և բանակը, շերմո-
րեն արձագանքելով հասարակական կյանքի բոլոր
երևույթներին, համախմբվեցին հեղափոխական
դրոշի տակ»: Սակայն «Կավկասյան ռաբոչին» թեր-
թի հաղորդմամբ՝ ինչպես մյուս տեղերում, Սարի-
ղամիշում ևս հանդես են գալիս «պրովոկատորներ՝
Արյունոտ Նիկոլայ-ժանդարմի նախկին ծառաներից
և ոստիկաններից, որոնք կատարելով իրենց սև
գործը, ջանում են դժգոհություն և քայքայում առա-
ջացնել հեղափոխական ուժերի շարքերում»:

ավերիչ պատերազմը շարունակվում էր և նորանոր
վոհեր խլում:

Աշխատավորական մասսաները պայքարի դրոշ
բարձրացրին՝ նոր, իսկական սոցիալիստական հե-
ղափոխություն կատարելու համար: Այդ պայքարը
գլխավորում էին բոլշևիկները, որոնցից շատերը նոր
էին վերադարձել աքսորավայրից և ապաստվել բան-
տերից: Նրանց նշանաբանն էր՝ իրագործել բուր-
ժուազեմոկրատական հեղափոխությունը սոցիա-
լիստականի վերածելու լենինյան ապրիլյան թեպիս-
ները և կուսակցության VI համագումարի որոշում-

տեղի էր ունենում ամենուր: Ուշագրավն այն է, որ
հողը գրավվում էր ոչ թե անհատների, այլ ամբողջ
գյուղի հասարակության կողմից՝ հավասար օգտա-
գործելու նպատակով: Սակայն, ինչպես հավաստում
է «Կավկասյան ռաբոչին», իշխանության ներկայա-
ցուցիչները ցանկանում էին մեղքը գցել առանձին
անհատների վրա՝ «նպատակ ունենալով սքողել
գյուղացիական պայքարի մասսայական բնույթը և
«կասկածելի» մարդկանց «օրինական» պատասխա-
նատվության ենթարկել»:

Գյուղում նորից հանդես եկան պատժիչ ջոկատները,
որոնք ցրեցին հողային կոմիտեները, իսկ գյուղա-
ցիների ընտրյալներին բանտերը նետեցին, վերա-
կանգնվեցին ցարական օրենքները:

Պարպից էլ պարպ էր դարձել, որ քաղաքի ու
գյուղի աշխատավորներին հուպող սոցիալ-տնտեսա-
կան խնդիրները կարող էին լուծվել միայն ու միայն
բոլշևիկների ղեկավարությամբ, նրանց առաջ քա-
շած հեղափոխական լուսնոցների իրականացման
միջոցով:

Վ. Ի. Լենինը դեռևս 1917 թ. հունիսին հայտարարում էր, որ բոլշևիկները կարող են իշխանությունը վերցնել իրենց ձեռքը, իսկ Ստ. Շահումյանը 1917 թ. հոկտեմբերին կայացած բոլշևիկյան կազմակերպությունների կովկասյան երկրային I համագումարում ասաց, որ չնայած ամբողջ դժվարությանը, մենք կարող ենք «համարձակորեն ընդառաջ գնալ կյանքի առաջադրած խնդիրներին և, մեր ձեռքը վերցնելով իշխանությունը, հեղափոխությունը հասցնել մինչև հաղթական վերջը»:

Երկրային համագումարին մասնակցում էին նաև Ալավերդու, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Սարիղամիշի և այլ վայրերի բոլշևիկները, որոնց թվում էին Ա. Միկոյանն ու Պ. Արվելաձեն: Ա. Միկոյանը, համագումարում ելույթ ունենալով, խոսեց Հաղպատում և Ալավերդում ուժեղացող հեղափոխական պայքարի մասին: «Տեղական մարմինների ընտրությունները,— ասաց նա,— մեզ տվին հինգ անգամ շատ տեղ, քան դաշնակցականներին: Ալավերդու գործարանի բանվորները, ինչպես նաև մոտակա գյուղերի գյուղացիները գնում են կուսակցության ետևից»: Ա. Մուսվյանն իր ելույթում հատկապես նշեց Անդրկովկասի աշխատավորների՝ միացյալ ուժերով պայքարի ելնելու անհրաժեշտությունը: Նա շեշտեց, որ «մասսաները էսէռներից երես են թեքել, պինվորները ձգտում են դեպի բոլշևիկյան կազմակերպությունը»: Իսկ Գ. Կորգանովն իր ելույթում ընդգծեց, որ «պինվորական ստորաբաժանումներում ուժեղանում են հեղափոխական տրամադրությունները, պինվորները ինքնաբերաբար մերձենում են բոլշևիկների հեղափոխական տակտիկային և առաջադրում ու պաշտպանում նրա լուրջ գնդերն ու պահանջները»:

Ստ. Շահումյանը, համագումարից հետո Պ. Արվելաձեի հետ այցելելով Ալեքսանդրապոլ, 1917 թ. հոկտեմբերի 8-ին հանդիպումներ ունեցավ աշխատավորական մասսաների հետ և պեկուցում կարդաց ընթացիկ մոմենտի մասին, որը լսվեց շատ մեծ հետաքրքրությամբ: Հաջորդ օրը նա ելույթ ունեցավ գյուղացիների զավառային համագումարում և կոչ արեց համախմբվել բոլշևիկյան կուսակցության շուրջը, հետևել նրա լուրջ գնդերին: Ստ. Շահումյանի ելույթը կայացրի երկուհարկաբանոց ժողովում ընդունվեց բուռն խանդավառությամբ: Ժողովն իր բանաձևում դատապարտեց Ժամանակավոր կառավարության հակաժողովրդական քաղաքականությունը: Ետևում Ալեքսանդրապոլի սովետի ղեկավարությունն անցավ բոլշևիկների ձեռքը, իսկ Կարսի բոլշևիկների ընդհանուր ժողովը, դատապարտելով մենշևիկների դավաճանական քաղաքականությունը, որոշեց սահմանապատվել նրան-

ցից: Կուսակցության Կենտկոմի քարտուղար Ե. Ստասովան Կարսի բոլշևիկներին այդ առթիվ գրեց. «Ողջունում ենք ձեր ինքնուրույն ելույթը և գոյությունը»:

Այսպիսով, ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Հայաստանում Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո աշխատավորական մասսաները բոլշևիկների ղեկավարությամբ նախապատրաստվում էին սոցիալիստական հեղափոխության մարտերին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԻՆ

Հայ պարբերական մամուլը բուռն պարգացում ապրեց XX դարի առաջին տասնամյակներում և նրա օրգանների թիվը հասավ շուրջ 750 անունի: Դա պատահական չէր, քանի որ հայ ժողովրդի այդ շրջանի բուռն ու ողբերգական, ինչպես նաև հերոսությամբ լի պատմությունն ամենից առաջ և անմիջապես արտացոլվում էր պարբերական մամուլում: Հայ մամուլի համար հատկապես կարևոր երևույթ էր բոլշևիկյան պարբերականների հանդես գալը, որոնք խոր հետք թողեցին հայ հասարակական մտքի պարզացման ամբողջ ընթացքի վրա: Այսպես «Պրոլետարիատ» (1902) թերթից, հետագա տարիներին լույս տեսան «Պրոլետարիատի կոիվը», «Կայծ», «Նոր խոսք», «Պայքար», «Սոցիալ-դեմոկրատ», «Խոսք», «Բանվորի կոիվը» և այլ պարբերականներ, որոնց թիվը մինչև 1920 թ. հասավ 40-ի: Այդ թերթերը հրատարակվում էին այնպիսի ակնազարկ լեհիսյանների կողմից, ինչպիսիք էին Ստ. Շահումյանը, Ս. Սպանդարյանը, Ս. Կասյանը, Մ. Մելիքյանը, Ար. Մելիքյանը, Ս. Խանոյանը, Դ. Շահվերդյանը, Ա. Կախոյանը, Ա. Մուսվյանը և ուրիշներ, որոնց տեսական և հեղափոխական պրակտիկայի հարցերը լուսաբանող հոդվածները կարևոր նշանակություն ունեցան մասսաների քաղաքական դաստիարակության և նրանց հեղափոխական պայքարի պատրաստելու գործում:

Պարբերական մամուլը մեծ չափով խթանեց նաև գեղարվեստական գրականության պարզացումը: Ռեալիստական արձակի այնպիսի փայլուն դեմքեր, ինչպիսիք էին Ալ. Շիրվանյանը, Նար-Դոսը, Գր. Զոհրապը, Վրթ. Փափազյանը, իսկ պոետիկայի մեջ Հ. Հովհաննիսյանը, Հ. Թումանյանը, Ավ. Իսահակյանը, Վ. Տերյանը, Դ. Վարուժանը հայ գրականությունը հասցրին պարզացման նոր աստիճանի:

Հայ պրոլետարական պոեզիայի հիմնադիր Հ. Հակոբյանը և ապա Ե. Կուրդիյանը, Մ. Արա-

Արմենակ Շահումյան (ձախից), Կոմիտաս և Սպիրիդոն Մելիքյան (1907 թ.)

պին և ուրիշներ մեծ դեր խաղացին հեղափոխական նոր գրականության պարզացման գործում: Մեծ է Հ. Թումանյանի դերը ոչ միայն որպես ազգային մեծ բանաստեղծի, այլ նաև գրական կյանքի կազմակերպչի, մեծ հայրենասերի, ժողովուրդների բարեկամության ջատագովի: Իսկ մեծ քնարերգու և սիրո երգիչ Ավ. Իսահակյանն իր գլուխգործոց «Աբու-Լալա-Մահարի» և այլ գործերով հասավ պոետական արվեստի այնպիսի մակարդակի, որ ուսումնասիրելով Ավ. Բլոկը նրա մասին ասաց. «Այդպիսի լուսավոր ու անմիջական տաղանդ այժմ ողջ եվրոպայում չկա»:

Հայ պոեզիայի ամենատաղանդավոր դեմքերից էր Վ. Տերյանը, որի քնարը, հզորացած Հոկտեմբերյան հեղափոխության շնչով, նոր ուժով հնչեց:

Ուժեղանում են նաև հայ-ռուսական գրական կապերը, որում կարևոր դեր խաղաց Վ. Բրյուսովը՝ 1916 թ. հրատարակելով «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուն, որով ուսումնասիրողին ներկայացվեց հայ գրականության գոհարների հատընտիրը: Վ. Բրյուսովը բավիցս հանդես է եկել հայ ժողովրդի պատմության, գրականության ու արվեստի գնահատությամբ: 1916 թ. նա երևանում հատուկ դասախոսություն է կարդում հայկական պոեզիայի մասին: Հ. Թումանյանը լսելով այդ պեկուցումը,

Մակար Եկմայան

Կոմիտաս (Մուրադյանի նկարից)

Վարդգես Սուրենյանց

ասել է. «Սիրով ու պատկառանքով խոնարհվում եմ ռուսական մեծ ազգի հոյակապ գրականության առջև՝ Պուշկինի, Լերմոնտովի, Դոստոևսկու, Տուրգենևի, Չեխովի, Տոլստոյի և իրենց արժանավոր ժառանգների գրականության առջև, որի վրա կըրթվել են մեր գրողներից ու մտավորականներից շատ-շատերը»: Այս առումով մեծ է նաև Մ. Գորկու դերը, որի խմբագրությամբ ռուսերեն լույս է տեսել հայ գրողների երկերի ժողովածուն և մեծ ընդունելություն գտել ռուս ընթերցողների շրջանում:

Զգալի հաջողություններ ձեռք բերեց նաև հայ արվեստը: Հատկապես երաժշտության բնագավառում մեծ դեր խաղաց Կոմիտասը, որն անխոնջ եռանդով հավաքեց ժողովրդական երաժշտության գոհարները և դրանց նոր կյանք տվեց: Նրան է պատկանում նաև շատ ժողովուրդների հայ արվեստին հաղորդակից դարձնելու պատիվը: Նա հանդես է եկել Բեռլինում, Փարիզում, Շվեյցարիայի, Իտալիայի, Եգիպտոսի մի շարք քաղաքներում և շատ հեռուները հասցրել հայ երաժշտական արվեստի փառքը:

Այս շրջանում հանդես եկավ հայ դասական երաժշտության ականավոր վարպետ Ալ. Սպենդիարյանը, որն իր տաղանդավոր ստեղծագործությունների համար դարձավ Գլինկայի անվան մրցանակի եռակի դափնեկիր: Հայ երաժշտական արվեստի մեջ պալի ավանդ է ներդրել նաև Ա. Տիգրանյանը: Նրա «Անուշ» օպերան, որն առաջին անգամ բեմադրվել է 1912 թ. Ալեքսանդրապոլում, համարվում է հայ օպերային արվեստի գլուխգործոցը: Հայտնի անուններ էին Մ. Եկմալյանը և երգիչ Ա. Շահմուրադյանը:

Հայ արվեստի մեծ երախտավորներից էին ակա-

նավոր նկարիչներ Գ. Բաշինջադյանը, Վ. Սուրենյանցը, Մ. Սարյանը և քանդակագործ Ա. Տեր-Մարությանը: Հայ ճարտարապետության ուսումնասիրման բնագավառում մեծ ավանդ թողեց Թ. Թորամանյանը, իսկ ճարտարապետական մոնումենտալ կառույցների ճանաչված վարպետ էր Ալ. Թամանյանը: Թատերական արվեստի տաղանդավոր ներկայացուցիչներից էին Սիրանույշը, Հ. Աբելյանը, Գ. Չմշկյանը և Ի. Ալիխանյանը: Չնայած ապրած ահավոր ողբերգությանը, հայ ժողովրդի ստեղծագործական միտքը մշակույթի նոր հրաշալիքներ էր ստեղծում:

Լենինական. ՍՍՀՄ ժողովրդական քանդակագործ Ս. Մերկուրովի տուն-թանգարանը

ՄԵԾ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱՀԱՏԱՐԱՐ

1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակը համայն մարդկության պատմության մեջ նոր դարաշրջանի սկիզբ դրեց, այն փրկարար նշանակություն ունեցավ բոլոր ճնշվածների, այդ թվում նաև ֆիզիկական բնաջնջման արհավիրքի առջև կանգնած հայ ժողովրդի համար: «Մենք իրավունք ունենք հպարտանալու և հպարտանում ենք նրանով,— գրել է Վ. Ի. Լենինը,— որ մեզ երջանկություն բաժին ընկավ սկսելու սովետական պետության կառուցումը, սկսելու դրանով համաշխարհային պատմության նոր դարաշրջան»:

Մեծ Հոկտեմբերի հաղթանակը ռուսական հերոսական բանվոր դասակարգի և երկրի բոլոր ժողովուրդների աշխատավորական մասսաների պայքարի փառալուսն հաղթանակի արդյունք էր: Հայ ժողովրդի պավակները մյուս ժողովուրդների աշխատավորների հետ հերոսական պայքարի ելան սովետական իշխանության հաղթանակը և նրա նվաճումները քաղաքացիական պատերազմի տարիներին պաշտպանելու համար: Վ. Ի. Լենինի հավատարիմ պինակից Ա. Մյասնիկյանը Սովետական Ռուսաստանի պինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատարի պաշտոնակատարն էր, Բելոռուսիայի կոմկուսի Կենտկոմի բյուրոյի նախագահը և ապա Մոսկվայի քաղաքային կոմիտեի քարտուղարը: Իսկ 24-րդ Երկաթյա դիվիզիայի և ապա առաջին հեղափոխական բանակի հրամանատար լեգենդար Գայը (Հ. Բժշկյան) պատմության մեջ մտավ որպես նոր շրջանի դյուցազուն: Այն ահեղ օրերին, երբ Վ. Ի. Լենինը թշնամու գնդակից վիրավորված բուժվում էր, Գայն իր դիվիզիայով գրավելով առաջնորդի ծննդավայր Սիմբիրսկը, հեռագրեց Մոսկվա. «Թանկագին Վլադիմիր Իլյիչ, Ձեր հայրենի քաղաքի գրավումը պատասխան է Ձեր մեկ վերքին, իսկ երկրորդի պատասխանը կլինի Սամարան»: Ինչ խոսք, որ դա Իլյիչի վերքերի ամենաբուժիչ սպեղանին էր: Իր հերոսական գործունեությամբ մեծ համբավ վաստակեց չապանյան հոչակավոր դիվիզիայի, ապա թուրքեստանյան 4-րդ և սպիտակ լեհերի դեմ գործող 12-րդ բանակների փառաբան-

ված հրամանատար Գ. Ոսկանյանը: Պետրոպավլովյան ամրոցի կոմիսարն էր Մ. Տեր-Հարությունյանը, որը մեծ հաջողությամբ էր կատարում բոլշևիկյան կուսակցության և անձամբ Վ. Ի. Լենինի բազմաթիվ կարևորագույն հանձնարարությունները: Մարտական դիրքերում ստեղծված հայ ժողովրդի շատ անձնուրաց պավակներ, որոնց թվում էր Մոսկվայի համար մղվող մարտերի հերոս 20-ամյա Լ. Լիսինյանը:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակը մեծ խանդավառությամբ ընդունվեց Հայաստանում, ամենուր՝ քաղաքներում ու գյուղական վայրերում բազմամարդ միտինգներ ու ցույցեր տեղի ունեցան: Հոկտեմբերի 27-ին Ալեքսանդրապոլում գտնվող դիվիզիայի ժողովում պեկուցումով հանդես եկան բոլշևիկները, որոնք նշեցին Հոկտեմբերյան հեղափոխության փրկարար նշանակությունը, իսկ նոյեմբերի 10-ին տեղի ունեցավ քաղաքի կայսրի պինվորական միտինգը, որին մասնակցեց 5 հազար հոգի: Նոյեմբերի 6-ին աշխատավորների մեծ ցույց տեղի ունեցավ Ղարաքիլիսայում, իսկ 10-ին՝ Ջալալօղլիում, Սարիղամիշում և այլ վայրերում: Սարիղամիշում կազմակերպված բաց ժողովին մասնակցում էին տարբեր կուսակցությունների ներկայացուցիչներ, իսկ «մենշևիկները, ինչպես նշում էր «Կավկասիի ռաբոչին», ինչպես միշտ, մարտից խուսափեցին»: Ձեկուցումով հանդես եկող բոլշևիկ Կիասովը և ելույթ ունեցողները դատապարտեցին «էսէռների դավաճանական պաշտպանողական քաղաքականությունը և հայտնեցին իրենց լիակատար անվստահությունը»: Ժողովն իր բանաձևում լիակատար վստահություն հայտնելով սովետական կառավարությանը, պատրաստակամություն հայտնեց բոլոր միջոցներով պաշտպանել նրան:

1917 թ. դեկտեմբերի 1-ին Սարիղամիշի գյուղացիական պատգամավորների սովետը, քննարկելով ընթացիկ մոմենտի հարցը, որոշում ընդունեց պաշտպանել ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը և այն ճանաչել երկրի միակ օրինական իշխանություն, իսկ Թիֆլիսում ստեղծել ժողովուրդի ներկայացուցչություն և կովկասյան բանակը դնել սովետական Ռուսաստանի գլխավոր հրամանատարության տրամադրության տակ: 1918 թ. հունվարի

28-ին Սարիղամիշի կայսրի ընդհանուր միտինգը ևս որոշեց միակ իշխանություն ճանաչել ժողովուրդի, քանի որ այն «գործնականում երկիրը տանում է դեպի ընդհանուր դեմոկրատական խաղաղություն, վերացնում ապագա պատերազմների ծագման հնարավորությունները, ամբողջ հողը ամենաչքավոր գյուղացիությանն է տալիս և Ռուսաստանում հաստատում ժողովրդի լիակատար իշխանություն...» Բանաձևում նաև նշվում էր, որ «հեղափոխական բանակը պատրաստ է բանվորագյուղացիական բանակի առաջին իսկ կանչով պաշտպանել ռուսական մեծ հեղափոխությունը»:

Այսպիսով, մեծ Հոկտեմբերը լայն արձագանք գտավ Հայաստանի քաղաքներում ու գյուղերում: Աշխատավորական մասսաները բուռն ցանկություն և պատրաստակամություն էին հայտնում պաշտպանելու հեղափոխության նվաճումները: Սակայն ներքին և արտաքին հակահեղափոխական ուժերի, բուրժուական ու մանրբուրժուական կուսակցությունների, մենշևիկների, էսէռների, մուսավաթականների ու դաշնակցականների հակաժողովրդական քաղաքականության հետևանքով Անդրկովկասում սովետական կարգերի հաղթանակը բավական ձգձգվեց:

1917 թ. նոյեմբերին Թիֆլիսում ստեղծվեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, իսկ 1918 թ. ապրիլին կազմվեց Սեյմը, որում ղեկավար դիրք գրավեցին վրաց մենշևիկներն ու ազգայնական մյուս կուսակցությունների ներկայացուցիչները: Գործունեության լայն ասպարեզ բացվեց ազգային խորհուրդների համար:

Կոմիսարիատը, ինչպես նաև Սեյմը, ամենակատարի հակասովետական, հակառուսական քաղաքականություն էին վարում, հալածում հեղափոխական գործիչներին, արգելում բոլշևիկյան թերթերն ու հրատարակությունները: Կոմիսարիատի ցուցումներով պինաթափվում են տուն վերադարձող ռուսական զորամասերը: Դեռ ավելին, մուսավաթական բանդաները Շամխոր կայսրանում և այլ վայրերում կազմակերպեցին ռուս պինվորների ջարդը: Դա նենգ դավաճանություն էր ռուս ժողովրդի և ռուս պինվորների նկատմամբ, որոնք չորս տարի շարունակ իրենց արյան գնով պաշտպանել էին Կովկասյան ճակատը:

1917 թ. դեկտեմբերի 16-ին սովետական կառավարության որոշմամբ Ստ. Շահումյանը նշանակվեց Կովկասի գործերի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար: Անդրկովկասյան կոմիսարիատը սկսեց հետապնդել Ստ. Շահումյանին և սպառնաց նրան ձերբակալել: Ստ. Շահումյանը ստիպված անցավ ընդհատակ և ապա Թիֆլիսից տեղափոխվեց Բա-

Ա. Մյասնիկյան

բու: Սակայն, չնայած կոմիսարիատի գործադրած բռնություններին, հեղափոխական խմորումները շարունակվում էին: Սարիղամիշի կայսրի պինվորների 1918 թ. հունվարին ընդունած բանաձևում ասվում էր. «Քննելով ընդհանուր դրությունը Ռուսաստանում և մասնավորապես Կովկասում, մենք որոշեցինք չենթարկվել Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հակահեղափոխական կարգադրություններին», իսկ Ալեքսանդրապոլի կայսրի և քաղաքի աշխատավորների ընդունած բանաձևում ասված էր. «Միակ իշխանությունը, որն ապահովում է մեզ կայուն խաղաղություն... սովետների իշխանությունն է... Կովկասում ուրիշ իշխանություն չի կարող կազմակերպվել, բացի սովետներից»:

Երկրամասի մի շարք վայրերում 1918 թ. հունվարին սովետական իշխանություն է հաստատվում: «Մշակ» թերթը հայտնում է, որ Սարիղամիշում իշխանությունն անցել է սովետների ձեռքը և «պինվորահեղափոխական կոմիտեն ձերբակալել է հայկական պինվորական վարչության անդամներին (դաշնակցականներին:— Մ. Ա.)»: Սակայն հակահեղափոխական ուժերը ամենակատարի հարձակումներ են գործում և դաժանորեն ոչնչացնում հեղափոխության օջախները, ինչպես այդ տեղի է ունենում Կաղզվանում: «Բանվորի կոիվը» բոլշևիկյան թերթը, անդրադառնալով այդ հարցին, 1918 թ. հունվարի 6-ին գրում էր. «Մենք, իհարկե, չենք վը-

Ալեքսանդր Մյասնիկյանի հուշարձանը Երևանում

հատվում, որովհետև համոզված ենք, որ մութ ուժերի օրերը հաշվված են...»

Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից հետո, այսպիսով, Անդրկովկասում ստեղծվեց բավականին բարդ իրավիճակ. մի կողմից, աննախընթաց վերելք ապրեց մասսաների պայքարը սովետական իշխանության համար, իսկ, մյուս կողմից՝ տեղական և օտարերկրյա հակասովետական ուժերի ղեկավարությամբ ստեղծվեց հակահեղափոխական դիկտատուրա: Ահա այսպիսի պայմաններում էր, որ սովետական կառավարությունը, իրագործելով լենինյան ազգային քաղաքականության սկզբունքները, հովանի եղավ բոլոր ճնշված ազգերին, այդ թվում և բազմաշարժ հայ ժողովրդին: Դրա վկայություններից է «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը, որն ընդունվեց 1917 թ. դեկտեմբերի 24-ին:

Դեկրետի նախնական տեքստը կազմել էր ազգությունների գործերի ժողովրդական կոմիսարիատին կից հայկական կոմիսարիատի քարտուղար, ակադեմիկոս Գ. Մեթյանը: Նրա կազմած տեքստում հատկապես նշված էր, որ «Թուրքահայաստանի ճակատագրի հարցը եղել է հայ հասարակական կյանքի ամենասուր, ամենածանր, ամենացավոտ հարցը: Արդեն շատ տասնյակ տարիներ ոչ միայն հայ մտավորականության, այլև բանվորական ու գյուղացիական դեմոկրատիայի ամենալայն մասսաների բոլոր մտքերն ու ամբողջ ուշադրությունը գամված են եղել հայկական կյանքի այդ «անիծյալ հարցին»»: Գ. Մեթյանը հակիրճ տալիս էր Հայկական հարցի պատմությունը և մերկացնում արևմտյան տերությունների «ազգակուլ» քաղաքականությունը, նշում, որ Հայկական հարցում նրանց գործը «ցավակցություններից, գլադատոնյան ճա-

ներից» այն կողմ չի անցնում: Գ. Մեթյանը հայ բոլշևիկների անունից վստահորեն հայտարարում էր. «Եվ ահա հասել է վերջապես ժամանակը, երբ մենք մասսային կարող ենք ասել՝ «աջակցեք բանվորների ու գյուղացիների կառավարությանը և հաստատ հավատացեք, որ նա ձեզ չի խաբի, նա ձեզ կտա ապաստություն, որը ապարդյուն ջանում էիք ստանալ մինչև այժմ, հանուն որի այնքան արյուն ու արցունք եք թափել»:

Միայն Սովետական Ռուսաստանն էր, որ պորպիզ եղավ կործանման եզրին կանգնած հայ ժողովրդին, պատմության մեջ հայերի նկատմամբ առաջին մարդասիրական պետական ակտը հրապարակելով: «Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը հայտարարում է հայ ժողովրդին, — ասված է «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետում, — որ Ռուսաստանի բանվորական ու գյուղացիական կառավարությունը պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից օկուպացված «Թուրքահայաստանում» հայերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախություն»: Դեկրետում նշվում էր, որ Արևմտյան Հայաստանից ռուսական զորքերի դուրս գալու դեպքում պետք է ստեղծվի ժողովրդական միլիցիա և երկրից տարբեր վայրեր քշված հայերը վերադառնան հայրենիք, որպեսզի դեմոկրատական սկզբունքներով ստեղծվի դեպուտատների սովետ և կազմվի ժողովրդական կառավարություն:

Սակայն միջազգային իրադրությունը բարդացավ, իմպերիալիստական տերություններն իրենց սուրն ուղղեցին երիտասարդ սովետական իշխանության դեմ: Գերմանական գաղութարարները, ներխուժելով սովետական Ռուսաստան, ահավոր սպառնալիք ստեղծեցին հեղափոխության համար: Նրանք սովետական իշխանության վզին փաթաթեցին Բրեստ-Լիտովսկի ծանր պայմանագիրը, իսկ Անդրկովկասի հակասովետական ուժերը, իմպերիալիստների հետ միավորված, Անդրկովկասը կտրեցին սովետական Ռուսաստանից: Նրանք դրանով ռազմաճակատը բացեցին թուրքական բանակի առջև և հայ ժողովրդին նոր ահավոր վտանգի առջև կանգնեցրին: Խափանվեց հայ ժողովրդի ինքնորոշման հարցը և «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի իրագործման խնդիրն ի չիք դարձավ:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության դրոշմ դարձավ ճնշվածների դրոշմը: Հեղափոխական ավանդույթներին հավատարիմ Բաքվի պրոլետարիատն ընթանում էր Հոկտեմբերի հաղթանակի համար պայքարի առաջին շարքերում: 1917 թ. հոկտեմբերի 31-ին Բաքվում հռչակվեց սովետական իշխանություն: Դա պատմական իրադարձություն էր երկրամասի

Գայ (Հայկ Բժշկյան)

բոլոր ժողովուրդների կյանքում: Անդրկովկասի ժողովուրդներին Բաքվի ժողովուրդի ուղղած կոչում ասված էր. «Բաքվի սովետի դրոշմ ապաստության դրոշմ է և աշխատավորների եղբայրության դրոշմ»: 1918 թ. մարտի 15-ին Ստ. Շահումյանի ղեկավարման առթիվ Բաքվի սովետն ընդունեց մի բանաձև, որը կոչ էր անում «օգնության գնալ ամբողջ Անդրկովկասի բանվոր դասակարգին ու գյուղացիությանը և նրանց հետ խորտակել Սեյմի հակահեղափոխական ու հանցավոր իշխանությունը»:

1918 թ. մարտի վերջին — ապրիլի սկզբին Բաքվում ճնշվեց մուսավաթականների բարձրացրած հակահեղափոխական խռովությունը: Բաքվում հաստատվեց սովետական իշխանություն՝ Բաքվի կոմունան, երկրամասում սովետական իշխանության հաղթանակի համար մղվող պայքարի հուսալի հենարանը:

Գ. Ի. Լենինը ուշադիր հետևում էր Անդրկովկասի բոլշևիկների գործունեությանը և անհրաժեշտ օգնություն էր ցույց տալիս նրանց: 1918 թ. մայիսի 14-ի հեռագրում նա Ստ. Շահումյանին գրում էր. «Մենք հրժվանքի մեջ ենք ձեր հաստատական և վճռական քաղաքականությունից: Կարողացեք դրան միացնել այն ամենապզույշ դիվանագիտությունը, որը անպայման թելադրվում է այժմյան դժվարագույն դրությամբ, և մենք կհաղթենք»:

Սակայն Անդրկովկասում վիճակը գնալով բարդանում էր, քանի որ Անդրկովկասյան սեյմը չէր

Երևան. Գայի արձանը

Ճանաչել Բրեստի պայմանագիրը և երկրամասը անջատել էր սովետական Ռուսաստանից: Օգտվելով դրանից, թուրք-գերմանական օկուպանտները բոլոր միջոցներով ջանում էին վավթել Բաքուն և ճնշել տեղի սովետական իշխանությունը: Կարսը գրավելուց հետո թուրքական զորքերի գլխավոր հրամանատարը հայտարարեց. «Ես անխուսափելի եմ համարում Բաքուն գրավելու համար թուրքական զորքեր ուղարկելը»: Միաժամանակ թուրքական պինվորականությունը ձգտում էր Արևելյան Հայաստանում ևս ցեղասպանություն կատարել: 1918 թ. մայիսի 15-ին թուրքական զորքերը գրավեցին Ալեքսանդրապոլը: Հայկական զորքերը ստիպված էին նահանջել դեպի Ղարաքիլիսա և ապա Դիլիջան: Հայ ժողովուրդն ապգային-ապատագրական պատերազմի ելավ: Թուրքական զավթիչների դեմ ժողովրդական աշխարհավորայինների ջոկատներին միացան նաև ապգային զորամասերի հապարավոր մարտիկներ: Նրանք հասկանում էին, գրում էր Ստ. Շահումյանը, որ իրենց սպանում է իսպառ ոչնչացում: Նրանք երես թեքեցին դաշնակիցներից՝ ցանկանալով «վենքը ձեռքներին հանդես գալ վերահաս վտանգի դեմ»:

Վ. Ավանեսով

Անմահ լեռնյաններ (նկարիչ՝ Գևորգ Մնացականյան)

Սարդարապատ

Թուրքական զորքերը ներխուժեցին Արարատյան դաշտ և մայիսի 21-ին գրավեցին Սարդարապատ գյուղն ու կայարանը: Դրվեց հայ ժողովրդի լինել չլինելու հարցը: Ժողովրդական պանզավաճները սրբապան պատերազմի ելան ընդդեմ թշնամու: Սկսվեց Սարդարապատի պատմական ճակատամարտը: Մայիսի 22-ին հայկական զորքերը, աշխարհավորայինների հետ թուրքերին հետ մղեցին և ավատագրեցին Սարդարապատը: Ստանալով օգնական ուժեր, թուրքերը փորձեցին կավթել Երեվանն ու տիրել ամբողջ Արևելյան Հայաստանին: Նրանք ձգտում էին գրավել երկաթուղին, զորքերը նետել Ջուլֆա և շարունակել արշավանքը՝ Բաքուն գրավելու նպատակով: Սկսվեցին համառ կռիվներ: Հայկական զորքերն ու աշխարհավորայինները, ցույց տալով արիության ու խիպախության օրինակներ, կարողացան պարտության մատնել թշնամու գերակշռող ուժերին և հետ շարտել նրանց: Երկօրյա համառ մարտերից հետո թուրքական զորքերը զգալի կորուստներ կրելով, ստիպված էին նահանջել:

Մայիսի 24—28-ին համառ կռիվներ տեղի ունեցան Փամբակի, Ղարաքիլիսայի և Լոռու շրջանում: Հայ ժողովրդի այդ հերոսական դիմադրությունը հետ պահեց թուրք ագրեսորների նշանակալի ուժերին՝ կասեցնելով նրանց առաջխաղացումը դեպի սովետական Բաքու: Թուրք պինվորականությունը բացահայտորեն դրել էր դեպի Բաքու ճանապարհ բացելու հարցը: Մայիսի 26-ին Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Խալիլ բեյը վերջնագիր ներկայացրեց Չխենկելի կառավարությանը՝ կովկասյան երկաթգծով թուրքական զորքերին ավատ փոխադրելու վերաբերյալ:

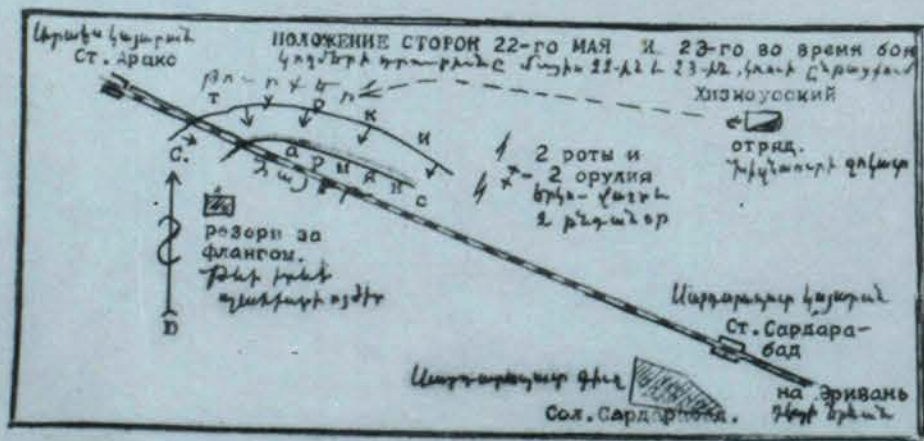
1918 թ. մայիսի վերջերին Սեյմը կապմալուծվեց, և կապմալերավեցին Ադրբեջանի, Հայաստանի ու Վրաստանի բուրժուական երեք հանրապետությունները: Անդրկովկասի անդամահատումը ձեռնտու էր թուրք վավթիչներին: 1918 թ. մայիսի 24-ին Ստ. Շահումյանը Ռուսաստանի Ժողկոմխորհին տեղյակ պահեց, որ թուրքերը, գրավելով Ալեքսանդրապոլը, զորքերը նետում են Ջուլֆա և աչք են դրել Բաքվին: «Մենք միջոցներ ենք ձեռք առնում ճանապարհը փակելու համար,— շարունակում էր Ստ. Շահումյանը,— ուժեղացնում ենք մեր ջոկատները Հաջիկաբուլում, մեկ գումարտակ ենք ուղարկում Բաքու—Ջուլֆա ճանապարհով... Միաժամանակ մենք Թիֆլիսից հաղորդումներ հաղորդումների հետևից ենք ստանում այն մասին, որ Բաթումում թուրքերի ու գերմանացիների գլխավոր պահանջը զորքերի փոխադրումն է Բաքու»:

1918 թ. մայիսի վերջին Նուրի փաշան իր շտաբի հետ ժամանեց Գյանջա (Կիրովաբադ) և սկսեց պատրաստվել հարձակվելու Բաքվի վրա: Մուսավաթականները թուրքերին ամեն կերպ օգնում էին բուլժակների դեմ նրանց մղած պայքարում:

ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

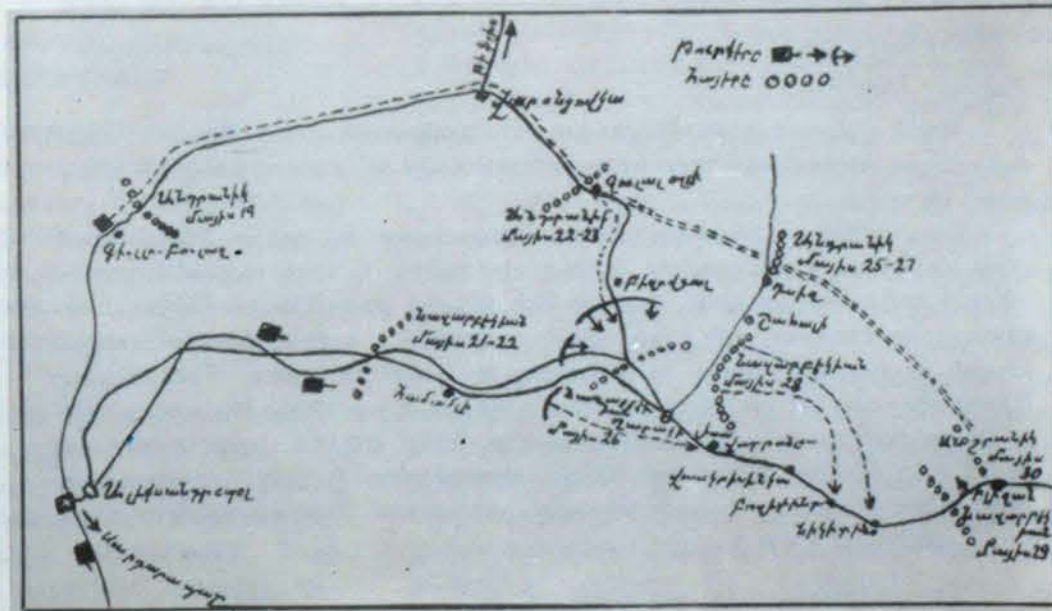
ՄԱՅԻՍ 23, 1918 թ.

Հազիվ ընդը բացուել էր որ բուլբու ուղբի էինք և արեի առաջին ճառագայթների հետ, ամբողջ ճակատի վրայ, սկսուեց հրազենների կռիւ: Կրակում էր հրեանին, երբեմն ճարճատում էր զնկացիրը:

Սարդարապատի ճակատամարտը

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի սխեմա-քարտեզը

Երևանի ձիաքար20

Ղանթարը նախասովետական Երևանում (և Հակոբյանի կտավից)

պետք է ընդարձակվենք դեպի Արևելք, դեպի Բաքու, դեպի Դաղստան, դեպի Թուրքեստան ու Աղըրբեջան: Մենք պետք է ճանապարհ ունենանք դեպի այդ երկրամասերը»: Այդ պայմաններում դաշնակցական կառավարությունը, վարելով հակասովետական քաղաքականություն, մերթ Գերմանիայի, մերթ Անգլիայի ու ԱՄՆ-ի և նույնիսկ հայ ժողովրդի դահիճ թուրք ջարդարարների գիրկն էր նետվում ճըն-

շելու համար հայ ժողովրդի հեղափոխական պայքարը, խափանելու նրա օրինական ձգտումը՝ տեղում իրականացնելու Մեծ հոկտեմբերի նվաճումները:

Դաշնակցական կառավարության տխրահոջակ իշխանության տարիներին Հայաստանի տնտեսությունն է՛լ ավելի քայքայվեց և կատարյալ ավերածության հասավ: Արդյունաբերական ձեռնարկությունների արտադրությունը խիստ կրճատվեց, իսկ

պղնձարդյունաբերությունը, որ մինչ պատերազմը Հայաստանի արդյունաբերական արտադրանքի 45%-ն էր տալիս, բոլորովին դադարեց գործելուց: 1919 թ. Հայաստանի արդյունաբերության արտադրանքը, 1913 թ. համեմատությամբ, 12 անգամ կրճատվեց, իսկ տրանսպորտը գրեթե ամբողջովին քայքայվեց: Ծանր էր բանվորների վիճակը. չնչին աշխատավարձով նրանք աշխատում էին օրական 12—14 ժամ: Երևանի մի խումբ բանվորներ, նկարագրելով իրենց ողբալի վիճակը, գրում էին. «Եթե դուք շաբաթ օրերն անցնեք մեզ մոտ, կտեսնեք, որ մենք առավոտյան ժամը 7-ից մինչև գիշերվա ժամը 12-ը ոտքի վրա ենք... Նշանակում է 16 ժամ անընդհատ աշխատում ենք»: Բանվորները գների առասպելական բարձրացման պայմաններում չընչին աշխատավարձ էին ստանում, այն էլ 2—3 ամիս ուշացումով: 1920 թ. փետրվարին Սարիղամիշից բողոքում էին, թե արդեն «11-րդ օրն է ինչ երկաթուղային բանվորները առանց հացի են, իսկ դեկտեմբեր ամսվա (1919 թ.) ոռճիկները չեն ստացել»:

Կատարյալ քայքայման հասավ նաև գյուղատնտեսությունը, կրճատվեցին ցանքատարածությունները, խիստ ընկավ բերքատվությունը: Նախապատերազմյան 345 հազար հեկտար ցանքատարածության դիմաց 1919 թ. մնացել էր 82 հազար: Հարկերն ու պարհակները և դաժան հալածանքները գյուղացիությանը հասցրել էին ծայրահեղ աղքատության: Սովն ու համաճարակը մեծ վրհեր էին խլում: «Սովը և համաճարակը կոտորում են ժողովրդին,— գրում էր անգամ դաշնակցական «Հառաջ» թերթը...— Հազարավոր դիակներ անտեր ու անթաղ են մնացել»: Օրհասական էր տասնյակ հազարավոր անտուն ու անօթևան գաղթականների, որք ու անօգնական երեխաների վիճակը: Բուլշևիկյան «Մոսք» թերթի հաղորդմամբ, օր չէր լինում, «որ ամեն գյուղում սովամահության դեպքեր չպատահեն, գյուղ չենք գտնում, որի պատերի տակ տասնյակներով, հարյուրներով անտեր, կմախքացած և սովամահության դռանը կանգնած կիսամեռ որբերի չհանդիպենք»:

Ահավոր չարիք էին դաշնակցականների կամայական բռնագրավումները: 1915 թ. նոյեմբերին, ինչպես հաղորդում էր «Մշակ» թերթի թղթակիցը, խուլարկում են Եղվարդ գյուղը, «գրավում են ինչ իրենց դուր է գալիս՝ յուր, թխած հաց... աչքի տեսած ցորենի ամբողջ պաշարը. երեկ Արամ Մուրադխանյանի տանից տարան ունեցած բոլոր ցորենը: Մուրադխանյանի ընտանիքը բաղկացած է 18 հոգուց, նրանք այդ ամբողջ օրն ու այսօր սոս-

կալի հեծկլտանք են բարձրացրել... երկուսը դանակով ինքնասպանության փորձ են անում...»

«Մոսք» թերթում 1919 թ. փետրվարի 22-ին տպագրված «Հայ գյուղը դեմոկրատ հանրապետության մեջ» հոդվածում նկարագրվում է Նոր Բայպետի Ղարանլու գյուղի քայքայված ու մղձավանջային վիճակը, որտեղ «գյուղացու վերջին հացահատիկը ձեռքից խլել են... պինվորները գյուղացու տունը խուլարկելիս, իբր թե պետական իրեր գտնելու նպատակով, թալանել են գյուղացիներին... Չկա մի գյուղ, որտեղ գյուղացիները վերծ լինեն իրենց այդ «փրկարար ու պաշտպան» պինվորների թալանից: Այս բոլորի վրա ավելացնենք պրիստավի, գալավայի, ռեսի և միլիցիոնների բռնությունները, ծեծը, աշկարա կաշառակերությունն ու վաշխառուների կեղեքումը, և այն ժամանակ ձեզ համար պարզ կլինի, որ հայ գյուղը կատարյալ դըժոխք է»:

Գյուղացիներից գանձում էին բազմաթիվ հարկեր, որոնց թիվը, օրինակ, Լոռվա «Չեպոք գոտում» հասնում էր 14-ի. դրանցից էին՝ բահրային տուրքը, հողային, պեմստվային հարկերը, ռազմական տուրքը և այլն: Մեծ չափերի էր հասնում պարհակային աշխատանքը, որը կատարվում էր պետության, պորթի և դաշնակցական աստիճանավորների համար: 1920 թ. հոկտեմբերին Էջմիածնից հայտնում էին, որ պարհակի գնացած 100 սայլից ոչ մեկը չի վերադարձել, «դաշտային աշխատանքները կանգնել են, անվերջ պահանջներ ենք ստանում, որ հնարավորություն չկա կատարելու»: Նույնիսկ դաշնակցական պառլամենտի հանձնաժողովը չէր կարողացել թաքցնել, որ 1919 թ. սեպտեմբեր—նոյեմբեր ամիսներին Նոր Բայպետի գյուղերում սովից մահացել էր 54 հոգի: Նույն հանձնաժողովի տվյալներով բազմաթիվ գյուղեր և ընտանիքներ կան, որոնք «մերկ են՝ այդ բառի իսկական իմաստով: Կանայք, երեխաներն ու տղամարդիկ հաճախ տնից դուրս գալու հնարավորություն անգամ չունեն՝ մերկության պատճառով»:

Գյուղացիները ո՛չ հող և ո՛չ էլ պատվություն ստացան. «հեղափոխական ճանապարհով խլված հողը հետ են աճնում գյուղացուց,— ասված էր «Սպարտակ» կազմակերպության 1919 թ. օգոստոսի 1-ի կոչում,— և վերադարձնում են կալվածատիրոջը...» Ս. Օրջոնիկիձեն 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ին Վ. Բ. Լենինին հաղորդում էր. «Հայաստանի վիճակը ողբերգական է. Երևանի նահանգի երկու գավառների ոչ մեծ հողակտորի վրա կենտրոնացել են 600 հազար գաղթականներ, որոնք սովից և համաճարակից մասսայաբար կոտորվում են... Հայ-

Ղուկաս Ղուկասյան

Բագրատ Ղարիբջանյան

Ստեփան Ալավերդյան

Բատիկ Բատիկյան

Հովհաննես Սարուխանյան

Սարգիս Մուսայեղյան

ավելի շոշափելի էր դառնում աշխատավորական զանգվածների հեղափոխական վերելքը: Գյուղացիները Հայաստանից խմբովին անցնում էին Սովետական Ադրբեջան և կարմիր բանակի օգնությամբ կազմակերպում փնվորական ջոկատներ:

Մայիսմեկյան ցույցերը Երևանում և Հայաստանի շատ քաղաքներում անցան հեղափոխական աննախընթաց վերելքի պայմաններում: Ալեքսանդրապոլը դարձավ դասակարգային կոնվուլսի կենտրոն:

Հայաստանում հեղափոխական աշխատանքը գլխավորելու համար ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմը և Կովկասյան երկրային կոմիտեն այստեղ են ուղարկում մի շարք կուսակցական աշխատողների: Նրանք թվում էր ականավոր բոլշևիկ Ս. Ալավերդյանը, որը Երեվան է ժամանում 1918 թ. նոյեմբերին: Առաջին խոշոր քայլը, որ կատարվեց Ս. Ալավերդյանի գալուց հետո, դա այն էր, որ բոլշևիկները վերջնականապես սահմանափակվեցին մենշևիկներից և տեղում ստեղծեցին Երևանի բոլշևիկյան կազմակերպության կոմիտե: Այդ առթիվ «Խոսք» թերթը 1918 թ. նոյեմբերի 30-ի համարում հայտարարեց, որ «կազմված է Երևանի կոմունիստական կազմակերպություն», որը մինչև համագումարի հրավիրումը «հանրապետության սահմաններում հանդիսանալու է կուսակցության գերագույն օրգանը»:

Մենշևիկները Երևանում հրատարակում էին «Կայծ» թերթը և ձգտում բոլշևիկներին էլ նրան մասնակից դարձնել: Բոլշևիկյան «Կոմունա» թեր-

թը, բացահայտելով մենշևիկների նպատակը, գրում էր. «Մենք ամենակատեգորիկ կերպով հայտարարում ենք, որ չկա ոչ մի բոլշևիկ, որ գործակցելիս լինի մենշևիկների հետ»: Ալեքսանդրապոլում մենշևիկներից սահմանափակվելու գործում կարևոր դեր են կատարում այստեղ գործուղված ականավոր բոլշևիկ Ե. Սևյանը, իսկ Զավթադուրի գավառամասի շրջակա գյուղերում՝ Ա. Փանյանը: 1919 թ. գարնանը Գորիսում ստեղծված բոլշևիկյան ընդհատակյա գավառային կազմակերպությունը Բ. Մկրտչյանի, Մ. Մաշուրյանի, Բ. Հարությունյանի ղեկավարությամբ լայն աշխատանք է ծավալում նաև գավառի գյուղերում: Նոր Բայազետում 1919 թ. մարտին գործում էր Բ. Բատիկյանի գլխավորությամբ կազմված բոլշևիկյան կոմիտեն: Նույն թվականի աշնանն այստեղ մեկնած Հ. Սարուխանյանի եռանդուն գործունեության շնորհիվ հեղափոխական աշխատանքն ավելի է աշխուժանում:

1919 թ. մայիսին տեղի ունեցավ Շամշադինի առաջին կուսակցական կոնֆերանսը, որտեղ ընտրված շրջանային կոմիտեն սերտ կապ հաստատեց Բաքվի, Թիֆլիսի և Թովուզի ՌԿ(բ)Կ կազմակերպությունների հետ:

ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան երկրային կոմիտեի հանձնարարությամբ 1919 թ. հուլիսին Ա. Մուսայանը, գալով Հայաստան, ծանոթանում է Երևանի, Աշտարակի և այլ շրջանների բոլշևիկյան կազմակերպությունների աշխատանքներին ու սերտ կապ հաստատում նրանց հետ:

Հեղափոխական պայքարի ալիքն էլ ավելի ուժեղացավ, երբ 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերը մոտեցան Հայաստանի սահմանին: 1920 թ. մայիսմեկյան ցույցերը դարձան հայ աշխատավորական մասսաների ուժերի ստուգատես: Դաշնակցական բանակում ևս ուժեղանում էին հեղափոխական տրամադրությունները: Ս. Մուսայեղյանի ղեկավարած պահապանաբան անձնակազմն առաջինը բարձրացրեց ապստամբության դրոշմը և կոչ արեց տալել դաշնակցականների իշխանությունը: Դաշնակցականները մայիսի 4-ին Ս. Մուսայեղյանի հետ բանակցություններ վարելու համար նրա մոտ ուղարկեցին Ալեքսանդրապոլի գավառային կոմիտեի սար Լոռեցյանին և մոբիլիզացիայի կոմիտեի Վալդյանին: Բոլշևիկներ Ավիսը, Ս. Մուսայեղյանն ու Ա. Գոգունցը դաշնակցականներից վճռականապես պահանջեցին հեռանալ իշխանությունից: «Դաշնակցականների կուսակցական կոմիտեն,— գրել է Ս. Մուսայեղյանը,— ինձ և իմ բոլոր աշխատակիցներին տեղորհի դատապարտեց... Փորձեր եղան պայթեցնելու իմ գնացքը կամ ուժով գրավելու այն, մարդիկ էին նշանակված, որոնք պետք է ինձ խփեին և գնացքը խլեին... Հեղաշրջումը օրվա խնդիր էր դարձել»: Ալեքսանդրապոլի կայարանում իշխանությունը գտնվում էր պահապանի հրամանատարության ձեռքին: Երբ դաշնակցական գեներալը կառավարության անունից հեռախոսով առաջարկում է անձնատուր լինել, Ս. Մուսայեղյանը պատասխանում է. «Թող չջանան շուռ տալ պատ-

մության անիվը, թող չփորձեն կանգնեցնել իրադարձությունների բնական ընթացքը, դաշնակցական կառավարության երգը արդեն երգված է, և մենք երկրի բոլոր կենդանի ուժերին կոչ ենք անում միավորվել կարմիր բանակի դրոշի շուրջը և տառապալ հայ ժողովրդին դուրս բերել դաշնակների ստեղծած ողբերգական վիճակից»:

Մայիսի 7-ին, կայարանում, «Վարդան զորավար» պահապանաբան կայացած Հայաստանի բոլշևիկների ներկայացուցիչների խորհրդակցությունը որոշեց սկսել փնված ապստամբություն, որը ղեկավարելու համար կազմվեց ռազմահեղափոխական կոմիտե: Հեղկոմներ ստեղծվեցին նաև մի շարք գյուղերում ու քաղաքներում:

Արդեն 1920 թ. մայիսի 8-ին Ս. Օրջոնիկիձեն Վ. Ի. Լենինին հաղորդեց, որ սովետական իշխանության հաղթանակը Բաքվում Հայաստանի աշխատավորական զանգվածների մեջ առաջ է բերել հանդիսավոր ու բերկրալի տրամադրություն, «Երեվանում ու Ալեքսանդրապոլում ավերված են դաշնակցական կուսակցական բոլոր շենքերը: Լիդերների դիմանկարները պատառոտել են ու այրել»:

1920 թ. մայիսի 10-ին Ալեքսանդրապոլում ստեղծված ռազմահեղափոխական կոմիտեն Հայաստանում հռչակեց սովետական իշխանություն: Հեղափոխական շարժումն ընդգրկեց բազմաթիվ շրջաններ ու գյուղական վայրեր: Հատկապես ակտիվ աշխատանք տարան Զավթադուրի ենթաշրջանի բոլշևիկները, որոնք կազմեցին հեղկոմ Ա. Փան-

Ա. Բեկկոյան
Ա. Նորիջանյան,

ուն դեկլարացիայում ասված էր. «Եվ որքան ավանտյուրիստական է եղել դաշնակցական Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը, որն իր ապիկարությամբ ու վայրենի արտահայտություններով երկիրն ամայացրել է, ավեր դարձրել:

Բոլոր ճնշված ժողովուրդների պաշտպանը՝ Ռուսաստանի Խորհրդային իշխանությունը, շատ անգամ է ցանկացել ազդել դաշնակցական կուսակցության վրա, նրան խել Անտանտի գիշատիչներից և այդպիսով հնարավորություն տալ բազմատանջ ու դաշնակցականներից դիվանդար Հայաստանի աշխատավոր ժողովուրդին ազատ շունչ քաշել: Բայց փոխանակ ցանկալի հետևանքների հասնելու, մենք տեսել ենք կոմունիստների նկատմամբ գործ դրված խստություններ՝ կախաղաններ ու զընդակահարություններ, նորանոր քրքիջներ: Ազատ Խորհրդային Հայաստանի կարմիր դրոշակը հուսահատության ու դառնությունների անդունդից դուրս կբերի նրա աշխատավոր զավակներին: Հաղթական ինտերնացիոնալի առաջին հնչյունների հետ ընդմիջտ կանհետանա Հայաստանում գոյություն ունեցող ցեղական ու ազգային պառակտումների ուրվականը և տեղի կտա ժողովուրդների եղբայրության՝ նրանց առօրյա կյանքում... Ներկա ծանր պայմաններում ու լուրջ ռոպեին, — այնուհետև կարողում ենք դեկլարացիայում, — ընդունելով իշխանության ամբողջ պատասխանատվությունը, մենք Հայաստանի ժողովրդական ուժերին կոչ ենք անում

մեզ աջակցել բանվորագյուղացիական իշխանության թշնամիների դեմ կռվելու և կանչում խորհրդային անդուլ, ստեղծագործական աշխատանքի»:

Ա. Նորիջանյանը նոյեմբերի 30-ին Ս. Օրջոնիկիձեին հայտնում էր, որ մինչև Հայաստանի սահմանը կարմիր բանակի մտնելը «գյուղացիները մի քանի անգամ դիմում և կոչվում էին մեր սահմանին (Ադրբեջանի:— Մ. Ա.), բայց մեր կորքերին չհանդիպելով, ետ են քաշվել: Մեր տրամադրության տակ եղած բոլոր տեղեկություններն ստում են այն մասին, որ ամբողջ Հայաստանում դիմադրություն չի լինի, չնայած նրան, որ Դիլիջանում է գտնվում մաուկերիստների մի մասը... ստացված տեղեկությունների համաձայն, այնտեղ գտնվող գունդը մեր կողմն է, որի գլուխ է կանգնած կոմունիստների ընդհատակյա բջիջը: Մեր գալուց առաջ այնտեղ միտինգ է տեղի ունեցել, որը բաժանվել է երկու մասի՝ մեր կողմ և մեր դեմ: Մի խոսքով, եթե դաշնակցները դիմադրեն էլ՝ միայն Դիլիջանում, նրանից այն կողմը չեն դիմադրի»:

Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն հայ ժողովրդի անունից դիմում է Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանը և անձամբ Վ. Ի. Լենինին՝ խնդրելով օգնություն ցույց տալ Հայաստանի ապստամբած աշխատավորությանը: Այդ դիմումում ասված էր. «Թող հայտնի լինի համաշխարհային հեղափոխության առաջնորդին, որ Դի-

լիջանի և Քարվանսարայի շրջանի գյուղացիները, վրդովված դաշնակցական կառավարության հանցագործ քաղաքականությունից և երկրում խորացող անարխիայից, ապստամբության դրոշ են բարձրացրել... Դիլիջանը մեր ձեռքին է: Ոգևորված ապստամբները առաջ են սլանում վերջնականապես խորտակելու Անտանտի ատելի գործակալներին:

Կատարելով նրանց կամքը և տեղական Հեղկոմ կազմելով՝ մենք առաջ ենք շարժվում, հավատացած լինելով, որ Արևելքի ճնշված ժողովուրդների ապստարար սոցիալիստական մեծ Ռուսաստանի հերոսական կարմիր բանակը մեր այս դժվարին պայմաններում մեզ օգնության կհասնի:

Դեկլարացիա Հայաստանը սոցիալիստական խորհրդային հանրապետություն հայտարարելու մասին

Հայաստանի բոլոր բանվորների և գյուղացիների կողմից մենք խնդրում ենք ժողովուրդին այդ օգնությունը ցույց տալ մեզ»:

1920 թ. նոյեմբերի 30-ին Հայաստանում ՌԱՖՍՎ լիազոր-ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանը դաշնակցական կառավարությանը հայտարարում է, որ սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում արդեն կատարված փաստ է և առաջարկում է խաղաղ կերպով փեջել իշխանությունը Հայաստանի հեղկոմին, «որը ռուսական սովետական կորպերի գլխավորությամբ Ղազախի գավառի կողմից մտել է Հայաստանի տերիտորիան»:

Դեկտեմբերի 2-ին Բաքվում Ս. Օրջոնիկիձեին ստանում է Բ. Լեգրանի հեռագիրը՝ դաշնակցական կառավարության լիազորությունները վայր դնելու մասին: Ըստ այդ հեռագրի, դեկտեմբերի 2-ին հեղկոմը դեռևս գտնվում էր Դիլիջանում, իսկ Երևան էր գալու դեկտեմբերի 3-ին: Հեղկոմին դիմավորելու համար Երևանից ուղարկվում է Բ. Լեգրանի օգնական Բորիշչևը:

Այդ նույն հեռագրով Բ. Լեգրանը հայտնում է, որ «կոմունիստներին ապատելու հրամանը տրված է և կյանքում իրագործվում է: Թուրքերի թշնամական գործողությունների դեպքում անհրաժեշտ է... ունենալ բավականաչափ պիմվորական ուժ...»:

Դեկտեմբերի 2-ին Ս. Օրջոնիկիձեին Հայաստանում սովետական կարգերի հաղթանակի մասին հայտնում է Մոսկվա՝ Վ. Ի. Լենինին, նշելով, որ դեկտեմբերի 3-ի վաղ առավոտյան Հեղկոմը Դիլիջանից կգնա Երևան: Ելնելով ստեղծված իրադրությունից, Ս. Օրջոնիկիձեին Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանն առաջարկում է լուծել հետևյալ հարցերը.

- «1. Հեղկոմի հրավերի համաձայն պաշտոնապես թույլատրել կարմիր բանակի կորամասերը մտնելու Հայաստան:
- 2. Անհապաղ ուղարկել Լենինի պատասխան հեռագիրը Հեղկոմի անունով»:

Ս. Օրջոնիկիձեի այդ հեռագրից հստակ երևում է, որ մինչև դեկտեմբերի 2-ը կարմիր բանակը Հայաստան մտնելու վերաբերյալ չի եղել սովետական կառավարության պաշտոնական որոշումը: Ս. Օրջոնիկիձեին մինչ այդ կատարված գործողությունների նախաձեռնողն էր. նա իր վրա էր վերցրել դեպքերի պարզացման ամբողջ պատասխանատվությունը: Եվ դա նա կատարում էր հայ ժողովրդին օր առաջ փրկելու անսխալ ձգտումով: Երբ արդեն սովետական իշխանության հաղթանակը կատարված փաստ էր, նա Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանը խնդրում է՝ պաշտոնա-

«Կարմիր առավոտ (նկարիչ՝ Էդվարդ Իսաբեկյան)»

«Հայաստանը 1920 թ.»
(նկարիչ՝ Ա. Բեքարյան)

տության հանդեպ... կանենք ամեն ինչ, որպեսզի ավելի սերտ կապ ստեղծենք Հայկական հանրապետության հետ և անհրաժեշտ օգնություն ցույց տանք եղբայրական Սովետական Հայաստանի աշխատավոր մասսաներին»:

1921 թ. ապրիլի 23-ին Սովետական Ռուսաստանի աջակցությամբ Ալեքսանդրապոլն ու գավառի գյուղերն պատագրվեցին թուրքական տիրապետությունից և միացան Սովետական Հայաստանին:

Քաղաքացիական կռիվների և օտարերկրյա ինտերվենցիայի տարիներին սովետական կառավարությունը մտցրեց հացի մոնոպոլիա, արգելեց հացի մասնավոր առևտուրը և սահմանեց պարենմաս-

նատրում, որպեսզի հաշվառման ենթարկվի գյուղացիների մոտ եղած պարենամթերքի ամբողջ ավելցուկը, կարգավորվի բանակի և աշխատավորների մատակարարումը: Պաշտպանության բացառիկ դժվարին պայմաններից բխող և ժամանակավոր բնույթ կրող միջոցառումների այդ ամբողջ սիստեմը կոչվում էր ռազմական կոմունիզմ: Այդ քաղաքականությունից բխող որոշ միջոցառումներ ըստ անհրաժեշտության իրենց տարածումը գտան նաև ազգային հանրապետություններում:

1920 թ. դեկտեմբերի 8-ին Հայաստանի հեղկոմի դեկրետով հանրապետությունում մտցվեց ռազմական կոմունիզմի քաղաքականություն: Ամենուրեք զգացվում էր հացի և բոլոր տեսակի մթերքների ծայրահեղ պակաս, աղքատությունն ու երկրի քայքայվածությունը չտեսնված չափերի էին հա-

Երևանի բնակիչները ողջունում են XI կարմիր բանակին

Հայաստանը՝ ապատագրված (նկարիչ՝ Աալանյան)

Հայաստանի ԺԿԽ-ի շենքը Երևանում (1921 թ.)

սել: Հեղկոմը ստիպված էր մթերքներ ձեռք բերելու համար դիմել արտակարգ միջոցների: Հենց այդ նպատակներից էր ելնում 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին ընդունված «Պարենավորման մթերքների և այլ նյութերի հայտնաբերման մասին» հրամանագիրը:

Մի փոքր ավելի ուշ՝ դեկտեմբերի 18-ին, պարենավորման ժողովում Ա. Բեկպադյանի «Պարենավորման գործերի կանոնավորման մասին» հրամանագրում նշվում էր, որ «պարենավորման մթերքների բաշխման նորմաների մշակումն ու որոշումը, ինչպես և բռնագրավման, տեղափոխության, ստացման և արտահանման իրավունքը պատկանում է միայն պարենժողովին, առանց որի թույլտվության ոչ մի պետական հիմնարկություն, ինչպես և մասնավոր հաստատություն ու անհատ, իրավունք չունի այդ ուղղությամբ որևէ գործ անել»:

Ապագաբնակչության մեջ ընդհանուր սպառման պարենային մթերքների բաշխումը կատարվում էր միայն պարենժողովին և նրա տեղական հաստատու-

թյունների ու կոոպերատիվների միջոցով: Արգելվում էին այս ուղղությամբ կատարվող մասնավոր ձեռնարկումները:

Երկրի քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու, ժողովրդի նյութական ու կուլտուրական կյանքը նորմալ հունի մեջ դնելու ուղղությամբ ձեռնարկվում են մի շարք այլ միջոցառումներ ևս: Այդ տեսակետից կարևոր էր տասնյակ-հազարավոր անապահով երեխաներին սովից և հիվանդություններից փրկելու գործը: Հեղկոմը սկսեց միջոցներ ձեռնարկել որք երեխաներին հավաքելու և նրանց կյանքն ապահովելու ուղղությամբ: Երեխաների նկատմամբ հոգատարության վառ օրինակ հանդիսացավ 1920 թ. դեկտեմբերի 16-ին հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանի և սոցապժողկոմ Հ. Կոստանյանի ստորագրությամբ հրապարակված «ժտացրած կաթը «Մանկանց սննդի» ֆոնդին հանձնելու մասին» հրամանը: Ահա թե ինչ էր ասվում այնտեղ. «Հայաստանի պահեստներում գտնվող խտացրած կա-

թը հանձնել «Մանկանց սննդի» ֆոնդին: Արգելվում է այսուհետև խտացրած կաթը բաժանել ոչ երեխաներին»:

Չնայած ձեռնարկված միջոցներին, պարենավորման գործը շարունակում էր մնալ ծանր: Երկրի քայքայվածությունն ու սովն այնքան լայն չափերի էին հասել, որ կառավարության ձեռնարկած բավարարիչ միջոցները քիչ արդյունք էին տալիս: 1921 թ. հունվարի 22-ին Ս. Կասյանի և Ա. Բեկպադյանի ստորագրությամբ հրապարակված հրամանագրով գավառային հեղկոմներին կից պարենավորման բաժինները վերանվանվեցին պարենավորման գավառային կոմիտեներ, որոնք անմիջապես ենթարկվում էին պարենավորման ժողովմատին: Դրանով սովետական Հայաստանի հեղկոմը նպատակ ուներ ավելի ուժեղացնել կառավարության հսկողությունը երկրի տնտեսական միջոցները կենտրոնացված ձևով բաշխելու վրա:

«Երկաթուղայիններին վորական կացության մեջ հայտարարելու մասին» Հեղկոմի դեկտեմբերի 12-ի հրամանը ևս բխում էր երկրի տնտեսությունը վերականգնելու շահերից:

«Վառելանյութի մասին» կառավարական հրամանագիրը հավաստում էր, որ բոլոր տեսակի վառելանյութերը՝ փայտը, ածուխը, նավթը, հաշվի են առնվում և գործադրվում երկաթուղիների կարիքների համար:

Երկրում ստեղծված ծանր պայմաններից էր ելնում նաև հեղկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 14-ի «Ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի իրավասության մասին» դեկրետը: Հեղկոմն այդ դեկրետով, մինչև Հայկական ՍՍՀ սահմանադրության մշակումն ու հաստատումը, մի շարք կանոններ մշակեց ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի իրավասության վերաբերյալ: Ներքին գործերի ժողովմատը լայն աշխատանք ծավալեց հին պետական ապարատն իր քաղաքական ու վարչական կարգով ոչնչացնելու և նորը ստեղծելու ուղղությամբ: 1920 թ. դեկտեմբերին Հեղկոմի հրապարակած դեկրետներով ու կիրառած միջոցառումներով Հայաստանում պետականացվում են բանկերը, մասնավոր ձեռնարկությունները, հեռագրալարերը, քայլեր են արվում երկրի ֆինանսական դրությունը բարելավելու ուղղությամբ:

Կուլտուրական շինարարությունը նորմալ հունի մեջ դնելու նպատակով վերականգնվեցին և բացվեցին մշակույթի բավարարիչ նոր օջախներ: Ձին-ժողովումի 1920 թ. դեկտեմբերի 16-ի հրամանով բոլոր ուսուցիչները, աշակերտներն ու ուսանողներն ապաստվում էին վիճակորական ծառայությունից: Ելնելով այդ հրամանից, լուսժողովման իր դեկտեմ-

Եղիշե Չարենց

բերի 18-ի հրամանով «դպրոցների վարչական մարմիններին առաջարկում էր միջոցներ ձեռք առնել անհապաղ վերսկսելու դպրոցական կանոնավոր պարապմունքները»: Ժողովրդական լուսավորության գործն ավելի լավ հիմքերի վրա դնելու նպատակով լուսժողովումի 1920 թ. դեկտեմբերի 28-ի հրամանով կոմիսարիատին կից ստեղծվում է ժողովրդական լուսավորության կոլեգիա, որը պետք է գործեր «որպես խորհրդակցական օրգան, լուսավորության ժողովրդական կոմիսարի նախագահությամբ»: Կոլեգիայի անդամ ընտրվեց նաև բանաստեղծ Ե. Չարենցը:

1921 թ. դեկտեմբերի 31-ին հրապարակվեց «Դպրոցներում կրոնական առարկա դասավանդելու արգելքի մասին» հրամանը, որը կարևոր նշանակություն ունեցավ ուսումն ու լուսավորության գործը կրոնի ակդեցությունից հեռու պահելու համար: Լուսավորության գործը կարգավորելու նպատակով պետականացվեցին հոգևոր հարստություններին պատկանող կուլտուր-կրթական հիմնարկները:

Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատը խոշոր աշխատանքներ ծավալեց պատմական հուշարձանները ժողովրդի սեփականությունը դարձնելու, ինչպես նաև հանրապետությունում թատերական գործը և կուլտուրայի ու արվեստի մյուս

Սակայն կարմիր բանակի փորձասերը, հետապնդելով դաշնակցական ավանտյուրիստներին, քայլ առ քայլ ջախջախում են նրանց:

Հայկական հեծյալ գունդը հունիսի 4-ին ապատագրում է Տաթևը, իսկ Ղարաբաղ-վանգեպուրյան խմբի զորքերը հուլիսի 7-ին՝ Ղափանը: Հուլիսին 11-րդ բանակի հետախուսությունը հաղորդում է, որ թշնամու փախուստի մատնված զորքերը Ջյուրդքենդ գյուղի մոտ անցնում են Արաքսը և մեկնում Պարսկաստան: Հուլիսի 13-ին առանց կռիվի ապատագրվում է Մեղրին:

Ջանգեպուրում կարմիր բանակի զորամասերի հրամանատարությունը հուլիսի 16-ին հատուկ հրամանագիր է հրապարակում, որտեղ ասված էր, որ Ջանգեպուրում վերջ է տրված դաշնակցական ավանտյուրային: Հայ աշխատավորությունն ապատագրված է ճնշողների լծից և կարող է անցնել շինարարական խաղաղ աշխատանքի: Այսպիսով, Հայաստանում քաղաքացիական կռիվներն ավարտվում են հեղափոխական ուժերի լիակատար հաղթանակով:

ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ՀԻՄՔԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՍԿԻԶԲԸ

Ապատագրված և վերածննդի ուղին բռնած հայ ժողովուրդը, ոգեշնչված ուս և եղբայրական մյուս ժողովուրդների օգնությամբ, մեծ եռանդով սկսեց կառուցել իր նոր, սոցիալիստական կյանքը:

Սովետական իշխանությունը Հայաստանում դաշնակցական սփրապետությունից ժառանգել էր լիովին քայքայված և ավերված տնտեսություն: Բավական է նշել, որ երկրում կային 50 հազար որբեր, 200.000 անտուն գաղթականներ, որոնք պրկված էին ապրուստի նվազագույն պայմաններից: 1920 թ. Հայաստանում բամբակի մշակումը դադարել էր, իսկ նախքան պատերազմը տարեկան ավելի քան 700.000 փուլք բամբակի հումք էր ստացվում: Այդպիսի անկման հասավ նաև խաղողագործությունը: Եթե 1913 թ. Հայաստանում ստացվում էր 16,5 միլիոն աստիճան սպիրտ, ապա 1920 թ.՝ 1,5 միլիոն աստիճան, իսկ 3,3 միլիոն դուլլ գինու արտադրությունը նվազեց՝ հասնելով մինչև 100—150 հազար դուլլի: Պահածոների արտադրությունը, որը նախքան պատերազմը կազմում էր տարեկան մոտ 100 հազար փուլք, բոլորովին դադարել էր: Նույն վիճակին էր հասել նաև հացահատիկի և մյուս կուլտուրաների մշակումը:

Արդյունաբերությունը, հատկապես պղնձարդյունաբերությունը, բոլորովին քայքայվել էր:

Հայ ժողովուրդը, տեր դառնալով իր երկրին և ստեղծելով իր պետությունը, սկսեց արագ թափով

առաջ ընթանալ Հոկտեմբերյան հեղափոխության նշած ուղիով: Նրան օգնություն կապակերպելու գործին մեծ հոգատարությամբ էր հետևում Վ. Ի. Լենինը: Սովետական Հայաստանի վարգացման և բարգավաճման համար ծրագրային նշանակություն ունեցավ Վ. Ի. Լենինի 1921 թ. ապրիլի 14-ի պատմական նամակը՝ «Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի, Լեռնականների հանրապետության կոմունիստ ընկերներին»: 1921 թ. մայիսի սկզբներին այդ նամակը հրապարակվեց մամուլում և աշխատավորության կողմից ընդունվեց մեծ խանդավառությամբ: Այդ նամակում Վ. Ի. Լենինն, ընդգծելով Կովկասի յուրահատկությունները, առաջադրում էր մի շարք այնպիսի կարևոր խնդիրներ, ինչպիսիք էին խաղաղության ամրապնդումը և սովետական հանրապետությունների եղբայրական միության ստեղծումը, նոր տնտեսական քաղաքականության հիման վրա սովետական իշխանության ամրապնդումը, երկրամասի էկոնոմիկայի վարգացումը՝ ժողովրդական տնտեսությունն էլեկտրիֆիկացնելու հիման վրա, գյուղատնտեսության վարգացումը՝ ոռոգման աշխատանքների ընդլայնման միջոցով և այլն:

Վ. Ի. Լենինն իր դիրեկտիվ նամակում նշելով, որ «...կովկասյան հանրապետություններն էլ ավելի գյուղացիական երկրներ են, քան Ռուսաստանը», որ նրանցում արդյունաբերությունն ավելի թույլ էր վարգացած և բանվոր դասակարգը փոքրաթիվ էր, Անդրկովկասի հանրապետությունների առաջնահերթ խնդիրն էր համարում քայքայված գյուղատնտեսության վերականգնումը: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը դիմեց աշխատավորներին և կուսակցության անդամներին, նրանց կոչ անելով բոլոր ուժերն ի սպաս դնել երկրի տնտեսական ճակատի կապակերպմանը: Այդ կոչն աշխատանքային մեծ խանդավառություն առաջացրեց մասսաների մեջ:

Այսպես, օրինակ, 1921 թ. մայիսի 21-ին Թալին գյուղում հրավիրվեց Էջմիածնի գավառի գաղթական գյուղացիների համագումարը, որի մասնակիցներն իրենց ընդունած բանաձևում գրում էին. «Երդվում ենք մեր սրբազան աշխատանքով ամրապնդել և ապահովել աղքատ գյուղացիներին համար հարապատ բանվորագյուղացիական բանակը հակահեղափոխական ոտնձգություններից»: Էջմիածնի գավառի գաղթականներն իրենց պատրաստակամությունն են հայտնում լարելու բոլոր ուժերը երկրի քայքայված, ավերված տնտեսությունը վերականգնելու համար: Համագումարը ողջույնի հեռագիր է ուղարկում ժողովուրդների մեծ առաջնորդ Վ. Ի. Լենինին, Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմին,

Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման համար զոհվածների հուշարձանը

Ա. Մավյանը և Ա. Տեր-Գաբրիելյանը Վ. Ի. Լենինի մոտ

Ադրբեջանի և Վրաստանի սովետական կառավարություններին: 1921 թ. հունիսի 17-ին Բաշգյաունիում տեղի ունեցավ 50 գյուղերի գյուղացիների միացյալ համագումարը, որտեղ որոշում կայացվեց վերակառուցել աշխատանքը գյուղում և պատվով կատարել երկրի տնտեսության վերականգնման աշխատանքները:

Սակայն Հայաստանի համար ծայր աստիճան դժվար էր սեփական միջոցներով վերականգնել քայքայված տնտեսությունը: Նրան մեծ և անշահախնդիր օգնություն ցույց տվեց ռուս մեծ ժողովուրդը, Սովետական Ռուսաստանը: Դեռ 1920 թ. դեկտեմբերի 12-ին Վ. Ի. Լենինը, ընդունելով Հայաստանի հեղկոմի անդամներին, մանրամասն ծանոթանում է Հայաստանի տնտեսական-քաղաքական վիճակին և նշում, որ Սովետական Ռուսաս-

տանը բոլոր միջոցները ձեռք կառնի օգնելու Հայաստանին:

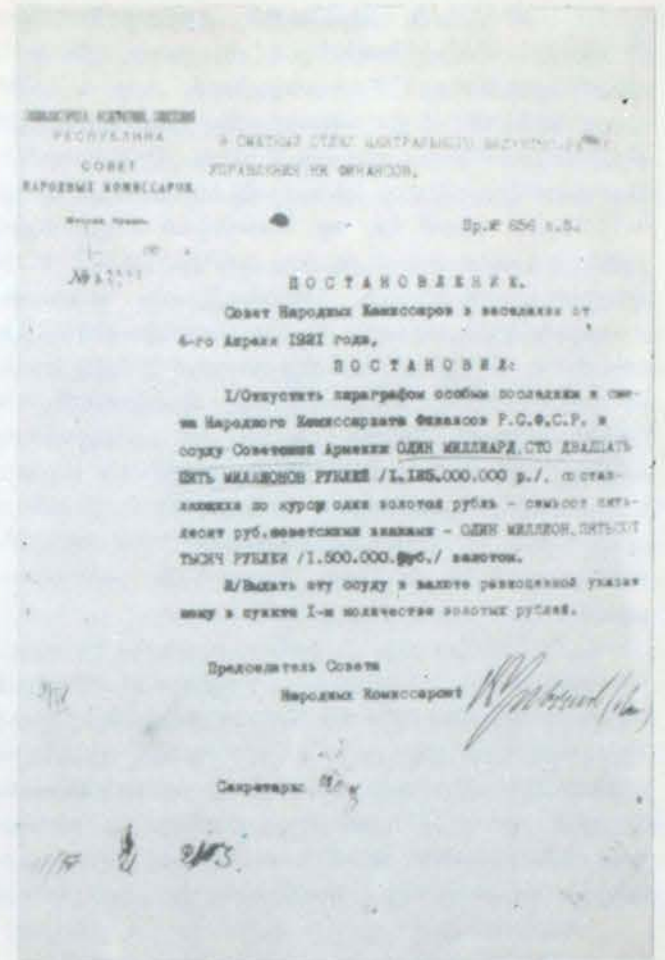
Որպես առաջին օգնություն հենց 1920 թ. դեկտեմբերին Սովետական Ռուսաստանի ֆինժոդկոմատը Հայաստանին բաց է թողնում երկու միլիարդ ռուբլու սովետական թղթադրամ (ոսկու հաշվով 600 հազար ռուբլի): Վ. Ի. Լենինի հրահանգով Հայաստան են ուղարկվում հացահատիկ, սննդամթերք, կտորեղեն, գործիքներ և այլ իրեր: Հայաստանը Ռուսաստանից ստանում է սերմացու, իսկ Մոսկվայի բանվորներն օգնության կարգով մեծ քանակությամբ գյուղատնտեսական գործիքներ են ուղարկում: Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի օրգան «Կոմունիստ» թերթը գրել է. «Խորհրդային Ռուսաստանի և Խորհրդային Հայաստանի սերտ համերաշխության ու համագործակցության մի փառավոր

փաստ է այն նվերը, որ Մոսկվայի բանվորներն իրենց համեստ պահեստներից բաժին են բերում գյուղացիական Հայաստանին:

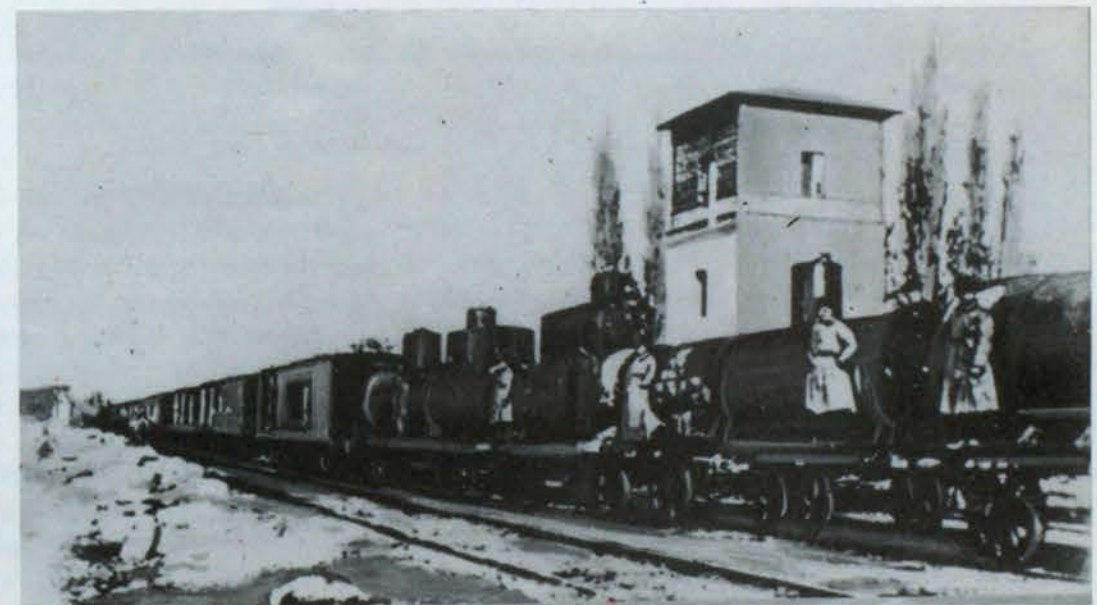
Հայաստանի աշխատավորությունն արդեն զգում է իր թիկունքում կանգնած վիթխարի Ռուսաստանի անհաղթելի ուժը և այդ հանգամանքը նոր եռանդ պիտի ներշնչի մեր բանվորագյուղացիությանը՝ տասնապատկելու իր ջանքերը շինարարության աշխատանքի ասպարեզում»:

1921 թ. ապրիլին Սովետական Ռուսաստանի Ժողկոմխորհի հատուկ որոշմամբ մեկուկես միլիոն ռուբլի (ոսկու կուրսով) դրամ է բաց թողնվում Հայաստանին՝ նրա տնտեսական ծանր վիճակը շտկելու համար: 1921 թ. ապրիլի 9-ին Վ. Ի. Լենինը Ս. Օրջոնիկիձեին հեռագրում է. «Ստացա Ձեր ծածկագիրը Անդրկովկասի պարենային հուսահատական դրության մասին: Մենք ձեռք առանք մի շարք միջոցներ, Հայաստանին մի քիչ ոսկի տրվինք...» Իվանովո-Վոլոնեսենսկի տեքստիլագործ բանվորները 1922 թ. Սովետական Հայաստանին՝ Ալեքսանդրապոլում կառուցվող տեքստիլ ֆաբրիկայի համար, նվեր ուղարկեցին տեքստիլ ֆաբրիկայի սարքավորում: Ժամանակի ընթացքում այն վերաճեց տեքստիլ մեծ կոմբինատի, որը Լենինականը դարձրեց հանրապետության տեքստիլ արդյունաբերության խոշոր կենտրոն:

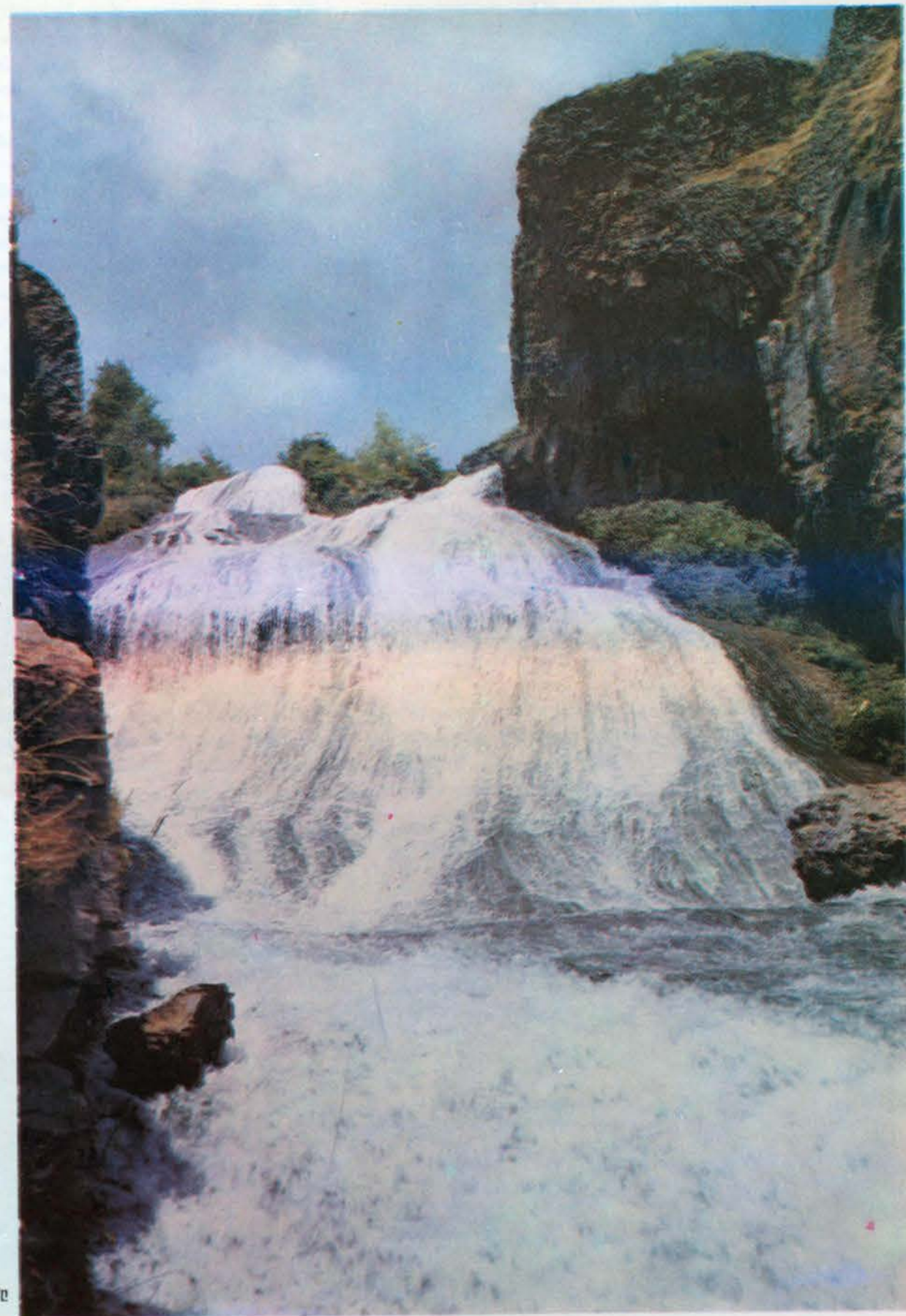
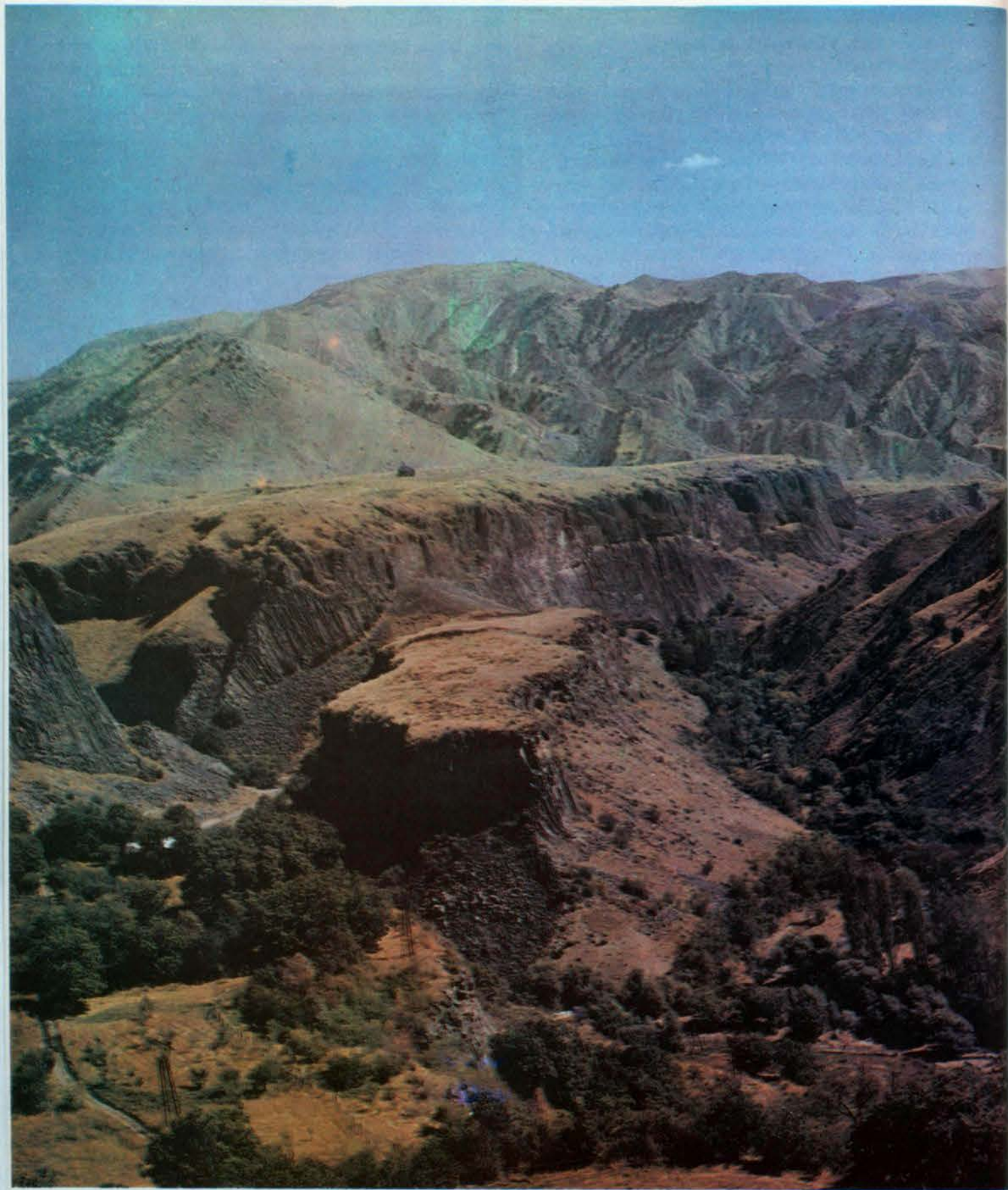
Սովետական Հայաստանին օգնություն էին ցույց տալիս նաև Անդրկովկասի մյուս հանրապետությունները: Սովետական Ադրբեջանից Հայաստանն առանց վճարի ստացել է ավելի քան 36 հազար փութ վառելանյութ՝ նավթ, բենզին, մազութ և այլն:

ՌՍՖՍՀ Ժողկոմխորհի որոշումը Սովետական Հայաստանին դրամական օգնություն ցույց տալու մասին

Հայաստանին օգնելու համար ուղարկված հացով ու նավթով բարձված առաջին գնացքը:

Գառնու ձորը
Ջերմուկի ջրվեժը

Կալինինը Հայաստանում

մի նոր ձև, վառ օրինակ էին բոլոր ճնշվածների համար, իսկ սովետական Կովկասը, ինչպես նշել է Ալ. Մյասնիկյանը, կանխորոշում էր արևելյան ժողովուրդների բախտը:

Սովետական իշխանության առաջին իսկ տարիներին հայ ժողովուրդը մեծ հաջողությունների հասավ: 1925 թ. հիմնականում ավարտվեց ժողովրդական տնտեսության վերականգնումը: Կառուցվեցին մի շարք ջրանցքներ, ոռոգելի դարձան տասնյակ հազարավոր հեկտար անջրդի հողեր:

1922 թ. սկսված Ծիրակի 30 կմ երկարությամբ ջրանցքի կառուցումը ավարտվեց 1925 թ. և ոռոգելի դարձրեց ավելի քան 10 հազար հեկտար հողատարածություն: Զայթայված չքավորական գյուղական տնտեսություններին մեծ օգնություն ցույց տվին 1921—1922 թթ. կազմակերպված արտադրական և վարկային կոոպերատիվ ընկերությունները: Գյուղատնտեսության արագ վերականգնումը պայմաններ ստեղծեց թայթայված արդյունաբերության վարճացման համար: Առաջին հերթին այդ

Մաքսիմ Գորկին Հայաստանում

նկատելի էր գինու-կոնյակի արտադրության բնագավառում: Հատկապես կարևոր էր պղնձի արտադրության վերականգնումը, որը լիովին քայքայվել էր առաջին համաշխարհային պատերազմի և դաշնակցականների տիրապետության տարիներին: 1924 թ. Ղափանում վերսկսվեց պղնձի ձուլման արտադրությունը, մեծ աշխատանք ծավալվեց նաև Ալավերդու պղնձահանքերում, որի համար կառավարությունը տրամադրեց ավելի քան 2 միլիոն ռուբլի: Սակայն 1924—1925 տնտեսական տարում պղնձի արտադրանքը նախապատերազմյանի հասկիվ 13,4 %-ն էր կազմում:

Սկսեցին կառուցվել նաև բազմաթիվ արդյունաբերական նոր ձեռնարկություններ. 1924 թ. շարք մտավ Սովետական Ռուսաստանի օգնությամբ կառուցված Լենինականի տեքստիլ ֆաբրիկան: 1926—1928 թթ. առաջացան արդյունաբերության նոր ճյուղեր՝ քիմիական, շինանյութերի և այլն: Արդյունաբերության վարճացման համար կարևոր խթան հանդիսացավ էլեկտրաէներգիայի արտադրության աճը: 1923 թ. սկսվեց Երևանի հիդրոէլեկտրակայանի առաջին հերթի կառուցումը, գործարկվեցին մի շարք շրջանային կայաններ: Վերականգնվեցին երկաթուղին և տրանսպորտի ու կապի միջոցները, որոնք նպաստեցին առևտրի ու ապրանքափոխանակության վարճացմանը: Հատկապես պետական ու կոոպերատիվ առևտուրը լայն ծավալ ստացավ թե՛ քաղաքում և թե՛ գյուղում: Դրանում կարևոր

դեր խաղաց 1924 թ. սկսված անցկացված դրամական ռեֆորմը, չերվոնեցի կայուն կուրսի և միասնական դրամական սիստեմի ստեղծումը: Այդ բոլորի հետևանքով բանվորների և գյուղացիների նյութական վիճակը բարելավվեց, պատմության գիրկն անցան ոչ հեռու անցյալի սովն ու համաձարակային հիվանդությունները: Վերածնված հայ ժողովրդի համար սկսվեց վերակառուցման ու շինարարական աշխատանքի մի նոր դարաշրջան: Հատկապես մեծ թափ ստացավ քաղաքաշինությունը: Ակադեմիկոս Ալ. Թամանյանի կազմած Երեվանի հատակագիծը ՀՍՍՀ կառավարության կողմից 1924 թ. հաստատվեց և գործի դրվեց:

Վերածնվող Սովետական Հայաստանը դարձավ աշխարհով մեկ ցրված, թուրքական յաթաղանից մազապուրծ եղած և օտար ափերում դեգերող համայն հայությանը ձգող փարոսը: Դեռևս սովետական իշխանության առաջին տարիներին, երբ երկիրը քայքայվել էր ու գտնվում էր տնտեսական ծանր պայմաններում, սփյուռքահայության համար բոլոր հնարավոր պայմանները ստեղծվեցին ներգաղթելու հայրենիք: Եվ ահա Սովետական Հայաստանը գրկաբաց ընդունեց իր տարագիր պավակների առաջին քարավանները: 1922—1926 թթ. Մերձավոր արևելքի երկրներից, Հունաստանից ու Ֆրանսիայից հայրենիք վերադարձան ավելի քան 20 հազար հայ աշխատավորներ, որոնք իրենց լուման ներդրին սոցիալիստական շինարարության

Ճարտարապետներ Թ. Թորամանյան (ձախից) և Ալ. Թամանյան

Ճ. Նանսենի ղեկավարած հանձնաժողովը հողժողովում Ա. Երզնկյանի մոտ աշխատելիս (1925 թ.)

մեջ: Երևանի շուրջը ստեղծվեցին Նոր Արաբկիր, Նոր Մալաթիա, Նոր Սեբաստիա, Նոր Խարբերդ և մի շարք այլ բարեկարգ թաղամասեր ու ավաններ, որոնցից ամեն մեկը պատմական Հայաստանի հերոսապատումի մի վերհուշ է:

1924 թ. Վ. Ի. Լենինի մահը մեծ վիշտ պատճառեց համայն աշխարհի և հատկապես մեր երկրի աշխատավորական մասսաներին: Հայ ժողովուրդը մեծ առաջնորդի մահը սգում էր սրտի դառն կսկիծով: ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը, Հայաստանի Կենտգործկոմը, Ժողկոմխորհը և արհմիության խորհրդի նախագահությունը որոշում ընդունեցին Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանի Լենինի անվան հրապարակում կանգնեցնել մեծ առաջնորդի արձանը, որպեսզի «ներկա և գալիք սերունդները ընկ. Լենինի կյանքը և նրա մեծ գործը օրինակ դարձնեն և նրանով ոգևորվեն»: Հայ ժողովուրդը հավատարիմ լենինյան մեծ դրոշին, վերածնվեց և մեծ հաջողությունների հասավ:

**ՐՆԴՈՒՍՏՐԱՅՄԱՆ ԵՎ
ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿՈՒԵԿՏԻՎԱՅՄԱՆ
ՈՒՂԻՈՎ**

ՀամԿ(բ)Կ XIV համագումարը, որ տեղի ունեցավ 1925 թ. դեկտեմբերին, հանրագումարի բերելով ժողովրդական տնտեսության վերականգնման արդյունքները, խնդիր դրեց կարճ ժամանակում հաղթահարել երկրի դարավոր հետամնացությունը և ստեղծել սոցիալիզմի կառուցման նյութատեխնի-

կական բազան: Սովետական ժողովուրդը մեծ ոգեվորությամբ ընդունեց կուսակցության այդ որոշումը և իր խանդավառ աշխատանքով կարճ ժամանակում մեծ հաջողությունների հասավ: Սովետական Հայաստանում ևս հարվածային աշխատանքի արդյունքներն ամենուր ակնհայտ էին: Արդեն 1926 թ. շարք մտան Երևանի կարի ֆաբրիկան, ձեթ-օձառի գործարանը, սկսեց կառուցվել Ձերժինսկու անվան մեխանիկական գործարանը, իսկ հաջորդ տարում գործարկվեց Երևանի կարբիդի գործարանը: Կարևոր նշանակություն ունեցավ 1926 թ. մայիսի 26-ին Երևանի հիդրոէլեկտրակայանի առաջին հերթի գործարկումը, իսկ 1928 թ. նոյեմբերի 29-ին շարք մտավ Լենինականի հիդրոէլեկտրակայանը:

1929 թ. մայիսին ՀՍՍՀ սովետների VI համագումարը հաստատեց հանրապետության առաջին հնգամյա պլանը, որով տնտեսության և մշակույթի աննախընթաց վարձագման մեծ հեռանկարներ էին բացվում:

Հնգամյակի կատարման համար սոցիալիստական մրցություն ծավալելու կուսակցության կոչը մեծ արձագանք գտավ ամբողջ երկրում, ինչպես նաև Հայաստանում: 1929 թ. Երևանում հրավիրված աշխատավորների համաքաղաքային կոնֆերանսը սոցիալիստական մրցության պայմանագիր կնքեց ձեռնարկությունների միջև, որը մեծ չափով խթանեց արտադրական պլանների կատարումը: Սոցիալիստական մրցությունը լայն ծավալ ստացավ նաև մեր հանրապետության մյուս քաղաքներում, շրջաններում ու գյուղերում, ինչպես նաև

Ա. Վ. Լուճաչարսկին և Ա. Մոսվյանը Երևանի ջրանցքի շինարարությունում

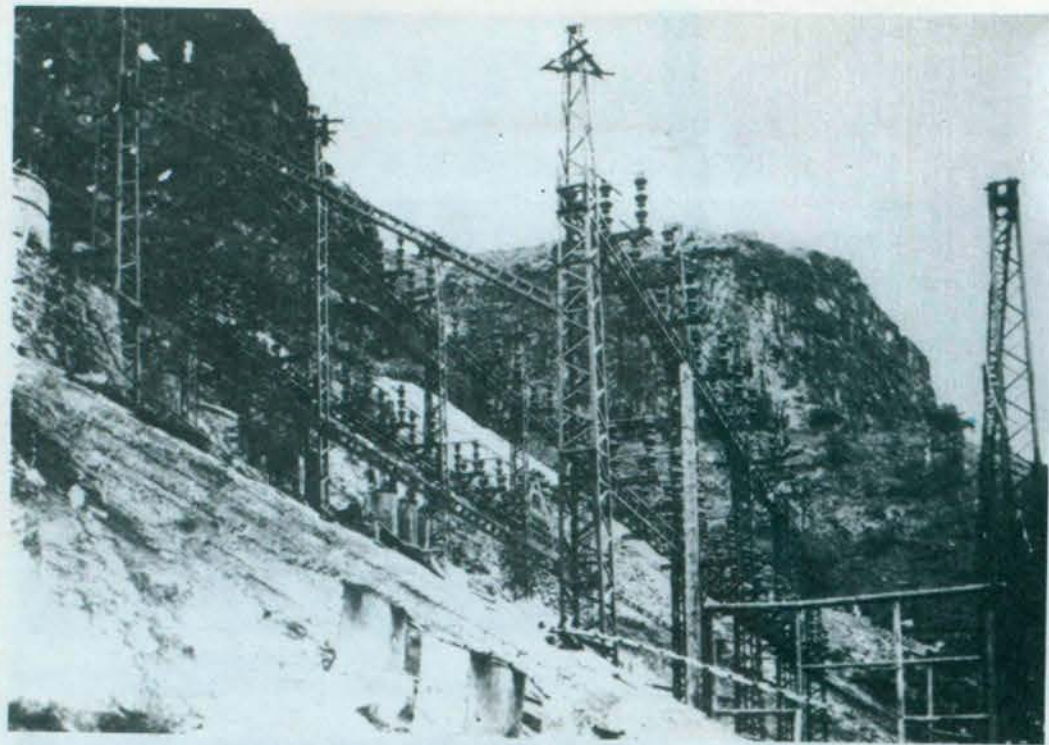
անդրկովկասյան հանրապետությունների արդյունաբերական ձեռնարկությունների միջև:

Գյուղատնտեսության մանրատված, անհատական տնտեսությունների սիստեմը խանգարում էր սոցիալիստական արդյունաբերության վարձագմանը: Գյուղատնտեսությունը ետ էր մնում սոցիալիստական շինարարության ընդհանուր տեմպերից:

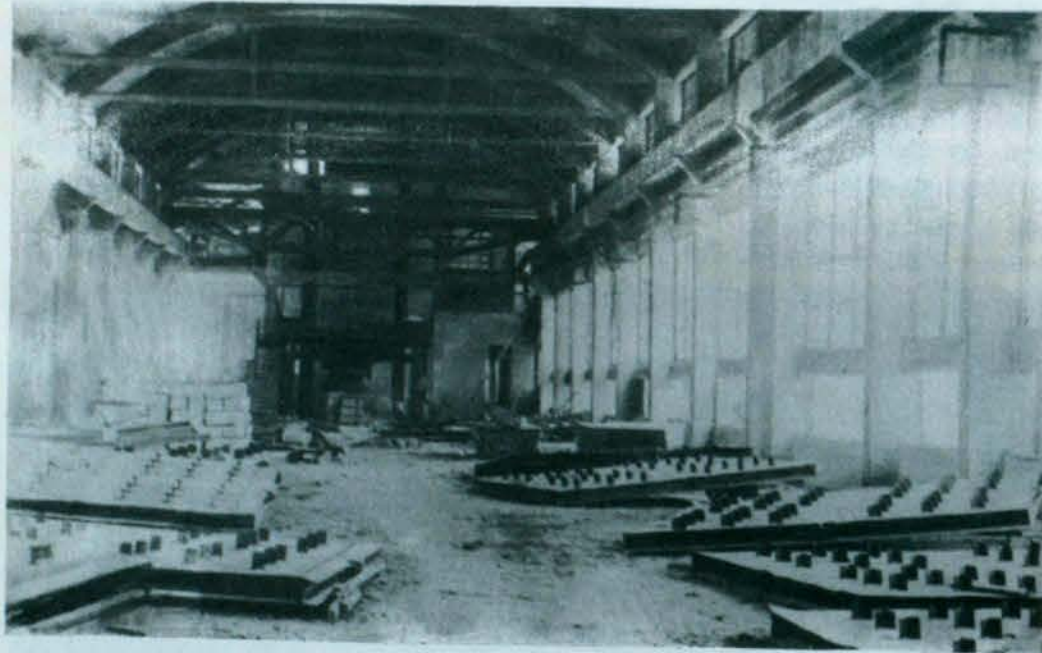
Հրատապ հարց էին դարձել գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերափոխումը, լենինյան կոոպերատիվ պլանի իրագործումը: Ելնելով դրանից, ՀամԿ(բ)Կ XV համագումարը 1927 թ. դեկտեմբերին առաջ քաշեց գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման ծրագիրը: Միայն 1928 թ. ընթացքում Սովետական Հայաստանում կազմակերպվեց 55 կոլտնտեսու-

Հայաստանի կառավարության անդամները Ալավերդու հանքերում (1926 թ.)

Չորագետի շինարարությունը

Ցեմենտի գործարան

թյուն: 1930 թ. սեպտեմբերից կուեկտիվացումը մեծ թափ ընդունեց նաև Հայաստանում:

ՀամԿ (բ) Կենտկոմը 1930 թ. հունվարի 5-ին որոշում ընդունեց կուեկտիվացման տեմպերի մասին, դատապարտեց այդ գործում թույլ տրված սխալներն ու կամավորության սկզբունքի խախտումները: Սակայն, ցավոք, այդ սխալներն ու խախտումները շարունակվեցին նաև հետագայում: Ավելին, կոլտնտեսային շինարարությունն ընթա-

ցավ լենինյան կոոպերատիվ պլանից կատարվող լուրջ շեղումներով:

Հանրապետության աշխատավորները, ոգևորված կուսակցության պատմական որոշումներով, սոցիալիստական մրցությունը բարձրացրին նոր աստիճանի: 1930 թ. սեպտեմբերին Հայաստանի ձեռնարկություններում հաշվվում էր 17 հազար հարվածային՝ արտադրության առաջավոր: Բանվորներն ու գյուղացիները պայքարում էին տեխնիկային

տիրապետելու և աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու, հնգամյակը չորս տարում կատարելու համար: Առաջին հնգամյակը կատարվեց չորս տարի երեք ամսում, որի հետևանքով ՀՍՍՀ տնտեսական և մշակութային կյանքում արմատական փոփոխություններ կատարվեցին: Հայաստանում սոցիալիստական արդյունաբերության վարձագման տեմպերը զգալի չափով գերազանցեցին ՍՍՀՄ-ի միջինը: Դա լենինյան ազգային քաղաքականության փայլուն օրինակ էր: Հնգամյակի առաջին երկու տարում արդյունաբերության մեջ ներդրված գումարը գերազանցում էր նախորդ 8 տարիներում ներդրվածին: Իսկ հնգամյակում այդ նպատակի համար նախատեսված 275,8 միլիոն ռուբլու պլանը գերակատարվեց և իրացվեց 319,3 միլիոն ռուբլի: 1930 թ. սկսվեց Զանաքեռի հիդրոէլեկտրակայանի շինարարությունը, իսկ 1932 թ. գործարկվեցին Երևանի և Լենինականի էլեկտրակայանների երկրորդ հերթերը: Շարք մտավ նաև Չորագետը, որն էներգիա էր մատակարարում Ալավերդու արդյունաբերական շրջանին և Ղարաքիլիսայի (Կիրովական) քիմիական գործարանին: Արդեն հնգամյակի վերջում ՀՍՍՀ-ում գործում էր 29 էլեկտրակայան, որոնց կառուցման գործում մեծ դեր խաղաց Հայաստանի կոմերիտմիությունը, որը և արժանացավ ՀՍՍՀ Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանի:

Լայն թափով էին վարձանում հանրապետության պղնձարդյունաբերությունը, ինչպես նաև շինարարական ինդուստրիան: Հատկապես կարևոր էր երկաթուղագծերի (Լենինական—Արթիկ—Պեմպաշեն, Մինջևան—Ղափան գծերի կառուցումը) և խճուղիների ցանցի ընդլայնումը: Այդ շրջանում կարևոր խնդիր էր որակյալ բանվորական և տեխնիկական կադրերի պատրաստումը, որը և դարձավ ՀԿ (բ) VII համագումարի քննարկման առարկան: Ձեռնարկվեցին անհրաժեշտ միջոցառումներ, որոնց շնորհիվ կադրերի պատրաստման բնագավառում ձեռք բերվեցին զգալի հաջողություններ:

Որոշ նվաճումներ ձեռք բերվեցին նաև կոլտնտեսային շինարարության բնագավառում: Եթե 1928 թ. կոլտնտեսություններն ունեին ընդամենը 106 տրակտոր, ապա 1932 թ. այդ թիվը հասավ 540-ի: Հատկապես կարևոր էր մեքենատրակտորային կայանների դերը: Առաջին ՄՏԿ-ն հիմնադրվեց 1930 թ. Սարդարապատում, իսկ հնգամյակի վերջում դրանց թիվը հասավ 7-ի: Ընդլայնվեցին ոռոգման սիստեմները, 1928 թ. գործարկվեց Այդր լճի ջրհան կայանը, իսկ 1930 թ.՝ Սարդարապատի ջրանցքը:

Զգալի չափով բարձրացավ աշխատավորների նյութական ու կուլտուրական մակարդակը: Առաջին հնգամյակում միայն բնակարանային շինարարության համար ծախսվեց 20 միլիոն ռուբլի: Բարե-

Արարատի ցեմենտի գործարանը

Իջևանի շրջան, Հայաստան բերված առաջին տրակտորը

կարգվեցին քաղաքները, ավաններն ու գյուղերը, իսկ 1931 թ. հիմնվեց Հոկտեմբերյան ավանը: Ընդլայնվեց ապրանքների ու մթերքների արտադրությունը, ծավալվեց առևտուրը:

Այսպիսով, սոցիալիստական արդյունաբերության բուռն զարգացման, կոլտնտեսային կարգի հաղթանակի, կոլտնտեսական հեղափոխության, պետական ու կոոպերատիվ առևտրի ասպարեզներում ձեռք բերված նվաճումների շնորհիվ Հայաստանում կառուցվում ու ամրապնդվում էին սոցիալիզմի տնտեսական հիմքերը և կայուն բազա էր ստեղծվում Հայաստանի սոցիալիստական արդյունաբերության և կոլտնտեսային գյուղատնտեսության հետագա զարգացման, ամբողջ ժողովրդական տնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման համար:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ.

Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցությունը, իրագործելով սոցիալիզմի կառուցման խնդիրները, վճռական հաջողություններ ձեռք բերեց: Երկրի ինդուստրացումն ու գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումն է՛լ ավելի ամրապնդեցին ՍՍՀՄ տնտեսական ու քաղաքական հիմքերը, նրա ռազմական հզորությունն ու միջազգային հեղինակությունը: Սոցիալիստական արդյունաբերության բազմաճյուղ զարգացումը հիմք ստեղծեց ամբողջ երկրի տեխնիկական վերապինման և երկրի պաշտպանունակության ամրապնդման համար: Արդյունաբերության բուռն

զարգացման հետևանքով փաստորեն ապահովվեց ՍՍՀՄ տեխնիկատնտեսական անկախությունն առաջավոր կապիտալիստական երկրներից:

Սակայն սոցիալիզմի հայրենիք ՍՍՀՄ-ը դեռևս միայնակ էր և շրջապատված կապիտալիստական երկրներով: Ամենուր զգացվում էր իմպերիալիստների ռազմական ինտերվենցիայի վտանգը: Նման պայմաններում անհրաժեշտ էր արագացնել ժողովրդական տնտեսության վերակառուցման և վերապինման ավարտումը, մեծացնել երկրի հզորությունը: Դա պետք է կատարվեր երկրորդ հնգամյակի տարիներին, որի կազմման դիրեկտիվը տվեց ՀամԿ (Բ)Կ XVII կոնֆերանսը (1932 թ. հունվար): Այն հաստատվեց 1934 թ. հունվարի վերջին և փետրվարի սկզբին տեղի ունեցած կուսակցության XVII համագումարում: Երկրորդ հնգամյակի տարիներին ՍՍՀՄ-ում հատկապես մեծ ուշադրություն դարձվեց մեքենաշինության, սև և գունավոր մետալուրգիայի, էլեկտրաէներգիայի արտադրության, քիմիական արդյունաբերության բուռն զարգացմանը: Այդ բազայի վրա պետք է իրականացվեր գյուղատնտեսության տեխնիկական վերապինումը, աշխատատար պրոցեսների մեքենայացումը, աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումը, թեթև ու սննդի արդյունաբերության վերելքը և աշխատավորների նյութական բարեկեցության բարելավումը:

Բոլոր հանրապետությունների հետ մեկտեղ երկրորդ հնգամյակի տարիներին Սովետական Հա-

Սիսիան, Շաքիի ջրվեժը

յաստանի տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքում ևս մեծ տեղաշարժեր կատարվեցին: Հնգամյա պլանի համաձայն հանրապետությունում կգալի վերելք ապրեցին գունավոր մետալուրգիան, քիմիական արդյունաբերությունը, էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը և այլն: Շարք մտան արդյունաբերական նոր ձեռնարկություններ՝ Երևանում, Ալավերդում, Ղափանում, Ղարաքիլիսայում, Լենինականում, Հոկտեմբերյանում և այլ վայրերում: Աճեց շինանյութերի՝ տուֆի, պեմպալի, մարմարի, բավալտի, ցեմենտի արտադրությունը: Արարատում ցեմենտի, Երևանում կղմինդրի, Արթիկում թերմոբետոնային բլոկների, Դսեղում հրակայուն աղյուսի գործարանների շարք մտնելը շինանյութերի արտադրությանը լայն թափ հաղորդեց:

Ժողովրդական տնտեսության բուռն վերելքի հետևանքով բնակչության հոսքը դեպի արդյունաբերական կենտրոններ մեծ ծավալ ընդունեց: Արագորեն աճեց նաև բանվոր դասակարգը: Կարճ ժամանակում փոխվեց նրա թե՛ քաղաքական և թե՛ որակական կազմը:

Սյունյաց լեռները

Տեխնիկական մտավորականության կազմը համարվեց բանվորների շարքերից ելած նոր կադրերով: Հնգամյակի առաջադրած բարդ խնդիրների կատարման գործում մեծ դեր խաղացին կուսակցության XVII համագումարի կոչով ծավալված սոցիալիստական մրցությունն ու հարվածայնությունը: Մրցության ծավալման նախաձեռնողները բանվորական կոլեկտիվներն էին: Շարժումը ղեկավարում էին կուսակցական կազմակերպությունները:

Մրցությունը ծնեց տեխնիկային տիրապետելու և աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու նոր եղանակներ ու ձևեր: Սոցիալիստական մրցության ծավալման հետևանքով հանդես եկան աշխատանքի բավաթիվ հերոսներ, առաջավոր ձեռնարկություններ: Սոցիալիստական մրցության հետագա վարձագման փայլուն հեռանկարներ բացվեցին: Դրանցից ամենամասնապականը ստախանովյան շարժումն էր: ՀամԿ (բ) Կ Կենտկոմի 1935 թ. դեկտեմբերյան պլենումը որոշեց ամեն կերպ խրախուսել և տարածել այդ շարժումը ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերում: Հայաստանում ստախանովյան շարժման առաջին նախաձեռնող-

Ս. Նանյան

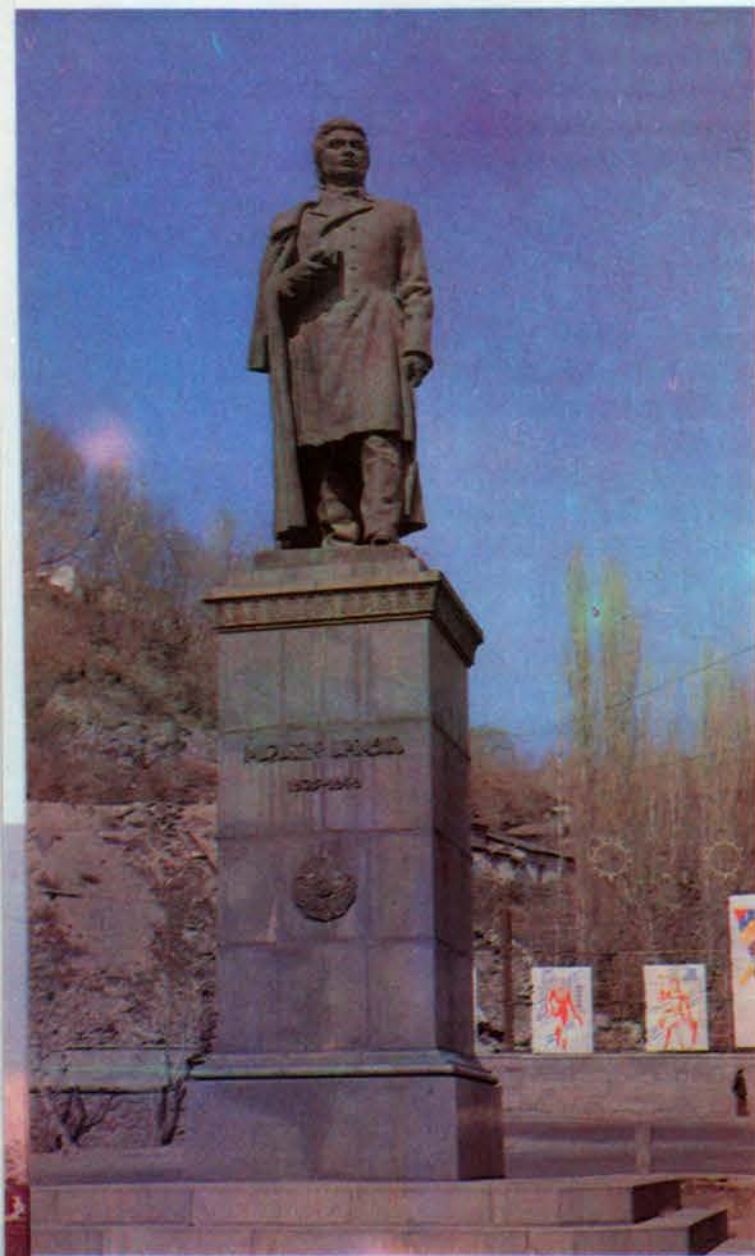
ները Ղափանի և Ալավերդու պղնձագործներն էին, գունավոր մետալուրգիայի առաջամարտիկները: Ստախանովյան աշխատանքի մեթոդներին անցնելու մասին Ալավերդում 1935 թ. հոկտեմբերի 15-ին կայացած հարվածային աշխատողների հավաքի կոչը կարևոր նշանակություն ունեցավ: Շուտով ստախանովյան շարժումն այնտեղ լայն ծավալ ստացավ, և հանքագործները սկսեցին գերակատարել պլանները:

Մեծ արդյունքի հասան Ղափանի պղնձագործները, նրանցից շատերը օրական նորմաների կատարումը կրկնապատկեցին: Անի-պեմպալի հանքերի բանվորները օրվա արտադրական նորմաները կատարում էին 150—180 %-ով: Ստախանովյան շարժումը լայն տարածում գտավ Զանաքեռգեսի շինարարության 117 բրիգադներում, որոնցում աշխատում էր 7,5 հազարից ավելի բանվոր: Արտադրական նորմաների գերակատարումը մասնապական բնույթ ստացավ նաև Երևանի Ս. Մ. Կիրովի անվան գործարանի շինարարությունում: Աշխատանքը դառնալով փառքի և պատվի գործ, մեծ չափով նպաստեց նորարարական շարժման վարձագմանը, որը միաժամանակ ժողովրդական մասսաների ուժերի աճի և նրանց կոմունիստական գիտակցության բարձրացման ապացույցն էր:

Ստախանովյան շարժումը, որի առաջամարտիկները երիտասարդներն էին, լայն տարածում ստացավ 1936—1937 թթ.: Կուսակցական, կոմերիտական և արհմիութենական կազմակերպությունների ամենօրյա հոգատարության շնորհիվ ստախանովյան շարժումը մեծ թափ հաղորդեց երկրի տնտեսական և սոցիալական առաջընթացին: Գործող տեխնիկական հնացած նորմաները փոխարինվեցին առաջավոր, նոր տեխնիկայի մակարդակին համապատասխանող, աշխատանքի արտադրողականության հետագա վերելքն ապահովող նորմաներով:

Ստախանովյան շարժումը ծավալվեց նաև գյուղատնտեսության մեջ և տրանսպորտում: 1933 թ. ՀամԿ (բ) Կ Կենտկոմի և ԿՎՀ-ի հունվարյան միացյալ պլենումի որոշումների համաձայն բոլոր ՄՏ կայաններին և սովխոզներին կից ստեղծվեցին քաղաքափններ, որոնք հանդիսացան կուսակցական ղեկավարման արտակարգ մարմիններ: Նրանց օգնությամբ հնարավոր եղավ գյուղում բարելավել քաղաքական և տնտեսական աշխատանքը, բարձրացնել կարգապահությունն ու աշխատանքի արտադրողականությունը, լայն ծավալ հաղորդել սոցիալիստական մրցությանն ու աշխատանքի առաջավոր փորձի տարածմանը: Այդ աշխատանքի ընթացքում առաջ եկան գյուղատնտեսության տաղանդավոր ու գործիմաց բավաճապար կազմակերպիչներ, որոնք իրենց փորձը հաղորդելով ուրիշներին՝ որոշակի դեր կատարեցին կոլտնտեսային շինարարության բնագավառում: Կարևոր էր նաև արտադրական կադրերի տեխնիկական ուսուցումն ու վերապատրաստումը: Տեխնիկային տիրապետելը դարձավ սովետական ամբողջ հասարակության հարապատ գործը:

Գյուղի աշխատավորների շրջանում աշխատանքային վերելքը սկսվեց դեռ 1933 թ. կայացած հարվածային կոլտնտեսականների առաջին համագումարից հետո, որը կոչ արեց ավելի ծավալել սոցիալիստական մրցությունը: Նույն թվականի հունվարի 14-ին Հայաստանի հարվածային կոլտնտեսականների համագումարում ՀԿ (բ) Կ Կենտկոմի քարտուղար Ա. Նանյանը, հանդես գալով «Կոլտնտեսությունների մարտական խնդիրների մասին» պեկուցումով, կոչ արեց հարվածային աշխատանքով հասնել բարձր ցուցանիշների, ապահովել սոցիալիզմի հաղթանակը: 1934 թ. հունվարին կայացած ՀԿ (բ) Կ IX համագումարը ևս, անդրադառնալով կոլտնտեսային շինարարությանը, ընդգծեց այն կազմակերպչորեն ամրապնդելու, գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման գործում ՄՏ կայանների դերը բարձրացնելու անհրաժեշտությունը:

Խաչատուր Աբովյանի արձանը

1935 թ. նոյեմբերին լրացավ Սովետական Հայաստանի 15-ամյակը: Դա մեծ սխրանքների և հայ ժողովրդի վերածննդի փառապանծ տոնն էր: Հայ ժողովուրդն արտակարգ խանդավառությամբ նշեց իր վերածննդի՝ սովետական պետականության հաստատման տոնը, որին մասնակցեցին ՍՍՀՄ Կեստգործկոմի նախագահ Մ. Կալինինը և եղբայրակիսի ժողովուրդների պատվիրակները:

Հայ ժողովուրդն այդ մեծ տոնի առթիվ իր երախտագիտության խոսքն ուղղեց սովետական կառավարությանը և կոմունիստական կուսակցությանը: Այնտեղ մասնավորապես նշված էր. «Իրոք, նորից է ծնվել մեր երկիրը», և այդ վերածնված

երկիրը մեր հիշողությունից հեռացնում է «փլատակների, մոխրի, սովի ու հեծեծանքի Հայաստանը: Խորհրդային Միության ժողովուրդների ընտանիքում բարձրացել է Խորհրդային Հայաստանը իր կենսուրախ ու երջանիկ ժողովրդով... Եվ իսկապես, ուր էինք և ուր հասանք այս տասնհինգ տարում...» Այդ նամակում հայ ժողովրդի երազանքի իրականացման հետևյալ խոսույն թվերն էին բերված. Լենինականի տեքստիլ կոմբինատը տալիս էր 13 միլիոն 683 հազ. մետր կտավ, 2211 տոննա մանվածք, Կիրովականի քիմկոմբինատը՝ 12 հազ. տոննա կարբիդ, Արարատի ցեմենտի գործարանը՝ 90 հազ. տոննա ցեմենտ, Ալավերդին և Ղափանը՝ 3600 տ պղինձ, Արթիկը՝ ավելի քան 100 հազ. խոր մ շինանյութ. Անիպեմպան՝ 133 հազ. խոր մ պեմպա: Հանրապետության ցենպային արդյունաբերության 187 միավորներ տարեկան տալիս էին 145 միլիոն ռուբլու արտադրանք, որը 1919 թ. մակարդակը գերազանցում էր 83 անգամ, իսկ բանվորների և ծառայողների թիվը 11 հազարից հասել էր ավելի քան 100 հազարի: Ահա սրանք էին եղբայրական ժողովուրդների, ուսումնական ժողովրդի օգնությամբ վերածնված Հայաստանի ձեռք բերած ակնառու հաջողությունները:

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմն ու Հայաստանի կառավարությունը լայն աշխատանք էին ծավալել հնգամյակը ժամկետից շուտ կատարելու, ժողովրդական տնտեսության տեխնիկական վերապինումն ապահովելու համար: Տեխնիկայի պրոպագանդումը լայն ընթացք ստացավ: Հատկապես մեծ ուշադրություն էր դարձվում ուսուցումն արտադրական պրակտիկայի հետ կուզակցելուն: Այդ նպատակով վերանայվեցին բոլոր ուսումնական հաստատությունների ծրագրերը, ստեղծվեցին մասնագիտական թեքումներով ինստիտուտներ ու ֆակուլտետներ, ֆաբրիկագործարանային ուսումնարաններ և այլ կարգի դասընթացներ:

1938 թ. հանրապետությունում գործում էին 560-ից ավելի տեխնիկական մինիմումի խմբակներ և արդյունաբերական ձեռնարկություններում աշխատող 5515 բանվորներ հանձնեցին տեխնիկական մինիմումը: Երկրորդ հնգամյակի ընթացքում ժողովրդական տնտեսությունը ստացավ նոր տեխնիկայով պինված 3014 կադր: Բարձրագույն կրթությամբ մասնագետների թիվը երկրորդ հնգամյակում, առաջինի համեմատությամբ, աճեց ավելի քան երկու անգամ, իսկ միջնակարգ մասնագիտական կրթություն ունեցողներինը՝ մեկուկես անգամ: Զգալի չափով աճեց միջնակարգ մասնագիտական ուսումնարանների թիվը և 1937 թ. այն հասավ 57-ի, իսկ սովորողների քանակը՝ ավելի քան 10 հազար:

րի: Աճեց կանանց ներհոսքը տեխնիկական ուսումնական հաստատություններ, իսկ արտադրության տարբեր բնագավառներում կանայք 1936 թ. կազմում էին աշխատողների 35,9 %-ը:

Գյուղատնտեսությունը ևս ապահովվեց բարձրորակ մասնագետներով: Երկրորդ հնգամյակում պատրաստվեցին բարձրագույն կրթությամբ 326 գյուղատնտես և 639 անասնաբույժ, միջին մասնագիտական կրթությամբ 1387 աշխատող:

Գյուղատնտեսության աշխատողների որակավորման ուղղությամբ մեծ աշխատանք էր ծավալ-

Մարտիրոս Սարյան

Հակոբ Կոջոյան

վել ՄՏ կայաններում ու սովխոպներում գործող կուրսերում և տարբեր դասընթացներում: Երևանում ու Լենինականում գործում էին կոլտնտեսությունների նախագահների, հաշվապահների և այլ ղեկավար աշխատողների մշտական գործող դասընթացներ ու հատուկ դպրոցներ: Այդ բոլորի շնորհիվ գյուղատնտեսական կադրերի կազմում տեղի ունեցան քանակական և որակական փոփոխություններ:

Այսպիսով, երկրորդ հնգամյակի հիմնական խընդիրը՝ երկրի տեխնիկական վերապինումը, հաջողությամբ կատարելու համար նոր տեխնիկային տիրապետող կադրերի պատրաստման ուղղությամբ որո-

շակի աշխատանք կատարվեց: «Կադրերն են որոշում ամեն ինչ» կոչը խթանող ուժ հանդիսացավ: Երկրորդ հնգամյակի հաջող ավարտը ինչպես ամբողջ երկրի, այնպես էլ Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում նկատելի փոփոխություն մտցրեց: Հնգամյակի ընթացքում ավարտվեց հանրապետության ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերի տեխնիկական վերակառուցումը, վերափոխվեց ՀՍՍՀ տնտեսական նկարագիրը: Հատկապես կարևոր նշա-

նակություն ունեցան էլեկտրաէներգիայի հզոր բազայի ստեղծումը և ծանր արդյունաբերության ընդլայնումը: Քանաքեռգէսի երեք ագրեգատների, Թալինի և Եղեգնաձորի շրջանային էլեկտրակայանների շահագործումը, Դիլիջանի, Կիրովականի, Ղափանի, Գորիսի կայարանների վերակառուցումը նոր թափ հաղորդեցին հանրապետության ժողովրդական տնտեսության վարգացմանը:

Կարևոր նշանակություն ունեցան Ալավերդու կոմբինատի մետաղաձուլական, պղնձարջասպի, Ղափանի հարստացուցիչ գործարանների կառուցումը, մոլիբդենի և պղնձի նոր հանքային հարուստությունների հայտնաբերումն ու շահագործումը:

**ՆՈՐ ՍՍՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ,
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ՄՐՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ**

Վերակառուցվեցին Երևանի մեքենաշինական և Լենինականի մեխանիկական գործարանները: Շինանյութերի արտադրությունը նոր մակարդակի բարձրացվեց: Կառուցվեցին Դավալուի ցեմենտի, Երևանի բազալտ, գրանիտ և մարմար մշակող գործարանները:

Արդեն 1937 թ. հանրապետության ծանր արդյունաբերության տեսակարար կշիռը զգալի աճ տվեց և հասավ 84 %-ի: Աննախընթաց վարձացում ապրեց գինու, կոնյակի և պահածոների արտադրությունը:

Սովետական Հայաստանը դարձավ տեխնիկապես զինված ինդուստրիալ հանրապետություն, արագորեն աճեց տեխնիկական մտավորականության հզոր բանակը: Բանվոր դասակարգի բազմահարկանոց բանակը տեխնիկական ուսուցման շնորհիվ որակական զգալի փոփոխություն կրեց, աշխատանքի նկատմամբ նոր վերաբերմունք ստեղծվեց: Բանվոր դասակարգի նկատելի մասը դարձավ հարվածային: Արդյունաբերական նոր կենտրոնների առաջացման շնորհիվ տեղի ունեցավ բանվոր դասակարգի ուժերի նոր տեղաբաշխում: Ստեղծվեցին բանվորական բազմամարդ հզոր կոլեկտիվներ:

Երկրորդ հնգամյակի տարիներին ամբողջովին վերակառուցվեց սոցիալիստական գյուղատնտեսությունը: Գյուղացիական տնտեսությունների 88,7 և ցանքատարածությունների 92,6 %-ը 1937 թ. համայնացված էին: Հնգամյակի վերջում հանրապետությունում կար 1074 կոլեկտիվ և 16 սովետական տնտեսություն:

1935 թ. ՍՍՀՄ հարվածային կոլտնտեսականների երկրորդ համագումարում ընդունված գյուղատնտեսական արտելի օրինակելի կանոնադրությունը կարևոր խթան հանդիսացավ կոլտնտեսային շինարարության համար: Այն նպաստեց կոլտնտեսությունների աշխատանքային հնարավորությունները լայնորեն օգտագործելուն, աշխօրերի նորմավորումը կարգավորելուն, կադրերը ճիշտ տեղաբաշխելուն:

1937 թ. հանրապետության կոլտնտեսությունների համախառն եկամուտը հասավ 181,1 միլիոն ռուբլու, որը 1932 թ. մակարդակը գերազանցում էր մոտավորապես 4 անգամ: Ոռոգելի հողերի տարածությունը 1932 թ. 119,2 հազար հեկտարից 1937 թ. հասավ 160,6 հազար հեկտարի:

Փոխվեց գյուղի սոցիալական դեմքը: Բանվոր դասակարգի և գյուղացիության սոցիալական կազմի փոփոխման հետ մեկտեղ փոփոխվեց նաև նրանց ծոցից ելած մտավորականության կազմը, ստեղծվեց միատարր սոցիալիստական հասարակարգ:

Սովետական Հայաստանում սոցիալիստական պետականության ստեղծումը ամենանպաստավոր պայմաններ ստեղծեց ավերված ու սովի մատնված երկրի տնտեսական ու կուլտուրական վարձացման համար: Մյուս կողմից, սոցիալիստական տնտեսական վերափոխումներն իրենց հերթին նպաստեցին ազգային պետականության հետագա կատարելագործմանը, որն արտահայտվում էր ավտոնոմիայի և ֆեդերացիայի ձևով: Հայ ժողովրդի ազգային պետականությունը սոցիալիզմի կառուցման գործում հանդես եկավ որպես քաղաքական ու տնտեսական կյանքի կազմակերպման կարևոր գործոն: Պետությունը նպաստեց նաև տարբեր ազգերի ու էթնիկական խմբերի միավորմանն ու կոնսոլիդացմանը:

Ազգային պետականության դերը հսկայական էր մյուս սովետական հանրապետությունների հետ կապերի ու փոխհարաբերությունների ամրապնդման, մասնագետների փոխանակման և այլ ասպարեկներում:

Սովետական բազմազգ պետության մեջ մտնում էին 7 միլիոնական, 16 ինքնավար հանրապետություն, 16 ինքնավար մարզ և 10 ազգային շրջան: Սոցիալիստական նոր տիպի ազգերի առաջացման պայմաններում ավելի լայնացան ազգային պետության գործունեության ոլորտները: Փոքր ազգերի տնտեսական ու կուլտուրական առաջընթացն ու կատարյալ վերածնունդը լայն ասպարեկ բացեցին նրանց ազգային պետականության վարձացման ու իրավունքների ընդլայնման համար:

1924 թ. ընդունված ՍՍՀՄ սահմանադրությունից հետո երկրի տնտեսական ու քաղաքական կյանքում մեծ փոփոխություններ էին կատարվել. ստեղծվել էր տեխնիկապես վերազինված ծանր արդյունաբերություն, գյուղում հաղթանակել էր կոլտնտեսային կարգը և կուլակությունը որպես դասակարգ վերացվել էր, ամբողջ երկրում հաստատվել էր արտադրության միջոցների սոցիալիստական սեփականությունը: Նման պայմաններում գոյություն ունեցող սահմանադրությունն այլևս չէր համապատասխանում երկրի տնտեսական ու քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած փոփոխություններին:

Ելնելով դրանից, ՀամԿ (բ) Կենտկոմի պլենումը 1935 թ. փետրվարի 1-ին առաջարկ մտցրեց սովետների VII համագումարում ՍՍՀՄ սահմանադրության մեջ անհրաժեշտ փոփոխություններ մղող ընելու մասին: Նույն թվականի փետրվարի 6-ին

ՍՍՀՄ սովետների VII համագումարը, հանրագումարի բերելով սոցիալիստական շինարարության հաջողությունները, որոշեց, հաշվի առնելով երկրում տեղի ունեցած փոփոխությունները՝ մշակել նոր սահմանադրություն:

ՍՍՀՄ Կենտգործկոմի նստաշրջանը կազմեց 31 հոգուց բաղկացած հանձնաժողով, որի ներկայացրած նախագիծը 1936 թ. հունիսին արժանացավ ՀամԿ (բ) Կենտկոմի պլենումի և ապա ՍՍՀՄ Կենտգործկոմի նախագահության հավանությանը: Նույն ամսի 12-ին նախագիծը հրապարակվեց մամուլում՝ համաժողովրդական քննարկման համար: Հինգ ամիս տևող քննարկմանը մասնակցեց երկրի հասակավոր բնակչության 55 %-ը և ապա 1936 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին արդյունքները հանրագումարի բերվեցին շրջանային, մարզային, երկրամասային, ինչպես նաև հանրապետական սովետների արտակարգ համագումարներում:

ՀՍՍՀ սովետների IX արտակարգ համագումարը տեղի ունեցավ 1937 թ. մարտի 23-ին, որտեղ Կենտգործկոմի նախագահ Գ. Հանեսօլլյանը պեկուցեց սահմանադրության նախագծի քննարկման արդյունքների մասին: Նա նշեց, որ այդ համաժողովրդական քննարկումը աշխատավորական լայն մասսաների մեջ աշխատանքային և քաղաքական ակտիվության մեծ վերելք առաջացրեց:

1936 թ. նոյեմբերի 25-ին Մոսկվայում իր աշխատանքն սկսեց ՍՍՀՄ սովետների VIII արտակարգ համագումարը, որին մասնակցում էր 63 ազգությունների 2018 պատգամավոր:

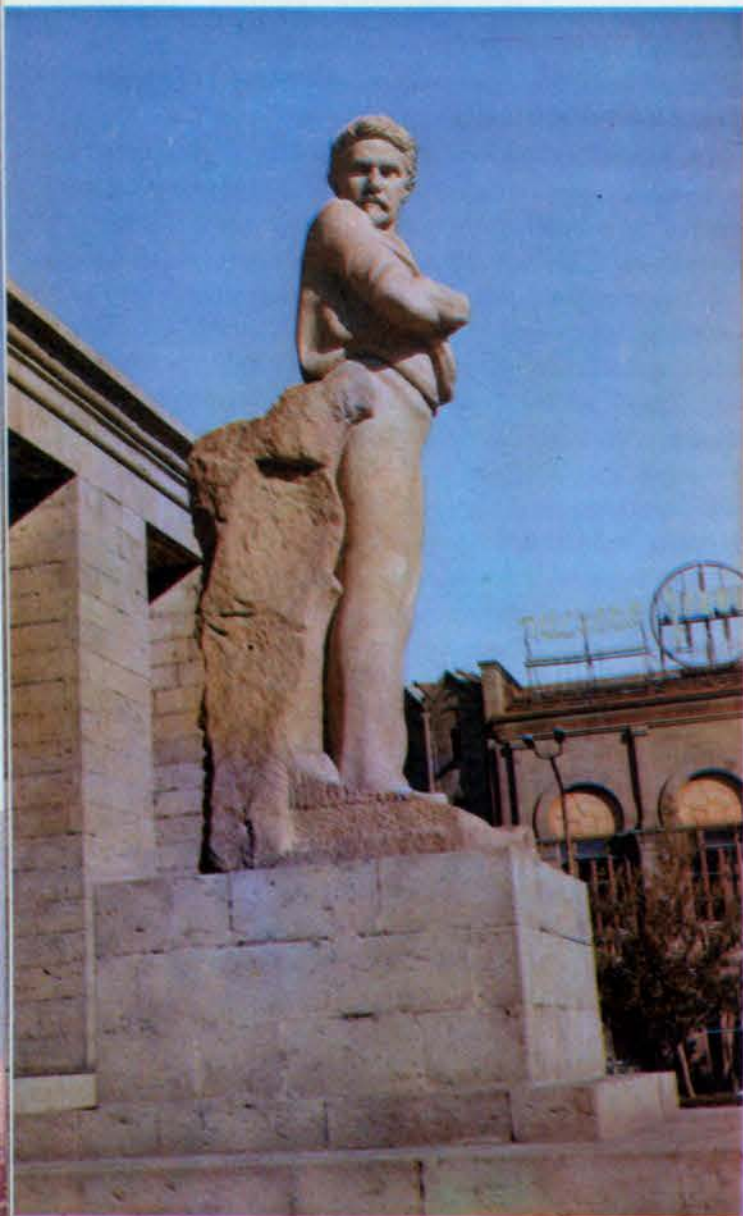
Համագումարում սահմանադրության ընդունումը նշանավորեց սովետական դեմոկրատիայի վարձացման նոր աստիճան, որը ձեռք բերված հաջողություններն ամրապնդում էր օրենսդրական կարգով: Այսպես, օրինակ, ոչ լրիվ հավասար ընտրությունները փոխարինվեցին հավասար, բազմաստիճանը՝ ուղղակի և բացը՝ գաղտնի ընտրություններով: Հաստատվում է «Յուրաքանչյուրից ըստ ընդունակությունների, յուրաքանչյուրին ըստ աշխատանքի» սոցիալիզմի սկզբունքը, որը խթանում էր աշխատավորների շահագրգռվածությունը՝ հաշվի առնում անձնական և հասարակական շահը:

Նոր սահմանադրությունը նաև արձանագրում էր սոցիալիստական ազգերի վարձացումն ու ազգային պետականության հետագա կատարելագործումը:

ՍՍՀՄ սովետների VIII համագումարը որոշեց վերացնել Անդրֆեդերացիան, քանի որ այն արդեն կատարել էր իր պատմական դերը: Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի սովետական սոցիալիստական հանրապետությունները հասել էին վարձացման այնպիսի մակարդակի, որ կարող էին

Կոմիտասի անվան քառյակը. ձախից աջ՝ Ավետ Գաբրիելյան, Ռաֆայել Դավիդյան, Սարգիս Ասլամազյան, Հենրիկ Թալալյան

Ստ. Եահոմյանի արձանը

ինքնուրույն կերպով մտնել ՍՍՀՄ-ի կազմի մեջ: Սովետական Հայաստանը, ՍՍՀՄ սահմանադրության պահանջին համապատասխան, միութենական սովետական հանրապետություն լինելու բոլոր տվյալներն ուներ: Այն սահմանակից էր օտար պետության, բնակչությունը մեկ միլիոնից ավելի էր, 82,8 %-ը հայեր էին: 1936 թ. ՍՍՀՄ սահմանադրության նախագծի հրապարակումից հետո ՀՍՍՀ Կենտրոնը Ա. Խանջյանի նախագահությամբ ստեղծեց սահմանադրական հանձնաժողով, որի կազմած ՀՍՍՀ սահմանադրության նախագիծը նույն թվականի հոկտեմբերին հրապարակվեց մամուլում համաժողովրդական քննարկման համար:

1937 թ. փետրվարի 22-ին ՀՍՍՀ Կենտրոնը, հանրագումարի բերելով քննարկման արդյունքները, հավանություն տվեց նոր սահմանադրության նախագծին և այն նախապատրաստեց Հայաստանի սովետների IX համագումարի քննարկմանը ներկայացնելու համար:

Նոր սահմանադրության քննարկումը լայն արձագանք գտավ ոչ միայն ՀՍՍՀ-ում, այլ նաև սփյուռքահայ աշխատավոր մասսաների շրջանում: Այն նշանակալից իրադարձություն էր հայ ժողովրդի կյանքում, քանի որ հայկական պետականության ճակատագիրը հետաքրքրում էր համայն հայությանը:

1937 թ. մարտին Հայաստանի սովետների IX համագումարը քննարկեց սահմանադրության նախագիծը և այն ընդունեց որպես հիմնական օրենք: Գործի դրվեց ՀՍՍՀ սահմանադրությունը՝ սոցիալիստական կարգերի հիմնական օրենքը: Համագումարը ՍՍՀՄ սահմանադրության 13-րդ հոդվածի համաձայն Անդրֆեդերացիան և նրա ղեկավար մարմինները համարեց վերացված: Նման որոշում ընդունեցին նաև Ադրբեջանական ՍՍՀ սովետների IX և Վրացական ՍՍՀ սովետների VIII համագումարները:

Հայկական ՍՍՀ նոր սահմանադրությունն ընդհանրացրեց սոցիալիստական շինարարության գործում հայ ժողովրդի ձեռք բերած պատմական արդյունքները, օրենսդրական կարգով ձևակերպեց Հայաստանի՝ որպես սովետական հանրապետության, ՍՍՀՄ կազմի մեջ մտնելու կարևոր փաստը:

Սահմանադրությունն օրենսդրական կարգով ամրապնդեց այն արմատական փոփոխությունները, որոնք կատարվել էին ՀՍՍՀ ժողովրդական տնտեսության, մշակույթի, հասարակական կյանքի, քաղաքական ու դասակարգային կառուցվածքներում: Նրանում արձանագրվում էին շահագործող դասակարգերի վերացումը, մարդու կողմից մարդու շահագործման իսպառ անհետացումը:

Սահմանադրությունն արձանագրում էր, որ ՀՍՍՀ-ն բանվորների ու գյուղացիների սոցիալիստական պետություն է, որի քաղաքական հիմքը աշխատավորների ղեկավարության սովետներն են, իսկ տնտեսական հիմքը՝ արտադրության միջոցների սոցիալիստական սեփականությունը: Բոլոր քաղաքացիներին տրվում էր աշխատանքի, կրթության, բժշկական օգնության, հանգստի, թոշակավորման իրավունք: Աշխատավորության համար ստեղծված սոցիալական ապահովության երաշխավորված սիստեմն ապահովում էր քաղաքացիների բարեկեցիկ կյանքը:

Սովետական կարգերի և սոցիալիզմի հաղթանակով պայմանավորված նվաճումների շնորհիվ աշխատավորների մեջ իսպառ վերացավ անվստահությունը վաղվա նկատմամբ, արմատավորվեց այն համոզմունքը, որ սովետական պետության կարևորագույն խնդիրն է «բավարարել աշխատավորների նյութական ու կուլտուրական բարեկեցությունը, նրանց օրավուր աճող պահանջմունքները»:

ՀՍՍՀ սահմանադրությունը, կոչված լինելով ապահովելու բոլոր քաղաքացիների իրավունքներն ու ամենալայն դեմոկրատական ազատությունը, միաժամանակ նշում էր նրանց պարտականությունները:

Սահմանադրության մեջ արտացոլվում էին նաև ՀՍՍՀ առանձնահատկությունները, ընդգծվում էր ազգային մշակույթի ու լեզվի պարզացման կարևոր նշանակությունը: Նրանում նշվում էր, որ Հայկական ՍՍՀ-ն սովետական պետություն է, որի կազմում չկան ինքնավար հանրապետություններ ու մարզեր, ինչպես և օկրուգներ: Միաժամանակ ընդգծվում էր, որ Հայկական ՍՍՀ սահմանադրությունը իր հիմնական կառուցվածքով ու սկզբունքներով ելնում է ՍՍՀՄ սահմանադրության հիմնական դրույթներից: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ թե՛ ՍՍՀՄ-ի և թե՛ Հայկական ՍՍՀ-ի սահմանադրությունների տնտեսական ու քաղաքական հիմքերը նույնն էին: ՍՍՀՄ-ի և բոլոր հանրապետությունների սահմանադրություններում օրենսդրական կարգով ամրապնդված էր կոմունիստական կուսակցության ավանգարդային ու ղեկավար դերը հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում:

1937 թ. դեկտեմբերի 12-ին կայացան ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի ընտրությունները: Հայկական ՍՍՀ-ում 620220 ընտրողներից ընտրությանը մասնակցեցին 590541-ը կամ ընտրողների 95,2%-ը: Սովետական Հայաստանից ընտրված 29 դեպուտատից 4-ը միության սովետի, իսկ 25-ը՝ ազգությունների սովետի դեպուտատներ էին:

1938 թ. հունվարի 12-ին կայացավ ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի առաջին նստաշրջանը: Ընտրվեց նախագահություն, որի նախագահ դարձավ Մ.Կալինինը, իսկ տեղակալներ՝ 11 հանրապետությունների ներկայացուցիչները:

1938 թ. հունիսի 12-ին տեղի ունեցան Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի ընտրությունները, որոնց մասնակցեց ընտրողների 99,06 %-ը: Կոմունիստների և անկուսակցականների բլոկի թեկնածուների օգտին ձայն տվեց ընտրողների 99,67 %-ը: Ընտրված 256 դեպուտատից կոմունիստ էին 156-ը, անկուսակցական՝ 100-ը, բանվոր՝ 56-ը, կուլտըն-

տեսական՝ 145-ը և ծառայող՝ 55-ը: Ըստ ազգային կազմի հայ էին 212, ադրբեջանցի՝ 27, ռուս՝ 13, քուրդ՝ 2, վրացի՝ 1, հույն՝ 1 դեպուտատ: Նրանցից 65-ը կանայք էին:

Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի առաջին նստաշրջանը տեղի ունեցավ 1938 թ. հուլիսի 12-ին, որտեղ ընտրվեց Գերագույն սովետի նախագահություն՝ Մ. Պապյանի նախագահությամբ: Կազմվեց հանրապետության կառավարություն, որի նախագահ ընտրվեց Ա. Փիրուպյանը:

Այսպիսով, նոր սահմանադրության հաստատումը և գերագույն ու տեղական սովետների պետական մարմինների ստեղծումը սովետական պետականության պարզացման մի նոր աստիճան նշանավորեցին:

**ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ
ԲԱՐԵԿԵՑՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՈՒՄԸ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ
ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ**

II հնգամյակի տարիներին ժողովրդական տնտեսության բուռն վերելքը ժողովրդի նյութական բարեկեցության համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց: Տարեցտարի ավելանում էին քաղաքի և գյուղի աշխատավորների մշակույթի, լուսավորության, առողջապահության գործը բարձր մակարդակի հասցնելու, բնակչության օրավուր աճող պահանջները բավարարելու համար հատկացվող միջոցները:

Մեծ փոփոխություններ կատարվեցին նաև հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքում: Բուռն աճ ապրեց ժողովրդական լուսավորությունը, պարզացավ հայ ժողովրդի ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական մշակույթը:

Աճեցին բանվորների և կոլտնտեսականների եկամուտները, և դրա հիման վրա բարձրացավ նրանց գնողունակությունը, պարզացան առևտուրն ու ապրանքաշրջանառությունը: Պետական ու կոոպերատիվ առևտուրը 1937 թ. 1932 թ. համեմատությամբ աճեց երեք անգամ: Լայն թափ ստացավ բնակարանային շինարարությունը: Երկրորդ հնգամյակում հանրապետության քաղաքներում և ավաններում շահագործման հանձնվեց 483 հազ. քառ. մ բնակելի տարածություն: Մեծ չափով ընդլայնվեցին սոցիալական ապահովության ֆոնդերը. հիվանդանոցներում մահճակալների քանակը 1932 թ. 1600-ից 1937 թ. հասավ 2214-ի:

Բավանջարչար հայ ժողովուրդը շնորհիվ սովետական իշխանության հաղթանակի և կոմունիստա-

կան կուսակցության լենինյան հմաստուն քաղաքականության, փրկվելով ֆիզիկական բնաջնջման ահավոր վտանգից, սովետական ժողովուրդների համերաշխ ընտանիքում կատարյալ վերածնունդ ապրեց: 1939 թ. մարդահամարի համաձայն Հայաստանի բնակչությունը, 1926 թ. համեմատությամբ, աճել էր 145,4 %-ով և հասել 1.281.599-ի: Քաղաքային բնակչության աճը կազմում էր 219,3 %:

Շնորհիվ լենինյան ազգային քաղաքականության հաղթանակի, երկրորդ հնգամյակի վերջում Հայաստանի արդյունաբերության տեսակարար կշիռը կազմեց 84 %: ՀՍՍՀ արդյունաբերության համախառն արտադրանքը, 1919 թ. համեմատությամբ, ավելացավ 189,6 անգամ, իսկ էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը 1,5 հազար կիլովատից հասավ 88,1 հազար կիլովատի:

Սոցիալիստական սեփականության պետական և կոոպերատիվ ձևերի ընդհանրությունն է՛լ ավելի ամրապնդեց բանվոր դասակարգի և կոլտնտեսային գյուղացիության դաշինքը: Այդ դաշինքը կոփող ու առաջ մղող ուժը Հայաստանի բանվոր դասակարգն էր, որը սոցիալիստական ինդուստրիայի բուռն զարգացման հետևանքով աճել և հզոր ուժ էր դարձել: Եթե նախասովետական շրջանում Հայաստանի բանվորների թիվը 10 հազարից չէր անցնում, ապա 1932 թ. բանվորների և ծառայողների քանակը 93996 էր, իսկ 1936 թ. այն հասավ մոտ 105 հազարի: Արդեն 1937 թ. բանվորներն ու ծառայողները կազմում էին բնակչության 34,7, իսկ կոլտնտեսականները՝ 55,5 %-ը:

Սոցիալիզմի հաղթանակով որոշակի փոփոխության ենթարկվեց նաև գյուղացիությունը, որը մանր արտադրողների դասակարգից դարձավ կոլտնտեսային և իր բնույթով ավելի մերձեցավ բանվոր դասակարգին:

Սովետական Հայաստանի տնտեսական ու կուլտուրական առաջընթացը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց հայ սոցիալիստական ազգի ձևավորման համար: Բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքի գոյման արգասիք էր հայ սոցիալիստական ազգը, որն իր քաղաքական ու հոգևոր կերպարով հանդես եկավ որպես միանգամայն նոր հասարակական կազմավորում, ազգի նոր տիպ: Այդ նոր ազգի տնտեսական հիմքը արտադրամիջոցների սոցիալիստական սեփականությունն էր, սոցիալիստական արտադրանքի արտադրողական հայ ազգի ձևավորումն արդյունք էր այնպիսի որոշիչ գործոնների, ինչպիսիք էին երկրի՝ ինդուստրացումն ու արդյունաբերական խոշոր ներդրումների ստեղծումը, բանվոր դասակարգի

քաղաքական ու որակական աճը, գյուղի կոլեկտիվացումն ու սոցիալիստական շինարարության բուռն վերելքը, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության տնտեսական կապերի ամրապնդումը, տրանսպորտի ու կապի միջոցների աճը վարձարցումը, առևտրի ծավալումը, քաղաքի և գյուղի սերտ կապը, ինչպես նաև հանրապետության բոլոր շրջանների և եղբայրական հանրապետությունների միջև տնտեսական ու կուլտուրական կապերի ընդլայնումը:

Սոցիալիստական հայ ազգի ձևավորման գործում կարևորը սովետական պետականության ստեղծումն էր, որը ժողովրդի ստեղծագործական ուժերի վարձարցման լայն հեռանկարներ բացեց: Նման պայմաններում հայ աշխատավորական զանգվածների ուժերը միավորվեցին և կոնսոլիդացիայի ենթարկվեցին: Դրան նպաստեց նաև աշխարհով մեկ սփռված հայերի ներգաղթի կազմակերպումը, որի հետևանքով աճեցին հայ ժողովրդի ստեղծագործական ուժերը: Մյուս կողմից, արտասահմանյան հայ գաղթավայրերն ավելի կապվեցին մայր հայրենիքի հետ:

Հայկական պետականությունը շրջապատված էր բարեկամական ջերմ հոգատարությամբ, նյութական ու բարոյական հսկայական օգնություն էր ստանում: Այդ օգնության շնորհիվ էր, որ ավերված ու սովի մատնված Հայաստանը պատմական կարճ ժամանակում կարողացավ մոխրակույտերից վեր բարձրանալ, վերածնվել և ընթանալ սոցիալիզմի ուղիով:

Սոցիալիզմի հաղթանակի պայմաններում ազգային հարցում գործող երկու միտումները՝ ազգերի բարգավաճումն ու մերձեցումը, սկսեցին արագ առաջ գնալ: Տեղի ունեցավ ՍՍՀՄ-ի բոլոր ազգերի համակողմանի զարգացումը: Միութենական և ինքնավար հանրապետությունների իրավունքների ընդլայնումն է՛լ ավելի նպաստեց ազգերի մերձեցմանն ու փոխազդեցությանը, նրանց կապերի ու մտերմական հարաբերությունների ուժեղացմանը: ՍՍՀՄ բազմազգ ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում աճեց ու ամրապնդվեց հայ ժողովրդի քաղաքական ու գաղափարական միասնությունը եղբայրական մյուս ժողովուրդների հետ: Ինչքան ազատ, այնքան ուժեղ էր ազգերի և ժողովուրդների մերձեցումն ու բարեկամությունը:

Լենինյան վե՛հ գաղափարներով տոգորված հայ ժողովրդի սոցիալիստական մշակույթը խոշոր նշանակություն ունեցավ հայ սոցիալիստական ազգի ձևավորմանն ու վարձարցմանն համար: Հանդես գալով որպես մի միասնություն, հայ սոցիալիստական ազգը, եղբայրական մյուս ազգերի վարձարցմանը

համընթաց, ավելի բարձր տեմպերով առաջ ընթացավ և դրանով իսկ իր ավանդը մուծեց ՍՍՀՄ-ում սոցիալիզմի կառուցման գործում:

Սոցիալիզմի կառուցման գործում սովետական ժողովրդի բոլոր հաղթանակների կազմակերպողն ու ոգեշնչողը կոմունիստական կուսակցությունն էր, նրա տեղական կազմակերպությունները, որոնք եռանդուն աշխատանք ծավալեցին մասսաների կազմակերպման, սոցիալիստական շինարարության հաղթանակն ապահովելու ուղղությամբ: Հսկայական չափով ուժեղացան կուսակցական կազմակերպությունների ազդեցությունը մասսաների վրա, նրանց ավանգարդային դերը ժողովրդական տնտեսության բոլոր բնագավառներում:

Սակայն այդ ժամանակաշրջանում դեռևս անբավարար էր կուսակցության երիտասարդ անդամների մեջ տարվող դաստիարակչական, նրանց մարքս-լենինյան գաղափարներով կոմունիստական աշխատանքը: Մի շարք կազմակերպություններում թույլ էր բանվորական կորիզը, որոշ դեպքերում էլ կուսակցության մեջ էին թափանցում կարիերիստական տարրեր, որոնք վնաս էին հասցնում ընդհանուր գործին: Այդ թերությունները վերացնելու համար 1933 թ. հունվարի 12-ին կայացած ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի և ԿԿՀ միացյալ պլենումը որոշում ընդունեց կուսակցության կտման և ընդունելությունը ժամանակավորապես դադարեցնելու մասին: Զտման հետևանքով կուսակցությունը մաքրվեց անհարպատ տարրերից և դարձավ ավելի ամրակուռ ու մարտական: Զտումից հետո անցկացվեց կուսակցական փաստաթղթերի ստուգում և փոխանակում: Սակայն միաժամանակ ի հայտ եկան լուրջ սխալներ ու շեղումներ: Առանձին կարիերիստներ ձգտում էին կուսակցության շարքերի կտման օգտագործել իրենց անապահով նպատակների համար և հաշվեհարդար տեսնել ապնիվ ու նվիրված կոմունիստների հետ: Դրա հետևանքով որոշ հանրապետություններում և հատկապես Հայաստանում կոմունիստների թիվը զգալի չափով կրճատվեց:

Անդրադառնալով այդ հարցին, ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1938 թ. հունվարյան պլենումը դատապարտեց թույլ տրված սխալները, կոմունիստների նկատմամբ ցուցաբերած հախուռն վերաբերմունքը, երբ առանց մանրամասն ստուգման շատերին հեռացնում էին կուսակցության շարքերից: Դրանք անհատի պաշտամունքի պայմաններում սովետական դեմոկրատիայի և կոլեկտիվ ղեկավարության խախտման կոպիտ փաստեր էին, որոնք լուրջ վնաս հասցրին սովետական օրինականությանը:

Նման պայմաններում դրսևորվեց Ստալինի անձի պաշտամունքը, խախտվեցին դեմոկրատիայի

լենինյան սկզբունքները, անօրինականության պոզիտիվ դարձան բավառիվ լավագույն կադրեր: Անհատի պաշտամունքն արտացոլվեց 1937 թ. մայիսի 26-ին բացված ՀԿ(Բ)Կ 10-րդ համագումարում: Բանն այնտեղ հասավ, որ համագումարում Ա. Խանջյանին վարկաբեկելու համար ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի հաշվետու ժամանակաշրջանի գործունեությունը գնահատվեց անբավարար: 1937 թ. սեպտեմբերյան պլենումը ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրեց Գ. Հարությունյանին:

Սակայն տեղի ունեցած խախտումներն ու անօրինականությունները չէին կարող շեղել սոցիալիստական երկրի զարգացման ընթացքը, ընդհատել ժողովրդական տնտեսության զարգացումը: 1936 թ. նոյեմբերից, կուսակցության մեջ ընդունելության վերսկսվելուց հետո, նրա շարքերն ընդունվեցին սոցիալիզմի գործին նվիրված բանվորներ, գյուղացիներ և աշխատավոր մտավորականության ներկայացուցիչներ: Մինչև 1937 թ. վերջը Հայաստանում կուսակցության շարքերն ընդունվեց մոտ 4 հազար մարդ: Զգալիորեն աճեց կուսակցական կազմակերպությունների բանվորական կորիզը: Գաղափարական ու քաղաքական լուսավորության գործը բարձր մակարդակի վրա դրվեց. ստեղծվեցին հատուկ կուրսեր, կուսդպրոցներ, կուսակցական լուսավորության տներ ու խմբակներ: Այդ բոլորը նպաստեց մասսաների վրա կուսակցության դեկավար ազդեցության ուժեղացմանը:

Սովետական երկրի հաջողությունները է՛լ ավելի զգալի կլինեին, եթե չլինեին մի շարք խանգարող հանգամանքներ, ինչպիսիք էին, օրինակ, անհատի պաշտամունքը և նրա հետևանքով առաջացած սովետական օրինականության խախտման փաստերը: Դրա հետևանքով շատ արդյունաբերական և գյուղատնտեսական ձեռնարկություններ վրկվեցին ինժեներատեխնիկական լավագույն շատ կադրերից, որոնց պահանջը ազգային հանրապետություններում առանց այն էլ շատ մեծ էր:

Կոլտնտեսային շարժումը, որը կոչված էր գյուղում նոր հեղափոխություն ծավալելուն, կապված էր բավառիվ դժվարությունների, հատկապես կուլակային դասակարգի դիմադրության հետ: Կուլակային-բանդիտական շարժումները, որոնք բավականին ուժեղ ընթացք ստացան 1930—1931 թթ., թողել էին բացասական հետքեր: Կոլտնտեսություններին զգալի վնաս պատճառեցին նաև ղեկավարման վարչարարական մեթոդները, կոլեկտիվացման կամավորության սկզբունքի խախտումը, լեռնային շրջանների համար կոլեկտիվացման բարձր տեմպերի ընդունումը, տեղական առանձնահատկությունների անտեսումը: Այդ սխալներն ուղղելու

և կոլտնտեսային շինարարությունը նորմալ հունի մեջ դնելու համար մեծ աշխատանք ծավալվեց երկրորդ հնգամյակի տարիներին: Այդ աշխատանքի կարևորությունը պատկերացնելու համար բավական է նշել, որ գյուղացիության կողմից մասը կոլտնտեսության մեջ մտավ երկրորդ հնգամյակի տարիներին (Ադրբեջանական ՍՍՀ-ում մոտ 50%-ը, Վրացական և Հայկական ՍՍՀ-ում՝ ավելի քան 40%-ը): Կոլեկտիվացման տոկոսը 1937 թ., 1932 թ. համեմատությամբ, Ադրբեջանում 51-ից հասավ 87-ի, Հայաստանում՝ 38-ից 78-ի, իսկ Վրաստանում՝ 36-ից 77-ի:

Գնալով վերանում էր հանրապետությունների տնտեսական անհավասարությունը: Այսպես, եթե 1933—1937 թթ. ՍՍՀՄ պետական բյուջեն ընդհանուր առմամբ աճեց 164,1%-ով, ապա Հայկական ՍՍՀ-ի բյուջեն՝ 239,1%-ով:

ՀՍՍՀ ժողովրդական տնտեսության կարգացումը առավել արագ տեմպեր ընդունեց երրորդ հընգամյակի տարիներին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ-Ն 111 ՀՆԳԱՄՅԱԿԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

111 հնգամյա պլանը (1938—1942) մնաց անավարտ. այն ընդհատվեց պատերազմի պատճառով: Այդուհանդերձ հնգամյակի ընթացքում ինչպես ամբողջ երկիրը, այնպես էլ ՀՍՍՀ-ն կառավարողությունների հասան ժողովրդական տնտեսության հետագա կարգացման և երկրի պաշտպանության ամրապնդման ասպարեզում: ՀՍՍՀ-ում գործարկվեցին մի շարք արդյունաբերական ձեռնարկություններ, որոնց թվում նաև Երևանի Ս. Մ. Կիրովի անվան սինթետիկ կաուչուկի կոմբինատը, Կիրովականի Մյասնիկյանի անվան քիմիական կոմբինատը, Ալավերդու ծծմբաթթվի գործարանը, ավարտվեց Երևանի Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանի վերակառուցումը, գործարկվեցին Քանաքեռի հիդրոէլեկտրակայանի բոլոր ագրեգատները, լայն թափ ստացավ Սևան—Հրապղան կասկադի շինարարությունը: Արդեն 1940 թ. հանրապետության արդյունաբերական ձեռնարկությունների թիվը հասավ 120-ի, իսկ արդյունաբերական արտադրանքը կազմեց համախառնի 80%-ը: 1920 թ. մինչև 1940 թ. հանրապետությունում կացուցվեցին ավելի քան 40 մեծ ու փոքր էլեկտրակայաններ՝ Երզն-1-ը, Երզն-2-ը (ՍՍՀՄ-ում առաջին ավտոմատ գծեր), Լենգետը, Չորագետը, Քանաքեռագետը և այլն: Դրանց շնորհիվ, եթե 1913 թ. Հայաստանում էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը 5,1 միլիոն կվտ/ժամ էր, ապա 1940 թ. կազմեց 395 միլիոն կվտ/ժամ:

Նկատելի էին նաև գյուղատնտեսության ասպարեզում ձեռք բերված հաջողությունները: Լիովին ավարտվեց գյուղացիական տնտեսությունների կոլեկտիվացումը, բոլոր շրջաններն ապահովվեցին մեքենատրակտորային կայաններով, որոնք ունեին ավելի քան 2000 տրակտոր, 1000-ից ավելի կոմբայն և բավարիչ ավազներ: 1939—1940 թթ. համամիութենական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսին մասնակցող 48 կոլեկտիվ և պետական տնտեսություններ և 4 հազար առաջավորներ արժանացան պարգևների: Կարևոր նշանակություն ունեցավ ՍՍՀՄ Ժողովուրդի և ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի՝ ՀՍՍՀ-ում պտղաբուծության, տեխնիկական կուլտուրաների և առհասարակ գյուղատնտեսության կարգացման վերաբերյալ 1940 թ. սեպտեմբերի 6-ի որոշումը: Կառավարության կողմից բաց թողնված հսկայական միջոցները խթանեցին գյուղատնտեսության վերելքը:

1940 թ. միլիոնատեր կոլտնտեսությունների թիվը հասավ 40-ի՝ 1937 թ. 12-ի դիմաց: Հանրապետությունում նկատելի տեղաշարժեր կատարվեցին տեխնիկական կուլտուրաների կարգացման բնագավառում: Եթե 1927 թ. բամբակի բերքատվությունը մեկ հեկտարից հավասար էր 13,1 ց, ապա 1939 թ. հասավ 19,3 ց: Ոռոգելի հողատարածությունները 1940 թ., 1913 թ. համեմատությամբ, մեծացան 2 անգամ և հասան 180 հազար հեկտարի, իսկ ցանքատարածությունն աճեց 25%-ով: Այդ նույն ժամանակամիջոցում գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքն ավելացավ 56, իսկ նրա ապրանքայնությունը՝ 50%-ով:

Ջգալի չափով կարգացավ նաև քաղաքաշինությունը, բարեկարգվեցին ավաններն ու գյուղերը: Քաղաքներում երրորդ հնգամյակի տարիներին կառուցվեց մոտ 250 հազ. քառ. մ բնակելի տարածություն: Երևանում ձևավորվեց Լենինի հրապարակը, որտեղ 1940 թ. նոյեմբերի 24-ին բացվեց մեծ առաջնորդի՝ երկրորդ լավագույն հուշարձաններից մեկը:

Բարելավվեց բնակչության բուժապասարկումը, բարձրացավ նրա նյութական բարեկեցությունը: Բնակչությունը 1920 թ. 720 հազարից 1940 թ. հասավ 1 միլիոն 319 հազարի: Հանրապետությունում գործում էին 1155 դպրոց՝ 326 հազ. աշակերտով, 62 տեխնիկում և 10 բարձրագույն ուսումնական հաստատություն: Բացվեց Ալ. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական թատրոնը: 1939 թվականին Մոսկվայում տեղի ունեցավ հայկական արվեստի տասնօրյակը, որը վերաժվեց վերածնված հայ ժողովրդի մշակույթի մեծ տոնի: Կարևոր իրադարձություն էր նաև «Սասունցի Դավիթ» էպոսի 1000-ամյակի տոնակատարությունը:

«Պրավդան» 1939 թ. սեպտեմբերի 15-ին գրեց. «Սովետական մշակույթի միջոցով «Սասունցի Դավիթը» մտնում է համաշխարհային մշակույթի ոլորտի մեջ և դառնում մարդկության հերոսական մեծ էպոսի մի մասը»:

Գիտական հիմնարկները և 1935 թ. ստեղծված ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղը բեղմնավոր աշխատանք էին ծավալել հանրապետության արտադրողական ուժերի կարգացման հեռանկարների, հայ ժողովրդի պատմության, գրականության, արվեստի, բավարարյան մշակույթի պրոբլեմների ուսումնասիրության ուղղությամբ: 1940 թ. Հայկական ՍՍՀ-ի գիտական 40 հիմնարկներում աշխատում էր մոտ 800 գիտաշխատող: Երկրի ինդուստրացման և կոլտնտեսային կարգի հաղթանակի շնորհիվ մեկընդմիջտ անհետացավ գործավարությունը, վերացավ անգրագիտությունը: Մինչպատերազմյան հնգամյակների տարիներին Հայաստանը ցարական Ռուսաստանի հետամնաց ագրարային ծայրամասից վերափոխվեց առաջավոր ինդուստրիալ-կոլտնտեսային հանրապետության:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

Դեռ մինչև Հայրենական մեծ պատերազմը հայ ժողովրդի կազմակերպող կարմիր բանակի շարքերում իրենց անձնագործ սխրանքներով աչքի ընկան Խասան լճի և Խալխին գոլի շրջաններում ճապոնական զորքերի դեմ մղված մարտերում, Արևմտյան Ուկրաինայի և Արևմտյան Բելոռուսիայի ազատագրման և ֆինն-սովետական զինված ընդհարումների ժամանակ: Երբ 1940 թ. սովետական կառավարության որոշմամբ նոր զինվորական կոչումներ սահմանվեցին, ապա առաջին գեներալական կոչումներ ստացողների թվում էին նաև հայ ժողովրդի փառաբանված կազմակերպ. Բարսեղյանը, Բ. Ալավերդյանը, Ի. Վեքիլյանը, Բ. Առուշանյանը, Վ. Տամրուշին (Դեմիրձյանը): Սովետական Միության հերոսի կոչման արժանացան Ս. Բարսեղյանը, Կ. Սիմոնյանը, Գ. Հայրապետյանը, Ի. Մանասերյանը:

Ջավթելով Եվրոպայի կզալի մասը, ֆաշիստական ագրեսորները 1941 թ. հունիսի 22-ին, խախտելով ՍՍՀՄ հետ կնքած չհարձակվելու պայմանագիրը, ուխտադրժորեն հարձակվեցին մեր երկրի վրա: Սովետների երկրի վրա մահացու վտանգ կախվեց: 1941 թ. հունիսի 23-ին սովետական կառավարությունը ժողովրդին կոչ արեց միասնական ուժերով, կազմակերպված ու ինքնագործողությամբ,

հայրենասիրական բուռն եռանդով ապահովել կարմիր բանակի, նավատորմի և օդային ուժերի հաղթանակը թշնամու հանդեպ: Հաղթանակի նշանաբանով սովետական բազմազգ ժողովուրդը, որպես մի հզոր ու անպարտելի ուժ, ոտքի ելավ և մեծ պահերի գնով սկսեց ջախջախել թշնամու «անպարտելի կոչված» ուժերը:

Կոմունիստական կուսակցությունը սովետական բոլոր ժողովուրդներին պայքարի դուրս բերելով, մշակեց հայրենիքի պաշտպանության մարտական ծրագիր, որը շարադրված էր ՍՍՀՄ Ժողովուրդի և համԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1941 թ. հունիսի 29-ի դիրեկտիվներում:

Հայ ժողովուրդը մեծ Հայրենականի ակտիվ մասնակիցն էր և իր արժանի լուսնան ներդրեց ֆաշիստական բարբարոսների ջախջախման գործում: Պատերազմի տարիներին ՀՍՍՀ-ից և Միության տարբեր վայրերից բանակ կորակոչվեցին մոտ 600 հազար հայորդիներ, որոնք ամենայն նվիրվածությամբ ծառայեցին սովետական բանակի շարքերում: Կարևոր էր ազգային պորամասերի ստեղծումը: Հայ ժողովրդի կազմակերպող կազմավորվեց վեց դիվիզիա, որոնցից 76-րդ լեռնահրաձգայինը գոյություն ուներ դեռ 1920-ական թվականներից և որի շարքերում կոփվեցին շատ անվանի հայ զինվորականներ: Այդ դիվիզիան հատկապես աչքի ընկավ ստալինգրադյան հերոսամարտում և կոչվեց 51-րդ գվարդիական: 1941 թ. դեկտեմբերին Երևանում ձևավորվեց 89-րդ դիվիզիան, որը 1942 թ. սեպտեմբերից մասնակցեց Հյուսիսային Կովկասում մղված մարտերին և ապա հասավ մինչև Բեռլին: 390-րդ դիվիզիան կազմավորվեց 1941 թ. և հաջորդ տարում մասնակցեց Կերչի արյունահեղ մարտերին: 1941 թ. ձևավորվեց նաև 409-րդ դիվիզիան, որը Թերեքի ափերից մինչև Դանուբ տեղի ունեցած մարտերի ակտիվ մասնակիցն էր: Երևանում կազմավորված 408-րդ դիվիզիան մասնակցեց Կովկասի սևծովյան ափերում տեղի ունեցած մարտերին, իսկ 261-րդ դիվիզիան ՍՍՀՄ-ի տարածքը թուրքական հնարավոր ներխուժումից պաշտպանող սահմանապահ պորամասերի կազմում էր:

Պատերազմի տարիներին ՀՍՍՀ-ում ստեղծվեց նաև 45 կործանիչ գումարտակ, որոնցում ընդգրկված էր 12 հազար մարդ: Այդ գումարտակները ոչ միայն ապահովեցին հանրապետության ռազմական կարևոր օբյեկտների պաշտպանությունը, այլ նաև ձակատ ուղարկեցին 8 հազար մարտիկ, որոնց թվում 700 պարաշյուտիստ-դեսանտայիններ: Բացի այդ, տասնյակ հազարավոր աշխատավորներ ընդգրկվեցին աշխարհագորային վաշտերում: Հանրապետության ստրատեգիական կարևոր նշանա-

Հովհաննես Բաղրամյան

էր նամակում,— որ այդ եղբայրության, ժողովուրդների բարեկամության մեջ է մեր հզոր հայրենիքի՝ Սովետական Միության անպարտելիությունը»:

Հայ ժողովրդի պավակները, բարձր պահելով իրենց նախնիների մարտական ավանդույթները, սխրանքներով աչքի ընկա՞ր շատ ճակատամարտերում: Բրեստի պաշտասանների շարքերում կռվում էին բազմաթիվ հայ սարտիկներ, որոնք անմահացան անձնակոհ պայքարով: Բրեստի շրջակայքում մարտերին մասնակցեց նաև գեներալ Զ. Ալավերդյանի ղեկավարած, որն ընկնելով շրջապատման մեջ, մինչև վերջ շարունակեց պայքարը, իսկ անվերջ գեներալը ֆաշիստական խոշտանգումների վրի դարձավ:

Պատերազմի հենց սկզբից Կիևի համար մղված մարտերին մասնակցող շատ հայորդիների հետ էր նաև փառաբանված զորավար Հ. Բաղրամյանը, որը Հարավ-արևմտյան ռազմաճակատի շտաբի օպերատիվ վարչության պետն էր, իսկ 1941 թ. օգոստոսին արդեն գեներալ մայորի կոչումով դարձավ այդ նույն ռազմաճակատի շտաբի պետը:

Մոսկվայի մատուցներում ֆաշիստական հորդաների դեմ մղվող մարտերից մեկում 1941 թ. սեպտեմբերի 1905 թ. կուսակցության անդամ, Հոկտեմբերյան հեղափոխության ակտիվ մասնակից, Մոսկվայի պատմա-փիլիսոփայական ինստիտուտի պրոֆեսոր Հ. Ալիբեկյանը: Այդ մարտերի ակտիվ մասնակիցներից էր Մ. Բարսեղյանը, որը Հարավ-արևմտյան

Սովետական Միության հերոս Զրիստափոր Ալավերդյան

կուսություն ունեցող վայրերում կառուցվեցին պաշտպանական հենակետեր: Կազմակերպվեց նաև բնակչության օդային պաշտպանության գործը:

Հայ ժողովուրդը թե՛ ճակատում և թե՛ թիկունքում ամեն ինչ անում էր հաղթանակի ապահովման համար: Հայ ժողովուրդը հայ մարտիկներին ուղարկեց պատգամ-նամակ, որի տակ ստորագրել էր 335 հազար աշխատավոր: Նրանց թվում էին Հ. Օրբելին, Ավ. Իսահակյանը, Մ. Սարգսյանը և շատ ուրիշներ: «Պրավդան», բարձր գնահատելով հայ ժողովրդի նամակի հայրենասիրական ոգեշնչող նշանակությունը, նշեց, որ հայ ժողովրդի լավագույն մարդիկ իրենց պավակներին «հիշեցնում են նրանց վեհ և սրբազան պարտքը, խոսում են խիստության և պատվի մասին, ժողովրդի մարտական ավանդույթների մասին»: Հայ ժողովուրդն իր պավակներին պարտավորեցնում էր ամեն ինչ անել հաղթանակի համար: «Ձեր կատարած սխրագործությունների յուրաքանչյուր լուրը,— գրված էր նամակում,— հրձվանքով է լցնում մեր սրտերը, ոգևորում է մեզ՝ անդուլ, անձնակոհ աշխատանքի»: Նամակում հատկապես ընդգծվում էր սովետական ժողովուրդների ինտերնացիոնալ միասնության, եղբայրական ընտանիքի կարևոր դերն ու նշանակությունը հաղթանակի ապահովման գործում: «Մեր հայրենիքը հզոր է սովետական ժողովուրդների բարեկամությամբ: Հիշեցեք,— ասվում

ռազմաճակատի հրետանային զորքերի պետն էր: 33-րդ բանակի շտաբի փառաբանված պետ Ս. Գինոսյանը Մոսկվայի պաշտպանական մարտերում արժանացավ գեներալ-մայորի կոչման: Մոսկվայի պաշտպանության մասնակիցներից էին նաև Հ. Բաղրամյանը, Ս. Մարտիրոսյանը, Ի. Գասպարյանը, Հ. Մարտիրոսյանը, Ի. Վեբիլովը: Սովինֆորմբյուրոն բազմիցս հայտնել է նաև Ն. Բալայանի, Գ. Մելիքյանի, Գ. Շադունցի, Ա. Պետրոսյանի և շատ ուրիշների սխրանքների մասին: Այստեղ աչքի ընկավ և Լենինի շքանշանով պարգևատրվեց կոմերիտական կազմակերպիչ Գ. Հակոբյանը:

Հայաստանի աշխատավորները արտադրական նորմաները կատարելու հետ մեկտեղ պատրաստ էին ամեն մի րոպե ճակատ մեկնելու և սովետական բանակի հզորությունը բազմապատկելու: Այն ահեղ օրերին, երբ 1941 թ. Մոսկվային վտանգ էր սպառնում, սովետական բազմազգ ժողովուրդը իր միասնության պատենշն էր կոռւմ թշնամուն ջախջախիչ հարված հասցնելու համար: Այդ ծանր օրերին Երևանի Ձերժինսկու անվան հաստոցաշինական գործարանի բանվորներն իրենց պատրաստակամությունը հայտնեցին «կանգնել սրբազան մայրաքաղաքի պաշտպանների շարքերում, իրենց կյանքը տալ հանուն ժողովուրդների ապատության, պատվի ու անկախության... Մենք ձեզ հետ ենք, հարավատ մոսկվացիներ,— գրում էին նրանք,— մենք վստահ ենք մեր հաղթանակում, քանի որ մեր գործը արդար է»: Իսկ Լենինականի տեքստիլագործները հայտարարեցին. «Մենք կաշխատենք էլ ավելի մեծ եռանդով, երկրին կտանք ավելի շատ արտադրանք, իսկ եթե պետք լինի, վենքը ձեռքներիս կկանգնենք Մոսկվայի պաշտպանների շարքերում»:

Մոսկվայի մոտ սովետական բանակի տարած պատմական հաղթանակը կարևոր նշանակություն ունեցավ Հայրենական պատերազմի ամբողջ ընթացքի համար: Հենց այս ճակատամարտում սովետական բանակը մեկընդմիջտ հողմացրիվ արեց հիտլերյան բանակի անպարտելիության առասպելը:

Լենինգրադի պաշտպանության համար էին մարտընչում նաև Սոֆյա և Ռուկան Լալայան բժշկուհի քույրերը, որտեղ և սպանվեց Սոֆյան: Լենինգրադի պաշտպանության համար մարտնչող գնդապետ Ս. Խաչիկյանը ճակատից գրել է. «Ես երջանիկ եմ, որ գտնվում եմ հերոս լենինգրադցիների շարքերում, հպարտ եմ իմ պորամասով, որը կազմված է ոռաններից, ուկրաինացիներից, բելոռուսներից, հայերից, վրացիներից, ադրբեջանցիներից, ուկրեկներից և ղազախներից: Պաշտպանելով Լենինգրադը, դրանով իսկ մենք պաշտպանում ենք մեր Ռուսի-

Նելսոն Ստեփանյան

ան, Բելոռուսիան, Հայաստանը, Վրաստանը, Ադրբեջանը: Հեռու չէ այն օրը, երբ մենք թշնամուն ամբողջովին կջախջախենք Լենինգրադի մոտ»: Այդ զգացումով էին համակված սովետական բանակի բոլոր ազգերի պավակների սրտերը, որոնք ինքնավոհաբար կռվում էին թշնամու ջախջախման համար:

Լենինգրադի պաշտպանության մարտերում հատկապես մեծ սխրանքներ գործեց Սովետական Միության կրկնակի հերոս, փառաբանված օդաչու Ն. Ստեփանյանը, որը «Քաջերից քաջ» տիտղոսին էր արժանացել: «Քանի դեռ բաբախում է իմ սիրտը,— ասել է նա,— իմ սրբազան պարտքն եմ համարում պաշտպանել հայրենիքը մինչև արյան վերջին կաթիլը...» Ն. Ստեփանյանը 1944 թ. դեկտեմբերի 14-ին սպանվեց օդային ահեղ մարտերից մեկում: Նա ոչնչացրել է թշնամու 26 ինքնաթիռ, 80 տանկ, 13 նավ, 600 ավտոմեքենա, բազմաթիվ ռազմական կարևոր օբյեկտներ: Ն. Ստեփանյանի մասին աղմիրալ Հ. Իսակովը գրել է. «Այդ քաջերից քաջ հրաշալի մարդու մասին կարելի է և պետք է շատ գրքեր գրվեն, նրա պայծառ անվան հետ շատ բան է կապված»:

Լենինգրադի պաշտպանության մարտերում սպանվեց 42-րդ բանակի ռազմական խորհրդի անդամ գեներալ Բ. Գալստյանը: Ականավոր գրող Ն. Տիխոնովը նրան այսպես է բնութագրել. «Գալստյանն այնպիսի մարդ էր, որի հետ կապվում էիր ամբողջ հոգով. նա բարի և սրտառու էր, անվախ ու վճ-

ուական: Վախկոտնեոհն տանել չէր կարողանում: Գալստյանի անունը մենք կզբենք Լենինգրադի հերոս պաշտպանների հավերժության գրքում և միշտ կհիշենք նրան, որպես մեր մեծ քաղաքի հրաշալի հայրենասերի»: Երախտապարտ լենինգրադցիները նրա շիրիմի վրա գրել են. «Ընկեր, հանիր գլխարկդ: Այստեղ հանգչում է հայ ժողովրդի փառապան՝ Վախկոտնեոհի հերոս պաշտպան գեներալ-մայոր Բենիամին Հովհաննեսի Գալստյանը»:

Լենինգրադի համար մարտնչել են նաև հայ գեներալներ Գ. Թումանյանը, Ի. Գասպարյանը, Ն. Հովհաննիսյանը, Ա. Քոչարյանը: Լենինգրադի մատուցներում հերոսի մահով զոհվեց կամավորական ջոկատի հրամանատար Ա. Գասպարյանը: Հայ մարտիկները, պաշտպանելով Լենինգրադը, մարտընչում էին հարապատ օջախի՝ Հայաստանի համար: Ահա թե ինչ էին գրում Լենինգրադի հայ պաշտպաններն իրենց հարապատներին. «Սիրելի ծնողներ, քույրեր, եղբայրներ և կանայք, մենք՝ Լենինգրադի ճակատի հայ կարմիրբանակայիններս երզվում ենք ձեզ, որ ուս ժողովրդի պավակների, մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների պավակների հետ միասին կհզորացնենք մեր հարվածները, որպեսզի չնջենք երկրի երեսից մարդկային կերպարանքը կորցրած ֆաշիստական բանակին»: Իսկ թիկունքում հեռավոր Երևանում, մայրական գուրգուրանքով էին շրջապատված լենինգրադցիների շատ երեխաներ: Նրանց ծնողներից Մ. Անտոնովը, Գ. Մակարովը, Մ. Սիդորովը և ուրիշներ իրենց շնորհակալական նամակում գրում էին, թե իրենց հայտնի է դարձել, որ հայ ժողովուրդը իրենց «երեխաների դաստիարակության և կրթության համար ստեղծել է բոլոր պայմանները: Մենք հայ ժողովրդին ենք հղում մեր ջերմ շնորհակալությունն այն ուշադրության համար, որ ցույց է տրվում մեր երեխաներին»:

Օղեսայի և Սևաստոպոլի համար մղվող մարտերում զոհվեցին գնդապետ Հ. Մեհրաբյանը, պրահագնացքի հրամանատար Գ. Սահակյանը, օդաչու Վ. Վարդանյանը, կուսակցության Սևաստոպոլի քաղաքային կոմիտեի պատասխանատու աշխատող Ա. Պետրոսյանը և շատ ուրիշներ: Կերչի հերոսական մարտերի մասնակիցն էր 390-րդ հայկական դիվիզիան, որը մեծ զոհեր պատճառեց թշնամուն: Այստեղ էլ հերոսի մահով ընկավ դիվիզիայի փառապան հրամանատար գնդապետ Ս. Չափյանը:

Ֆաշիստական հորդաները ջանք չէին խնայում տիրելու Անդրկովկասի հարստություններին: Կովկասի նախալեռներում նրանց դեմ ելան կարմիր բանակի պորամասերը, որոնց շարքերում էին Կովկասի հերոս պավակները: Այդ մարտերի մասնա-

կիցն էր հայկական 89-րդ դիվիզիան, որը 1942 թ. օգոստոսին թեժ մարտեր մղեց Թերեքի ափին և ապատագրեց շատ բնակավայրեր: Մարտերից մեկում զոհվեց դիվիզիայի հրամանատար գնդապետ Ա. Վասիլյանը, որին փոխարինած Ն. Սահարյանի հրամանատարությամբ դիվիզիան մասնակցեց Թամանյան թերակղզու ապատագրմանը և կոչվեց Թամանյան: Այդ դիվիզիայում իրենց մկրտությունը ստացան բազմաթիվ հայ հերոսներ: Նրանց թվում էր Հ. Ավետիսյանը, որն իր արտակարգ սխրանքի համար հետմահու արժանացավ Սովետական Միության հերոսի կոչման և նրա անունն առհավետ գրանցվեց Սևաստոպոլյան գնդի առաջին վաշտի ցուցակում:

89-րդ դիվիզիայում էր ծառայում նաև Հ. Ավետիսյանի եղբայրը՝ Հմայակը, որը հարապատներին հասցեագրած նամակում գրել է. «Պատերազմի հենց սկզբից մենք հինգ եղբայրներով կռվում ենք գերմանաֆաշիստական պավթիչների դեմ: Հերոսի մահով զոհվեց նաև իմ երկրորդ եղբայրը՝ Գևորգը: Երզվում եմ, կրկնակի վրեժ առնել եղբայրներիս արյան համար»: 89-րդ դիվիզիայի մարտիկներից Սովետական Միության հերոսի կոչման արժանացան նաև սակրավոր Ջ. Կարախանյանը, Ս. Առաքելյանը և ուրիշներ, իսկ դիվիզիան պարգևատրվեց Կարմիր աստղի ու Կարմիր դրոշի շքանշաններով:

Սովետական Միության հերոս Ս. Օհանյանի Դոն գետի ափին վեր խոյացած հուշարձանը խորհրդանշում է այն արտակարգ սխրանքը, որ նա կատարեց Դոնի-Ռոստովի շրջանում: Ստալինգրադի պատմական ճակատամարտի մասնակից 51-րդ գվարդիական հայկական դիվիզիան ոչնչացրեց ավելի քան 8 հազար հիտլերականի, գերի վերցրեց մոտ 6 հազար հոգու, գրավեց 193 ինքնաթիռ, 91 տանկ և այլ ռազմավար: Բավական է նշել, որ դիվիզիայի հայ մարտիկներից 10-ը արժանացան Սովետական Միության հերոսի կոչման: Նրանց թվում էր փառաբանված օդաչու Ս. Բուռնավյանը, որն օդային կռիվներում ոչնչացրեց թշնամու 11 ինքնաթիռ: Ստալինգրադի ճակատամարտի տարեգրության մեջ իրենց կարևոր տեղն ունեն ճանաչված հայ պորավարներ Ս. Գալաշյանը (Գալաշև), Հ. Թումանյանը, Ի. Վեֆիլյանը (Վեֆիլով), Կարապետյանը, Բոստանջյանը, Հարությունյանը, Պողոսյանը, ավագ սերժանտ Խ. Բաղդասարյանը և ուրիշներ: Խ. Բաղդասարյանի մասին «Կրասնայա Վնամյան» հատուկ թերթիկ հրապարակեց, որտեղ ասված էր. «Գնդացրորդ Խաչիկ Բաղդասարյանը ոչնչացրել է 245 գերմանացի: Փառք ու պատիվ սովետական դյուցազնին, կարմիր բանակի անվախ և ունակ մարտիկին, արևաշող

Սովետական Միության հերոս Հունան Ավետիսյան

Սովետական Միության հերոս Ջահան Կարախանյան

Սովետական Միության հերոս Ստրեն Սաչատրյան

Հայաստանի հերոս պավակին»: Ստալինգրադի «Կրասնի օկտյաբր» գործարանի դիրեկտոր Պ. Մաթևոսյանը մինչև վերջ մարտնչեց հարապատ գործարանը պաշտպանելու համար:

Հայրենական պատերազմի ահեղ մարտերում կռվեցին հայ ժողովրդի ծոցից ելած սովետական բանակի և ռազմածովային ուժերի թվով 65 գեներալ ու ծովակալ: Նրանց թվում Սովետական Միության կրկնակի հերոս, Սովետական Միության մարշալ Հ. Բաղդամյանը: Նա մասնակցեց բազում հերոսամարտերի և պատերազմն ավարտեց 3-րդ Բեռլոուսական ռազմաճակատի կորթերի հրամանատարի պոստում: Ռազմական փառքի հոյակապ ուղի է անցել զրահատանկային կորթերի մարշալ Հ. Բաբաջանյանը, որի բրիգադը թշնամուն ջախջախիչ հարված հասցրեց Կուրսկի ճակատամարտում: Ապա նրա կորպուսը մասնակցեց Ուկրաինայի ապատագրմանը: Որպես զրահատանկային բանակի հրամանատար Հ. Բաբաջանյանը մեծ դեր խաղաց ֆաշիստների վերջնական ջախջախման գործում:

Սովետական ռազմածովային ուժերի կազմակերպման գործում մեծ ավանդ ունի Սովետական Միության նավատորմի ծովակալ Հ. Իսակովը (Հովհաննես Տեր-Իսահակյանը): Նա պատերազմի առաջին շրջանում Հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ գործող կորթերի գլխավոր հրամանատարի տեղակալ էր, ռազմածովային ուժերի գլխավոր շտաբի պետը, ապա նաև Կովկասյան ռազմաճակատի հրա-

մանատարի տեղակալը և Սևծովյան նավատորմի ղեկավարը: Ծանր վիրավորվելուց հետո Սովետական Միության հերոս Հ. Իսակովը կրկնվեց ոտքից և ապաքինվելուց հետո սկսեց աշխատել որպես ռազմածովային ուժերի գլխավոր շտաբի պետ: Նա ռազմագիտության և պատերազմների պատմության խոշոր տեսաբան էր, ճանաչված գիտնական, բազմաթիվ աշխատությունների հեղինակ:

Մեծ Հայրենականի տաղանդավոր զորավարներից էր ավիացիայի մարշալ Ս. Խուդյակովը (Արմենակ Խամփերյանց), որը Բաբլի կոմունայի շարքային պիլոտից հասավ Արևմտյան ռազմաճակատի ավիացիայի շտաբի պետի, ավիացիոն բանակի և վերջապես սովետական բանակի ռազմաօդային ուժերի շտաբի պետի պաշտոնին: Հատուկ ծառայությունների համար նրան 1944 թ. շնորհվեց ավիացիայի մարշալի կոչում: Ճապոնական իմպերիալիստների ջախջախման ժամանակ Ս. Խուդյակովը հեռավորարևելյան 12-րդ ռազմաօդային բանակի փառաբանված հրամանատարն էր:

Ուկրաինայի և Չեխոսլովակիայի ապատագրման գործում և մի շարք ուրիշ մարտերում աչքի ընկավ ականավոր զորահրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ, Սովետական Միության հերոս Ս. Մարտիրոսյանը, որն ընտրվեց Պրագայի պատվավոր քաղաքացի: Լեհաստանի ապատագրման համար մղված մարտերում հերոսի մահով զոհվեց գեներալ-մայոր Ն. Հովհաննիսյանը:

Հովհաննես Իսակով
Սերգեյ Խամփերյանց

Սովետական մարդիկ, անձնուրաց կովելով, նըպատակ էին դրել ֆաշիստական բարբարոսներին մինչև վերջ ջախջախել և հողմացրիվ անել նրանց որջը: Դեռ 1941 թ. դաժան օրերին Հ. Շիրապը գրել է.

Սովետական Միության հերոս Աշոտ Ղապարյան

Մենք խաղաղ էինք մեր լեռների պես, Դուք հողմերի պես խուժեցիք վայրագ: Մենք ձեր դեմ ելանք մեր լեռների պես, Դուք հողմերի պես ոռնացիք վայրագ: Բայց մենք հավերժ ենք մեր լեռների պես, Դուք հողմերի պես կկորչեք վայրագ:

Հասավ բաղձալի օրը. 1945 թ. ապրիլի 25-ին սովետական զորքերը օղակեցին Բեռլինը և մայիսի 2-ին գրավեցին: Մայիսի 2-ին Բեռլինի վրա գրոհող 2,5 միլիոն սովետական մարտիկների շարքում էին մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների հերոս զավակները: Այդ մարտերին մասնակցում էին 10-ից ավելի հայ զեներալներ, Սովետական Միության բազմաթիվ հերոսներ: Փառաբանված զորավար զեներալ-մայոր Ն. Սաֆարյանի հրամանատարությամբ 89-րդ հայկական Թամանյան դիվիզիան Բեռլինի գրավման հերոսական մարտերում իր սխրանքներով լի ուղին ավարտեց մեծ փառքով: Դիվիզիայի 7 հազար զինվոր և սպա պարզապես վեցին շքանշաններով: Դիվիզիայի մարտիկները ոչնչացրել են 9 հազար և գերի վերցրել 11 հազար ֆաշիստ:

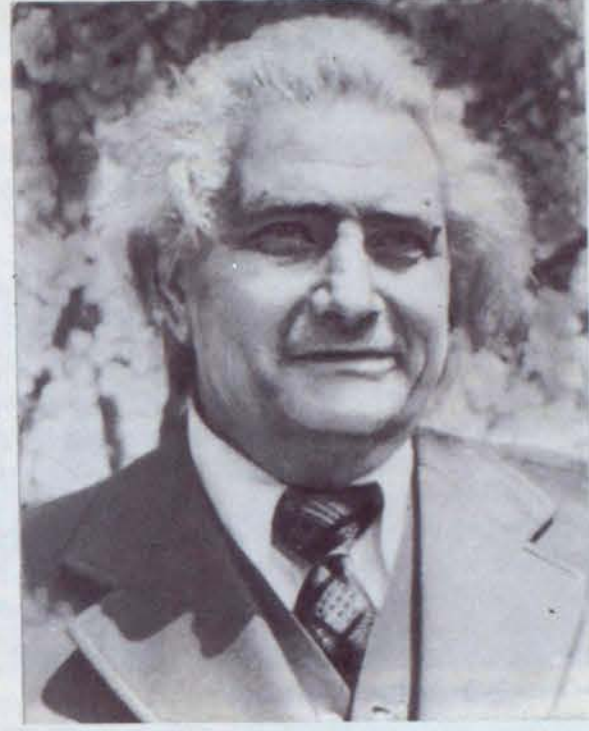
1945 թ. մայիսի 8-ին ֆաշիստական Գերմանիան կապիտուլյացիայի ենթարկվեց, իսկ մայիսի 9-ը համարվեց հաղթանակի տոն: Ամբողջ աշխարհի առաջադեմ մարդկությունն ազատ շունչ քաշեց, ցնծություն ապրեց և սրտագին ողջունեց սովետական բանակի հաղթանակը:

Նախրի Զարյան
Հովհաննես Շիրապ

Սովետական զինված ուժերը խնդիր ստացան ջախջախել նաև հիտլերյան Գերմանիայի դաշնակից իմպերիալիստական ճապոնիային: 1945 թ. օգոստոսի 9-ին սովետական բանակը, հարձակման անցնելով, ջախջախեց նաև ճապոնական զորքերին: Սեպտեմբերի 2-ին ճապոնիան ստորագրեց անվերապահ կապիտուլյացիայի ակտը: Այս մարտերում էլ բազմազգ սովետական բանակի շարքերում աչքի ընկան շատ հայորդիներ, որոնց թվում էին զեներալ-մայոր Ա. Ղապարյանը, զեներալ-մայոր Ռ. Մարտիրոսյանը, գնդապետ Բ. Միտոյանը և ուրիշներ:

Հայ ժողովրդի զավակներն աչքի ընկան նաև պարտիզանական պայքարի ճակատներում և իրենց սխրանքներով թշնամու դեմ հերոսական պայքարի բազմաթիվ օրինակներ ցույց տվին: Ս. Հարությունյանի գլխավորած «Պրեդա» ջոկատը, որը կռվում էր Սովետական Միության կրկնակի հերոս Ս. Կովպակի հրամանատարությամբ Ուկրաինայում գործող պարտիզանական միավորման կազմում, մեծ համբավ էր ձեռք բերել: Հայտնի էր նաև զեներալ Մ. Նաումովի հրամանատարությամբ գործող պարտիզանական միավորման մեջ մտնող Միկոյանի անվան ջոկատը, որի կազմում մարտնչում էին 250 հայեր: Մ. Նաումովն այդ ջոկատի մասին գրել է. «Միկոյանի անվան ջոկատն աչքի է ընկնում ոչ միայն իր հերոսությամբ, այլ նաև նրանով, որ նա միակ ազգային պարտիզանական ջոկատն է, որ կռվում է Ուկրաինայում հանուն Սովետական Հայ-

րենիքի»: Ֆաշիստների խոր թիկունքում, Կիևի, Լվովի, Անդրկարպատների շրջանում այդ ջոկատը, Ա. Հովսեփյանի հրամանատարությամբ, կատարեց պարտիզանական միավորման հրամանատարության մի շարք կարևոր առաջադրանքներ՝ անխնա ջախջախելով ֆաշիստներին: Կրասնոդոնի «Երիտասարդ գվարդիա» ընդհատակյա կոմերիտական կազմակերպության շարքերում ֆաշիստական վավթիչների դեմ մարտնչում էին խիզախ հայուհի Մ. Փեհլիվանովան և Ժ. Հարությունյանը:

Հայտնի է նաև Մոզկյովի մարզում գործող Հ. Զաքարյանի ղեկավարած «Անհնապանդներ» կազմակերպությունը, որը մասնակցում էր թշնամու շտաբները պայթեցնելու, գնացքները խորտակելու, ռազմական պահեստները հրդեհելու և ֆաշիստների ուժերը ոչնչացնելու շատ կարևոր գործողությունների: Կարևոր առաջադրանքները կատարելու պահին էլ Հ. Զաքարյանը հերոսի մահով զոհվեց:

Բազմաթիվ հայորդիներ ֆաշիզմի դեմ մարտնչում էին օկուպացված Եվրոպայի շատ երկրներում: Նրանցից էին Իտալիայի ազգային հերոս Մ. Դաշտոյանը, Գ. Բուլոպյանը, Բ. Պետրոսյանը, Ա. Սահակյանը և շատ ուրիշներ:

Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ հայ ժողովրդի 103 զավակներ արժանացան Սովետական Միության հերոսի կոչման, ավելի քան 70 հա-

վար հոգի պարզևատրվեցին Սովետական Միության մարտական շքանշաններով ու մեդալներով:

Մեծ Հայրենականի ահեղ տարիներին ճակատն ու թիկունքը դարձել էին միասնական ճամբար՝ «Ամեն ինչ հաղթանակի համար» նշանաբանով: Տնտեսական ու քաղաքական կյանքն ամբողջովին դրվեց ռազմական ռելսերի վրա:

Սովետական Հայաստանի արդյունաբերական ձեռնարկությունները ևս կարճ ժամանակում ամբողջովին վերակառուցվեցին ռազմաճակատի պահանջներին համապատասխան: Ճակատ մեկնած տասնյակ հազարավոր բանվորներին փոխարինելու եկան կանայք, աղջիկները, պատանիներն ու ծերերը, որոնք կարճ ժամանակում յուրացրին ռազմական արտադրանքի թողարկման տեխնոլոգիան: Ծնվեցին սոցիալիստական մրցության նոր ձևեր ու մեթոդներ, լայն ծավալ ստացավ 200—500—1000 %-ով պլան կատարողների հզոր շարժումը:

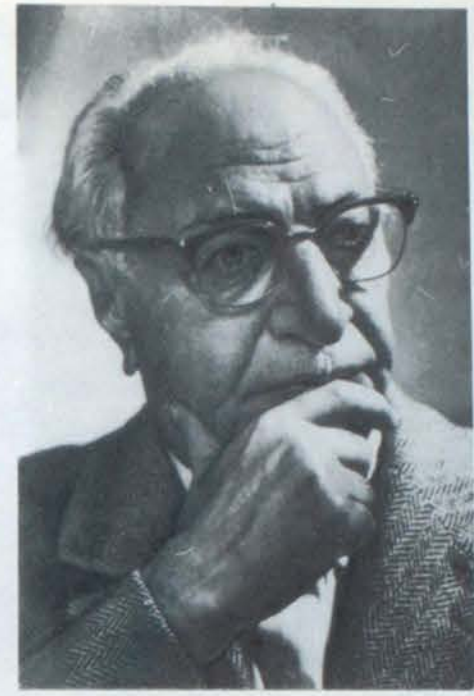
Կազմակերպվեցին կոմերիտական-երիտասարդական ճակատային բրիգադներ, որոնք ցույց տվին անսուրբ աշխատանքի փայլուն օրինակներ: Եթե 1939 թ. Հայաստանի արդյունաբերության մեջ կանայք կազմում էին աշխատողների 37 %-ը, ապա 1945 թ.՝ 55 %-ը: Նրանք բոլորն էլ մարտակա: հերթափոխի կանգնեցին՝ «Ամեն ինչ ռազմաճակատի, ամեն ինչ հաղթանակի համար» լույսն գով: Աշխատանքային սխրանքներ ցույց տվին հատկապես գունավոր մետալուրգիայի աշխատողները, որոնց արտադրանքը ծառայում էր հայրենիքի պաշտպանության նպատակներին:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Հայաստանի ձեռնարկություններում ռազմաճակատի համար թողարկվեցին ռազմական արտադրանքի բազմաթիվ տեսակներ: Քիմիական, տեքստիլ, սնունդի և այլ ճյուղեր շարունակ սպասարկում էին ռազմաճակատին:

«Հաղթանակ» կամուրջը Երևանում

Ակադեմիկոս Հրայա Աճադյան

Ակադեմիկոս Մանուկ Աբեղյան

Ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելի

Պատերազմի տարիներին Հայաստանում կառուցվեց 114 խոշոր ձեռնարկություն, այդ թվում Երևանի էլեկտրամեքենաշինական ու ավտոդողերի գործարանները, Հոկտեմբերյանի պահածոների գործարանը և այլն: Այդ տարիներին սկսվեց Զաջարանի պղնձամոլիբդենային կոմբինատի, Երևանի կոմպրեսորների, ժամացույցի, Սպիտակի շաքարի և այլ գործարանների շինարարությունը: Պատերազմի տարիներին արդյունաբերության կապիտալ ներդրումները կազմեցին 74 միլիոն ռուբլի, արտադրական ֆոնդերն աճեցին մոտավորապես 31,4 %-ով: Մեծ ուշադրություն էր դարձվում մեքենաշինության ու քիմիական արդյունաբերության զարգացմանը: Մեքենաշինության արտադրանքը 1940—1941 թթ. աճեց 70, քիմիականինը՝ 21, էլեկտրաէներգիայինը՝ 16 %-ով: Աշխատանքը շարունակվում էր գիշեր ու ցերեկ, մարդիկ շաքաթներով տուն չէին գնում, ռազմաճակատային դրությունն իշխում էր ամենուր, մարդկանց նվիրական գործերում, կենցաղում, գիտակցության մեջ: Ալավերդու պղնձահանքերի հանքափոր Ս. Խաչատրյանն իր պլանը կատարում էր 600 %-ով: Նման բարձր ցուցանիշներ տվեցին նաև Ղափանի հանքափորներ Լ. Ստեփանյանն ու Ա. Մարտիրոսյանը: Սովինֆորմբյուրոն նրանց սխրանքները համարեց սոցիալիստական աշխատանքի լավագույն օրինակ, իսկ Լենինականի դեպոյի մեքենավար Ա. Խաչատրյանն անձնուրաց աշխատանքի համար արժանացավ Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչման:

Պատերազմի ժամանակ չնայած գյուղում բավականին դժվարություններ էին ստեղծվել, աշխատող ձեռքերի հիմնական մասը ճակատ էր մեկնել, մեքենաները քիչ էին, բայց և այնպես հարվածային ու նվիրված աշխատանքի շնորհիվ, 1940 թ. համեմատությամբ, 1944 թ. ցանքատարածություններն ավելացան 27 հազար հեկտարով, աճեց գյուղատնտեսական արտադրանքը: Պետական պլանային մատակարարումներից դուրս սովետական բանակի ֆոնդ հանձնվեց 84 հազար փութ հացահատիկ, կարտոֆիլ, միս և այլ մթերքներ: 1944 թ. Հայաստանի գյուղատնտեսության 383 աշխատող արժանացավ կառավարական պարգևների: Անասնապահության զարգացման մեջ ձեռք բերած հաջողությունների համար Հայկական ՍՍՀ-ն 1944 թ. նվաճեց Պաշտպանության պետական կոմիտեի փոխանցիկ կարմիր դրոշմը: Կոլտնտեսականների միջոցների հաշվին կազմակերպվեց «Հայաստանի կոլտնտեսական» տանկային շարասյունը, որի համար հավաքվեց 33 միլիոն ռուբլի, իսկ Արտաշատի աշխատավորների միջոցներով պատրաստվեց «Սովետական Հայաստան» պահագնացքը: Ստեփանավանի աշխատավորները Լենինգրադի վերականգնման ֆոնդին հատկացրին մոտ մեկ միլիոն ռուբլի: Նման օգնություն ցույց տրվեց նաև օկուպացումից ապատագրված մյուս շրջաններին: 1941 թ. հունիսի 30-ին Երևանում տեղի ունեցավ գիտնականների համաքաղաքային միտինգ: Ականավոր հայագետ Մ. Աբեղյանը, ելույթ ունենալով այդ միտինգում, ասաց. «Թույլ կտանք

Հ. Բ. Բաղրամյան, Ա. Հ. Միկոյան, Ա. Հ. Միկոյան

արդյոք, որպեսզի ֆաշիզմը, որ սովի, աղքատության ու ավերածության է ենթարկել Արևմտյան Եվրոպայի ժողովուրդներին, ոչնչացնի մեծ դժվարություններով ու կրկանքներով ձեռք բերած մեր ազատությունը, որ նա արգելի մեր ժողովրդին վարճացնելու իր սոցիալիստական կուլտուրան: Ոչ, այդ չի լինի»: Այդ ժողովում ելույթ ունեցող գիտնականները՝ Գ. Մաղաքյանը, Մ. Թումանյանը, Ա. Տեր-Ավետիսյանը, Ա. Տեր-Պողոսյանը և ուրիշներ, կոչ արեցին բոլոր միջոցներով սոցիալիստական հայրենիքը պաշտպանել ֆաշիստական բարբարոսներից: Կարմիր բանակի օրը՝ 1942 թ. փետրվարի 23-ին, ՀԿԿ Երևանի քաղաքային կոմիտեն անցկացրեց ճակատային մարտիկների կանանց համաքաղաքային ժողով, որտեղ ձևավորվեցին հանդես եկան ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի դեպուտատ Ա. Պետրոսյանը, ուսուցչուհի Ա. Մարտիրոսյանը, ինժեներ Ա. Մարջանյանը և ուրիշներ: 3-րդ կարի ֆաբրիկայի բանվորուհի Ա. Օհանջանյանը հպարտությամբ նշեց, որ իր տղաներին ճակատ ուղարկելով՝ մայրական պատգամ է տվել մինչև վերջ ջախջախել ֆաշիզմը, և այժմ նրանք պատվով են կատարում մայրական ցուցումը: Իսկ ես, — շարունակեց նա, — ֆաբրիկայում իմ աշխատանքով օգնում եմ ճակատին, որպեսզի թշնամին շուտ ջախջախվի»: Հուլիս էր ուսուցչուհի Ա. Մարտիրոսյանի ելույթը: «Իմ հայրը, — ասաց նա, — գնդապետ է, ամուսինս՝ լեյտենանտ, իսկ 18-ամյա եղբայրս՝ կամավոր: Նրանք բոլորը ճակատում ոչնչացնում են

ֆաշիստական ճիվաղներին. Սովինֆորմբյուրոյի հաղորդումից ես իմացա հորս փառահեղ գործողությունների մասին: Նրա հրամանատարությամբ գործող վորամասը հերոսաբար է մարտնչում Տուլայի մոտ: Չախջախելով ֆաշիստական վավթիչներին, նա այժմ հետապնդում է նրանց դեպի արևմուտք»: Մեծ խանդավառությամբ անցավ 1942 թ. օգոստոսի 23-ին Թբիլիսիում կայացած անդրկովկասյան ժողովուրդների ներկայացուցիչների հակաֆաշիստական միտինգը, որտեղ ելույթ ունեցան Վրացական ՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահ Գ. Ստրուան, պոետ Սամեղ Վուրդունը, ակադեմիկոս Հ. Օրբելին և շատ ուրիշներ: Միտինգի ընդունած կոչն ակարարում էր. «Չկա այնպիսի ուժ, որը կարողանա անդրկովկասյան ժողովուրդներին իրարից բաժանել, անշատել նրանց ոռա ժողովրդից... մեր ավագ եղբորից, որ տվեց մեզ իսկական ազատություն և երջանիկ կյանք»: Կոչը վստահեցնում էր, որ «դժվարությունները չեն կարող մեզ ծնկի բերել, քանի որ Անդրկովկասի ժողովուրդները հաղթանակելու երկաթե կամքով են համակված»: «Անդրկովկասյան ժողովուրդների երդումը» վերնագրով առաջնորդող հոդվածում «Պրավդան» նշում էր, որ հիտլերականների ստոր գործարքը՝ թշնամանք սերմանել սովետական ժողովուրդների միջև, խայտառակ պարտություն կրեց: Հայրենական մեծ պատերազմի ահեղ բոցերում էլ ավելի ամրապնդվեցին ժողովուրդների բարեկամությունը, միասնական ընտանիքի վեհ գաղափարը:

Հայրենական մեծ պատերազմի ծանր օրերին սովետական ժողովրդի արդար գործին պաշտպան կանգնեցին համայն աշխարհի առաջադեմ մարդկությունը, սփյուռքահայ մասսաները: Արտասահմանյան հայությանը Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչների հղած նամակը պայքարի կոչ էր ֆաշիզմի դեմ: Այն ջերմ ընդունելություն գտավ բոլոր հայկական գաղութներում: Եվ սփյուռքահայերը թե՛ գաղափարական պայքարով, թե՛ անմիջական մասնակցությամբ ու նյութական օգնությամբ արեցին ամեն ինչ ֆաշիզմի ջախջախումն արագացնելու համար: Բազմաթիվ երկրներում գործող հակաֆաշիստական ճակատի ակտիվ մասնակիցներ էին նաև հայերը, իսկ Ֆրանսիայի դիմադրական շարժման մեջ շատ մեծ դեր խաղաց «Ֆրանսահայ ազգային ճակատը»: Այն իր լուսնան մուծեց ֆաշիզմի ջախջախման գործում: Ֆաշիստներն ամենա-

Հայրենական պատերազմում զոհվածների պատվին կառուցված հուշարձանը Ախուրյանի շրջանի Ապատան գյուղում (արժանացել է ՀՍՍՀ պետական մրցանակի)

Միսաք Մանուշյան

վայրագ կերպով տանջամահ արին Մ. Մանուշյանին և բանաստեղծուհի Լ. Ասլանյանին: Մ. Մանուշյանը հետմահու արժանացավ Ֆրանսիայի ազգային հերոսի բարձր կոչմանը:

Հունաստանում աչքի ընկավ պարտիզան Ա. Ղուկասյանը, իսկ Բուլղարիայում 18-ամյա պարտիզանուհի, հերոսուհի «Սաշկան»՝ Հերմինե Բավկրատյանը: Նա մորն ուղարկած նամակում գրել էր. «Սիրելի մայրիկ, գիտեմ, որ քո Հերմինեն քեզ մեծ վիշտ է պատճառում: Ներիր ինձ, որ քեզ, հորս և հարազատներիս թողել եմ, այլ կերպ չէի կարող վարվել: Ինչ էլ պատահի ինձ հետ, չվշտանաս: Դու պետք է հպարտանաս, որ քո Հերմինեն իր կյանքը նվիրում է ժողովրդի ազատությանն ու երջանկությանը: Համոզված եմ, որ մեր տանջանքները իվոր չեն անցնի: Գիտեմ, որ կարմիր բանակը կգա և մեզ բոլորիս կփրկի: Եվ Բուլղարիայի վրա կցուլա ազատության արևը: Ինչ ուժեղ ցանկությամբ եմ ուզում տեսնել այդ գեղեցիկ արևածագը»: Բուլղարական ժողովուրդը փառքով է պսակել հերոսուհու հիշատակը: «Նրա անունը, որպես տանջամահ հերոսուհու, ծաղկեպսակներով է հավերժացված, — գրել է ականավոր հեղափոխական գործիչ Մ. Պիչվարովան, — մենք մեր հարգանքի տուրքն ենք տալիս նրա անմահ հիշատակին, և թող հավերժ ապրի այն գաղափարը, որի համար նա զոհվեց»:

Սփյուռքահայերի հավաքած միջոցներով ստեղծվեց «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը, որը 1943 թ. մտավ Ի Մերձբալթյան ռազմաճակատի

Երևանի հյուսիսային դարպասը

119-րդ առանձին տանկային գնդի կազմի մեջ, իսկ իրանահայերի ջանքերով ստեղծվեց «Գեներալ Բաղդամյան» տանկային շարասյունը: Իրանահայերի թանկարժեք նվերը Հ. Բաղդամյանին՝ ոսկե-սուրբ, պահվում է Սովետական Հայաստանի պատմության թանգարանում՝ որպես հուշ մեծ հաղթանակների և սփյուռքահայերի նվիրական ավանդի: Սփյուռքահայերի օգնության մասին ճակատի մարտիկներին ուղղված հայ ժողովրդի նամակում նշված է. «Սովետական երկրի հայերի հետ միասին նույն հոգսերով ու ձգտումներով են ապրում ամբողջ աշխարհի սփյուռքի հայ վավակները... Ամենուրեք նրանք կապակերպում են Սովետական Միությանն օգնող կոմիտեներ, առաջադիմական լիզաներ և ուժերի ներածին չափ ցույց տալիս իրենց բարոյական և նյութական օգնությունը մեր հայրենիքի պաշտպանության գործին»: Ամերիկահայերը նույնպես ապրում էին ֆաշիզմի ջախջախման հոգսերով. «Մեր սրտերն ու մտքերը բևեռված են Ստալինգրադին,— գրում էին նրանք,— որտեղ պաշտպանվում է ոչ միայն Սովետական Միության պատվությունն ու անկախությունը, այլև բոլոր դաշնակից ազգերի պատվությունը... Հպարտանում ենք Հայաստանի ուսուցիչի և դուստրերի հերոսական պայքարով... Մենք ցույց կտանք հնարավոր ամեն

տեսակի օգնություն: Անհողդողդ է մեր հավատը ատելի հիտլերիզմի դեմ վերջնական հաղթանակի նկատմամբ»:

Պատերազմի ահեղ տարիներին Սովետական Հայաստանի և սփյուռքահայության կապերն ավելի ամրացան: Ամբողջ հայ ժողովուրդն ինքնազոհաբար պայքարեց ֆաշիզմի ջախջախման ու երջանիկ կյանքի համար: Սովետական Հայաստանի 25-ամյա հոբելյանի առթիվ շնորհավորական ուղերձում ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմը և ՍՍՀՄ Ժողկոմխորհը գրել են. «Հայրենական պատերազմի տարիներին հայ ժողովուրդը պատվով կատարեց իր պարտքը Հայրենիքի հանդեպ: Հայ մարտիկները Սովետական Միության մյուս ժողովուրդների վավակների հետ ինքնազոհաբար պաշտպանեցին մեր հայրենիքի պատվությունն ու անկախությունը»:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳՎՑՈՒՄԸ
ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ**

Պատերազմը վերջացավ մեծ զոհերի գնով: Այն սովետական ժողովրդից խլեց 20 միլիոն կյանք, շատ ընտանիքներ որբացան, շատերն էլ երիտասարդ կյանքը տվին՝ չտեսնելով իրենց երազանքների իրականացումը: Նրանք զոհվեցին գիտակցված մահով և անմահացան հանուն հայրենիքի պատվության, հանուն հարավատ ժողովրդի երջանիկ կյանքի: Հսկայական չափերի հասան նյութական կորուստները:

Վերադարձան հաղթողները՝ հայրենիքի փառքը բազմապատկած, համայն մարդկությանը սև ռեակցիայից փրկած, ժողովուրդներին խաղաղություն պարգևած սովետական բանակի հերոս մարտիկները:

Եկան նրանք, ռազմաճակատում հաղթողները և միացան թիկունքի հաղթողներին, և սկսվեց երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ու վարճացման, պատերազմի ավերիչ հետևանքները վերացնելու հերոսական աշխատանքը:

Առաջին հերթին լայն օգնություն կազմակերպվեց ֆաշիստական օկուպացումից ազատագրված հանրապետություններին, մարդերին, քաղաքներին և արդյունաբերական ձեռնարկություններին, սովխոկներին ու կոլտնտեսություններին: Դրանում նորից ու նորից դրսևորվեց սովետական ժողովուրդների լենինյան անխախտ բարեկամության ու ինտերնացիոնալ միասնության հզոր ուժը:

Հայաստանի աշխատավորները Ստալինգրադի վերականգնման ֆոնդին հատկացրին հսկայական

Երևան. «Մայր Հայաստան» կոթողը

միջոցներ. միայն Ախուրյանի և Ստեփանավանի շրջանների աշխատավորները Ստալինգրադ ուղարկեցին մի քանի միլիոն ռուբլու շինանյութ, գույք, անասուններ, կենսամթերք և այլն: Ստալինգրադի մարզկոմը երախտագիտության բարձր պագուստով նշեց, որ պատերազմի ահեղ օրերին իրենց քաղաքը «պաշտպանում էր ամբողջ երկիրը: Այժմ ամբողջ երկիրն է օգնում նրա վերականգնմանը: Մեծ գործ են կատարում նաև Հայաստանի աշխատավորները»:

Հայաստանի աշխատավորները ամենակտիվ մասնակցություն ունեցան Հյուսիսային Կովկասի, Արմի, Ռոստովի, Ուկրաինայի և Բելոռուսիայի շատ քաղաքների արդյունաբերական ձեռնարկությունների վերականգնմանը: Հայաստանն օգնում էր ոչ միայն շինանյութով. բազմաթիվ շինարարական բրիգադներ, տեխնիկներ, ինժեներներ և այլ մասնագետներ ուղարկվեցին օր առաջ վերականգնելու ավերված շրջանները: 1945 թ. մայիսի 29-ին ՀԿԿ Կենտկոմը հատուկ որոշում ընդունեց՝ բոլոր միջոցներով օգնել Դենպրոպէսի վերականգնմանը և այն ապահովել տուֆով: Պատերազմից տուժած շրջաններն ուղարկվեցին նաև մեծ քանակությամբ դպրոցական պիտույքներ, լաբորատոր սարքավորումներ, ուսուցչական կադրեր:

Պատերազմում տարած հաղթանակը, ֆաշիզմի ջախջախումն էլ ավելի բարձրացրին սովետների երկրի փառքն ու հեղինակությունը համայն աշխարհի աշխատավորության աչքում: Փոխվեց աշխարհի սոցիալ-քաղաքական քարտեզը, ստեղծվեց սոցիալիզմի հզոր սիստեմը, հզորացավ հեղափոխական պրոցեսը, մեծ թափ ստացան ազգային-ազատագրական շարժումները: ՍՍՀՄ-ը դարձավ ամբողջ աշխարհի ապատատենչ մարդկանց պայքարի ու հաղթանակի կարևոր հենակետը, խաղաղության հզոր դրոշակակիրը: Սփյուռքահայությունն էլ իր հույսերը կապեց մայր հայրենիքի՝ Սովետական Հայաստանի հետ: Պատերազմի ավարտից հետո ավելի քան 30 երկրներում ապրող հայ գաղթօջախներից տասնյակ հազար հայեր ջերմ ցանկություն հայտնեցին վերադառնալ հայրենիք և մասնակցել նրա սոցիալ-տնտեսական առաջընթացին:

ՍՍՀՄ կառավարությունը, ընդառաջելով սփյուռքահայ մասսաների ցանկությանը, ինչպես նաև ՀԿԿ Կենտկոմի և ՀՍՍՀ կառավարության միջնորդությանը, 1945 թ. նոյեմբերին որոշում ընդունեց սփյուռքահայերի ներգաղթի վերաբերյալ: Կառավարությունը հսկայական միջոցներ տրամադրեց հայրենադարձներին նյութական օգնություն ցույց տալու, նրանց համար բարենպաստ բնակարանային և կենցաղային պայմաններ ստեղծելու, ըստ

մասնագիտության աշխատանքով ապահովելու համար:

1946 թ. հուլիս—հոկտեմբեր ամիսներին հայրենադարձների առաջին խմբերը (թվով 5024 մարդ) Իրանից, Սիրիայից, Լիբանանից, Հունաստանից, Բուլղարիայից և Ռումինիայից հասան հայրենիք: Քարավանների դարձը շարունակվեց և 15 տարբեր երկրներից Սովետական Հայաստան վերադարձավ մոտ 100 հազար հայ: Ամենուր հայրենադարձներին ընդունում էին մեծ խանդավառությամբ: Շուտով նրանք, ընդգրկվելով սոցիալիստական աշխատանքի ոլորտներում, դարձան նոր կյանքի կառուցման ակտիվ մասնակիցներ:

ՍՍՀՄ Գերագույն սովետն իր երկրորդ գումարման առաջին նստաշրջանում, 1946 թ. մարտին, հաստատեց երկրի ժողովրդական տնտեսության վարգացման IV հնգամյա պլանը (1946—1950): Առաջին հերթին նախատեսվում էր արագ տեմպերով վարգացնել ծանր արդյունաբերությունը, երկաթուղային տրանսպորտը, գյուղատնտեսությունը, լայն սպառման ապրանքների արտադրությունը: Կարևոր տեղ էր տրված ժողովրդի նյութական կենսամակարդակի բարձրացմանը: ՀՍՍՀ Գերագույն սովետը 1946 թ. հուլիսյան նստաշրջանում օրենք ընդունեց Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական տնտեսության վարգացման IV հնգամյա պլանի մասին: Սկսվեց ստեղծագործ աշխատանքի մի նոր շրջան: Բազմաթիվ արդյունաբերական ձեռնարկություններ խաղաղ պայմաններին համապատասխան ամբողջովին վերակառուցվեցին և տեխնիկապես վերափոխվեցին: IV հնգամյա պլանով հանրապետության ժողովրդական տնտեսության վարգացմանը հատկացվել էր 1.420 միլիոն ռուբլի: Այդ գումարի կեսը մասը ծախսվեց նոր գործարանների, ֆաբրիկաների, էլեկտրակայանների, երկաթուղային և խճուղային ճանապարհների շինարարության վրա: Ծարք մտան շինարարական նոր օբյեկտներ, կաբելի, շաքարի գործարանները և այլն: Կադրերի վերապատրաստման ու համալրման հարցը սուր բնույթ ստացավ և նոր տեխնիկայով պինված կադրերի պատրաստումը լայն ծավալ ընդունեց:

IV հնգամյակում կապիտալ շինարարության ընդհանուր ծավալը գերակատարվեց 34 %-ով: Եթե ՍՍՀՄ արդյունաբերության համախառն արտադրանքը նախատեսված 48-ի փոխարեն աճեց 72 %-ով, ապա Սովետական Հայաստանին՝ 110-ի փոխարեն աճեց 149 %-ով: Սովետական Հայաստանի արդյունաբերության արտադրանքը, 1940 թ. համեմատությամբ, հնգամյակի վերջում աճեց 2,5 անգամ: Հայաստանը վարգացման տեմպերով էստո-

Վ. Ի. Լենինի հուշարձանը Երևանում

նիայից և Լատվիայից հետո ՍՍՀՄ-ում գրավեց երրորդ տեղը:

Քիմիական արդյունաբերությունը կգալի չափով գերազանցեց 1939 թ. մակարդակը, բարձրացավ արտադրանքի որակը: Մեքենաշինության արտադրանքը 1947 թ. նախապատերազմյան մակարդակի համեմատությամբ կրկնապատկվեց: Երևանի Չերժինսկու անվան հաստոցաշինական գործարանը արդեն 1948 թ. կատարել էր հնգամյա պլանը: 1950 թ. հանրապետությունում սոցիալիստական մրցության մեջ ընդգրկված էր 1200 բրիգադ: Մեծ հաջողությունների հասան երկաթուղայինները: 1948 թ.

լեռնային շատ բարդ պայմաններում սկսվեց երկաթուղու էլեկտրիֆիկացումը:

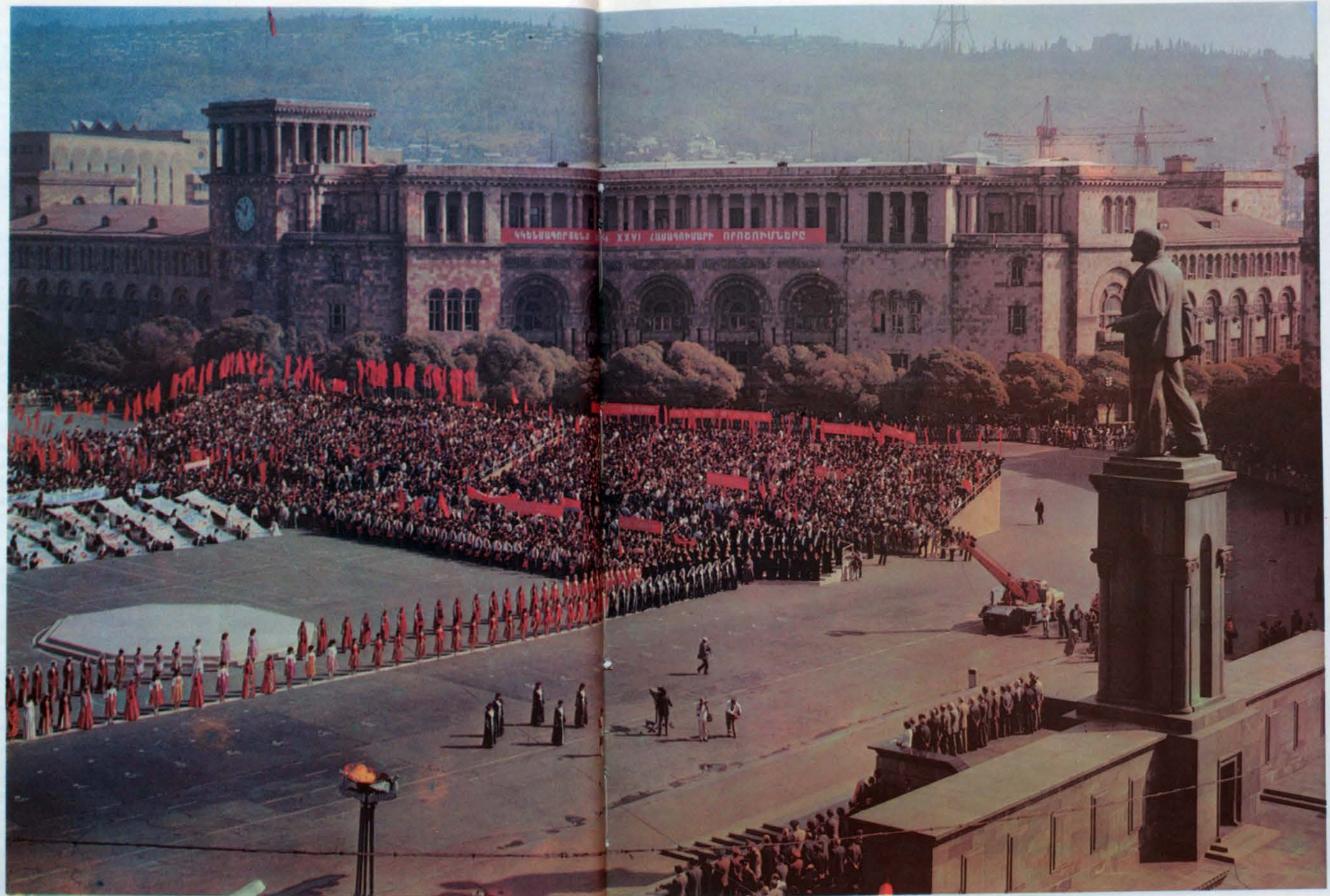
Լենինականի երկաթուղային դեպոն վարպետ Վ. Վասեցյանի գլխավորությամբ համամիութենական սոցիալիստական մրցման մեջ գրավեց առաջին տեղը:

ՀՍՍՀ ժողովրդական տնտեսությունը նոր թափով վարգացավ V հնգամյակում (1951—1955), որի ընթացքում կապիտալ ներդրումների գումարը հասավ 2.721 միլիոն ռուբլու: Այդ հնգամյակի տարիներին արդյունաբերական արտադրանքի միջին աճը ՍՍՀՄ-ում նախատեսվում էր 70, իսկ ՀՍՍՀ-ում 100 %:

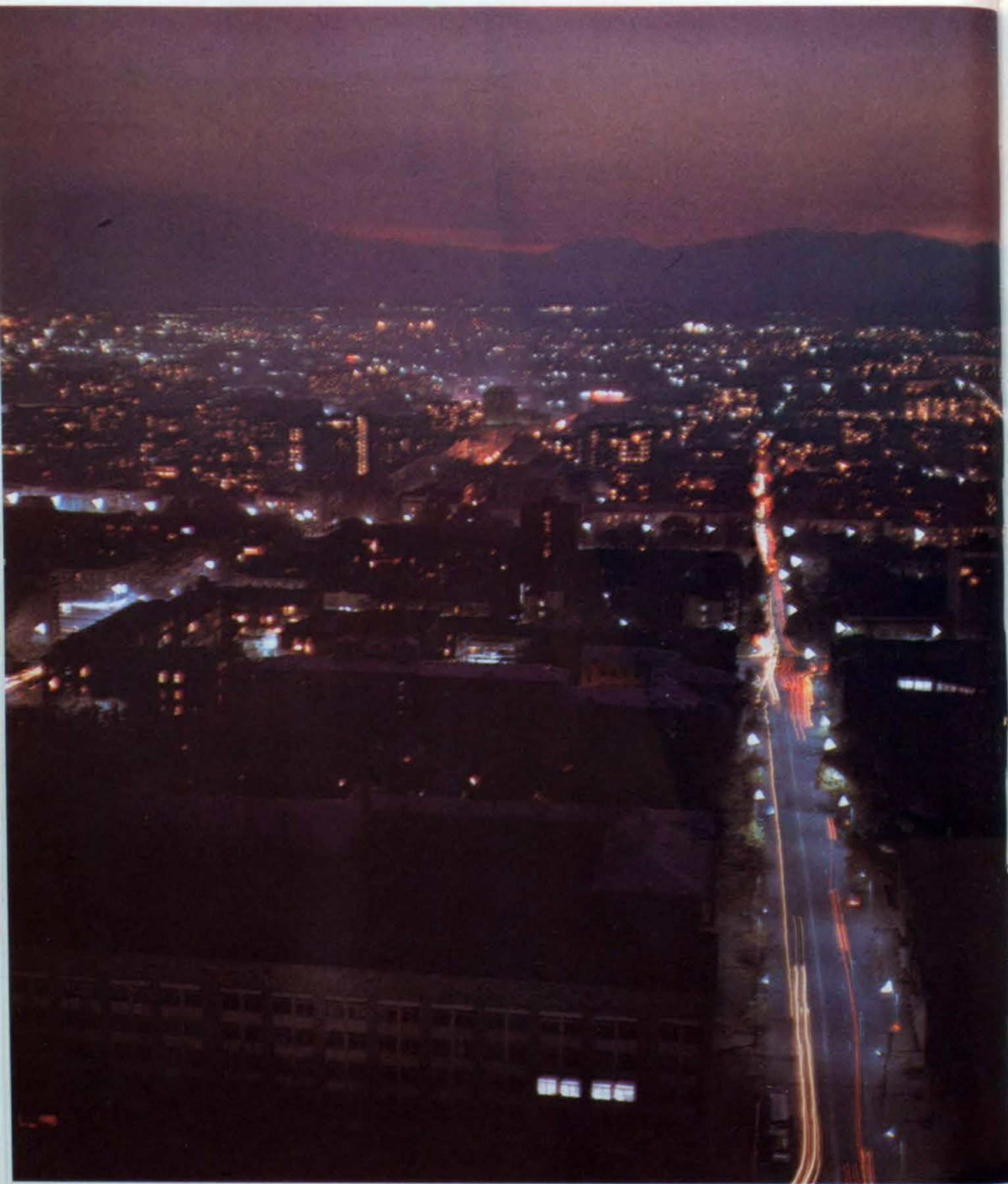
1956 թ. հունվարին կայացած ՀԿԿ XVIII համագումարը քննարկեց և հանրագումարի բերեց V հնգամյակի արդյունքները: Համագումարը նշեց, որ հանրապետությունում առավել արագ է վարգացել գունավոր մետալուրգիան, մեքենաշինությունը, քիմիական արդյունաբերությունը: Այսպես, օրինակ, 1950 թ. համեմատությամբ, 1955 թ. գունավոր մետալուրգիայի արտադրանքն ավելացել էր 3,3 անգամ, մեքենաշինությանը՝ 2,6, կոմպրեսորների արտադրությունը՝ 4,2 անգամ և այլն:

Կարևոր նշանակություն էր տրվում էներգետիկայի վարգացմանը: 1949 թ. շարք մտավ Սևանի ստորերկրյա հիդրոէլեկտրակայանը, որը երկրում իր տեսակի մեջ առաջինն էր: Լայն թափ ստացավ Գյումուշի հիդրոէլեկտրակայանի կառուցումը, որը գործարկվեց 1953 թ.: Եվակի կառույց էր ժայռի մեջ փորված Արվնու ստորերկրյա էլեկտրակայանը, որը շարք մտավ 1956 թ., իսկ 1959 թ.: Աթարբեկյանգեսը: Այդ կառույցների շնորհիվ Հայաստանում 1960 թ. էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը, 1945 թ. համեմատությամբ, ավելացավ 6 անգամ: Մինչև 1960 թ. Սովետական Հայաստանում կառուցվեցին 120 մեծ և փոքր էլեկտրակայաններ, որոնք արտադրում էին 500 անգամ ավելի էներգիա, քան 1913 թ.: Եթե 1940 թ. արտադրվում էր 395 միլիոն կիլովատ-ժամ էլեկտրաէներգիա, ապա 1959 թ.՝ 2.711 միլիոն: Դրա շնորհիվ ՀՍՍՀ-ն մեկ շնչին ընկնող էլեկտրաէներգիայի արտադրությամբ գերազանցեց այնպիսի վարգացած կապիտալիստական երկրների, ինչպիսիք են Ֆրանսիան, Իտալիան, Հոլանդիան, Ճապոնիան: Հայաստանում 15 անգամ շատ էլեկտրաէներգիա էր արտադրվում, քան Թուրքիայում, 30 անգամ շատ, քան Իրանում: 1957 թ. Գյումուշ—Քաջարան բարձր լարման գծի ավարտումով Չանգեպուրի հանքերն ու արդյունաբերական ձեռնարկությունները լիովին ապահովվեցին էլեկտրաէներգիայով:

Ժողովրդական տնտեսության վարգացումը գի-

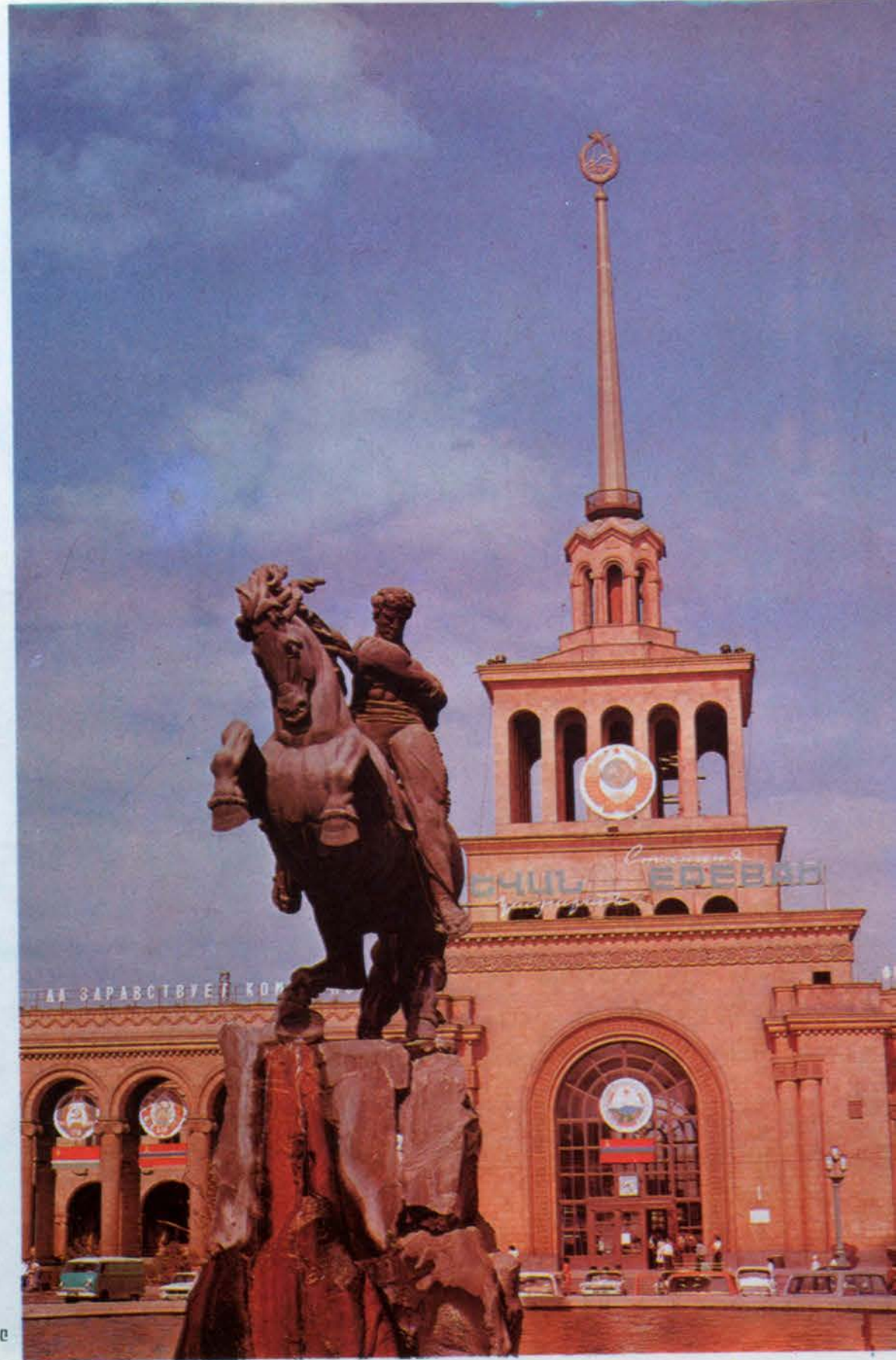

Երևան. Լենինի անվան
հրապարակը

Երևանը գիշերով

Սասունցի Դավթի արձանը

Երևան. ՀԿԿ Կենտկոմի շենքը

Երևան. Վ. Ի. Լենինի հրապարակը և թանգարանների շենքը

տական մտքի առաջընթացի լայն հեռանկարներ բացեց: 1956 թ. Երևանում հիմք դրվեց մաթեմատիկական մեքենաշինության ինստիտուտին: Դրան հաջորդեցին Կիրովականում արտադրության ավտոմատացման պրոցեսների ինստիտուտի, Լենինականում «Պրոմպրիբոր» կոնստրուկտորական բյուրոյի և այլ կարևոր գիտահետազոտական հիմնարկների ստեղծումը: Այդ գիտահետազոտական հիմնարկներն է՛լ ավելի նպաստեցին հանրապետության տնտեսական պոտենցիալի հզորացմանը: Զգալի չափով աճեց էլեկտրատեխնիկական, սարքաշինական և այլ

արտադրանքների առաքումը մեր երկրի տարբեր հանրապետություններ: Հայաստանի արդյունաբերության արտադրանքն արտահանվում էր նաև 47 արտասահմանյան երկրներ:

Այդ տարիներին արագորեն աճեց հանրապետության բանվոր դասակարգը: Եթե 1913 թ. Հայաստանում կար ընդամենը 6 հազար արդյունաբերական բանվոր, ապա 1960 թ.՝ 150 հազար, որից 40 հազարը շինարարներ էին:

Ժողովրդական տնտեսության արագ աճի հետևանքով առաջացան նոր քաղաքներ. քաղաքներ

րի թիվը 1959 թ. հասավ 14-ի, իսկ քաղաքատիպ ավաններինը՝ 22-ի: Մեծ աճ տվեց Երևանի, Լենինականի, Կիրովականի քաղաքային բնակչությունը: Եթե քաղաքային բնակչությունը 1913 թ. կազմում էր Հայաստանի բնակչության 10,4 %-ը, ապա 1959 թ.՝ 50 %-ը:

ՀՍՍՀ արդյունաբերական ձեռնարկությունները սկսեցին արտադրել նաև մետաղահատ հաստոցներ, գեներատորներ, տրանսֆորմատորներ, կոմպրեսորներ: Հանրապետության ինդուստրիալ վարձագման արագ տեմպերն ամբողջովին փոխեցին նրա դեմքը: Արդեն 1960 թ. արդյունաբերական ձեռնարկությունների թիվը հասնում էր 500-ի: 1913 թ. համեմատությամբ 1960 թ. հանրապետությունում արդյունաբերության համախառն արտադրանքն աճեց 70 անգամ: Արդեն 1960 թ. Հայաստանն արտադրում էր 2,6 անգամ ավելի շատ մետաղահատ հաստոցներ, քան ամբողջ Ռուսաստանը 1913 թվականին:

Պատերազմի տարիներին զգալի չափով տուժել էր նաև գյուղատնտեսությունը: «Հետպատերազմյան

ՀՍՍՀ ԳԱ պրեզիդենտ ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումյան

Երևան. ԳԱ նախագահության շենքը Մարշալ Բաղդամյանի անվան պողոտայի վրա

Երևան. Ստ. Շահումյանի անվան քաղլուստունը Երևանի պետական բժշկական ինստիտուտը

Բյուրականի աստղադիտարանը
Երևան, 26 կոմիսարների անվան փողոցը և պետկրկեսի շենքը

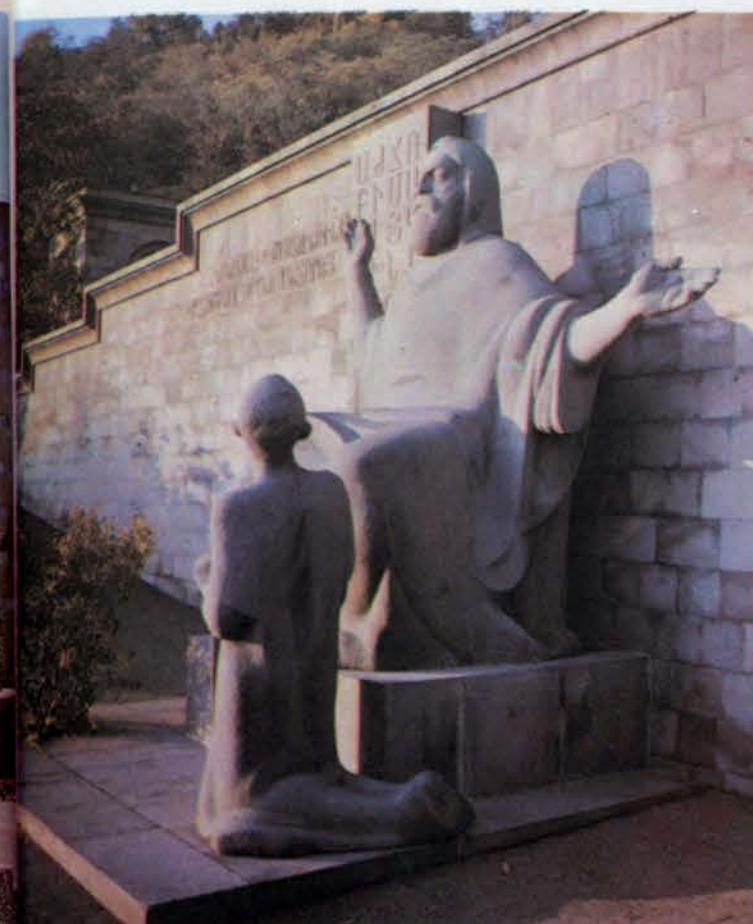

Երևան, Եղեռնի հուշարձանը

Երևան, «Ռվին» հյուրանոցը
Երևան, 26 կոմիսարների այգում

Մատենադարան

Մեսրոպ Մաշտոցի արձանը Մատենադարանի մուտքի մոտ

Ժամանակաշրջանում գյուղատնտեսության վարճացման միջոցառումների մասին» ՀամԿ (Բ) Կ Կենտկոմի սեպտեմբերյան պլենումի որոշումները պզալի չափով խթանեցին գյուղատնտեսության վարճացումը: Կարգավորվեց ու ընդարձակվեց ոռոգման ցանցը, կառուցվեցին Ստորին Հրավղանի, Կոտայքի, Արվնի-Շամիրամի, Աշտարակի, Թալինի, Էջմիածնի, Արթիկի ջրանցքները, Կոտայքի ջրհան կայանը, Ախուրյանի և Արփայի ջրամբարները, որոնց շնորհիվ ոռոգելի դարձավ 40 հազար հեկտար հողատարածություն:

Գյուղատնտեսության բնագավառում լուրջ ուշադրություն էր դարձվում մասնագետ կադրերի պատրաստմանը, աշխատանքի մեքենայացմանը: Զգալի չափով աճեց տրակտորների, կոմբայնների և գյու-

ղատնտեսական այլ մեքենաների քանակը: 1950 թ. տրակտորների թիվը հասավ 2055-ի: Հայաստանում հատկապես մեծ աշխատանք կատարվեց գյուղի էլեկտրիֆիկացման բնագավառում: Դրան նյութական միջոցներով ու մասնագետներով մեծ օգնություն էին ցույց տալիս քաղաքի արդյունաբերական շեֆական ձեռնարկությունները: Գյուղի էլեկտրիֆիկացումը ոչ միայն նպաստեց գյուղատնտեսական արտադրության վարճացմանը, այլև կղտնտեսականների կոլտուրայի բարձրացմանը և կենցաղի վերափոխմանը: Այդ գործում կոմերիտական կազմակերպությունները և արդյունավետ աշխատանք ծավալեցին, որի համար Ալավերդու և Մարտունու շրջանների կոմերիտական կազմակերպություններն արժանացան ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի պատվոգրին: Սեղմ ժամկետում կառուցվեցին Արե-

Երևան. «Անի» հյուրանոցը

Երևան. մեսրոպուլիտների «Լենինի հրապարակ» կայարանը

նիի, Ագարակի, Ակների, Բասարգեչարի, Ջերմուկի և այլ վայրերի հիդրոէլեկտրակայանները: Եթե մինչև 1949 թ. էլեկտրիֆիկացված էր բոլոր կոլտնտեսությունների 39,2 %-ը, ապա 1950 թ.՝ 67,4 %-ը: 1947—1951 թթ. ոռոգվող հողերի ծավալն ավելացավ 15 հազար հեկտարով, և յուրացվեցին 8 հազար հեկտար աղակալած հողեր:

Գյուղատնտեսության պարզացման բնագավառում ձեռք բերած մեծ հաջողությունների համար 1947—1950 թթ. հանրապետության ավելի քան 100 առաջավոր կոլտնտեսականներ արժանացան սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչման, իսկ հազարավոր աշխատավորներ պարգևատրվեցին կառավարական շքանշաններով ու մեդալներով:

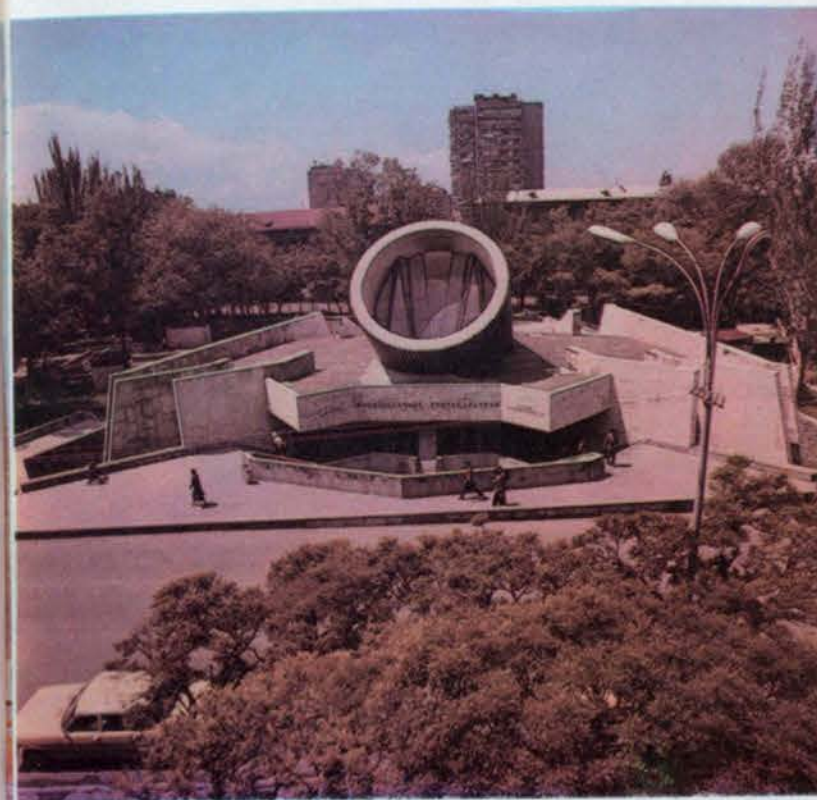
V և VI հնգամյակների տարիներին Հայաստանում կառուցվեցին և շարք մտան ավելի քան 110

երևան. Լենինի անվան պողոտան

երևան. մետրոպոլիտենի «Երիտասարդական» կայարանը

երևան. մետրոպոլիտենի «Գործարանային» կայարանը

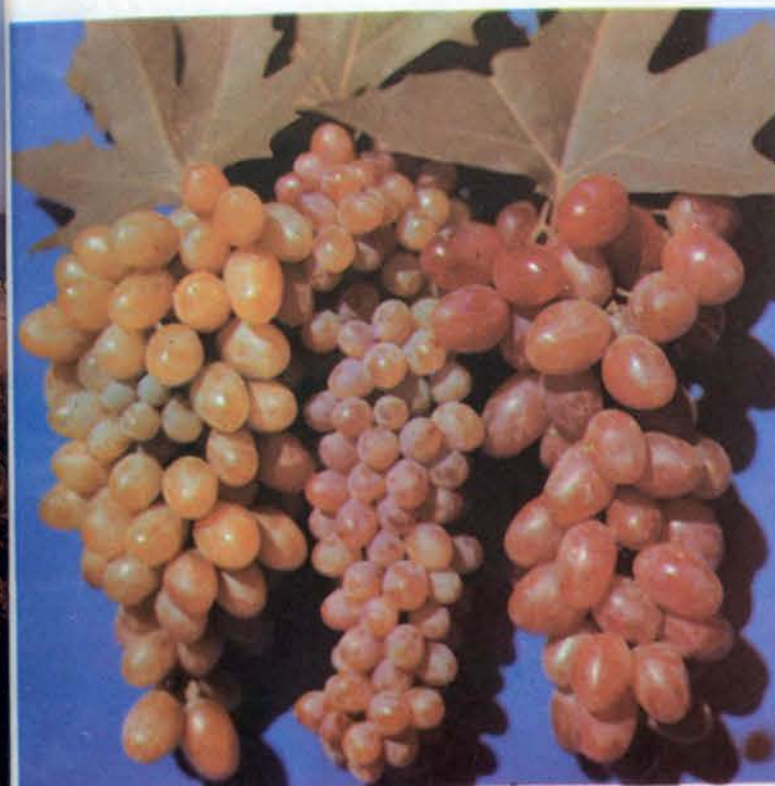
երևան. Նորքի 7-րդ վանգվածի ընդհանուր տեսքը

Երևան. «Հաղթանակ» կամուրջը և «Արարատ» գինու կոմբինատը

Արարատի շրջան. խաղողի այգիների մշակումը

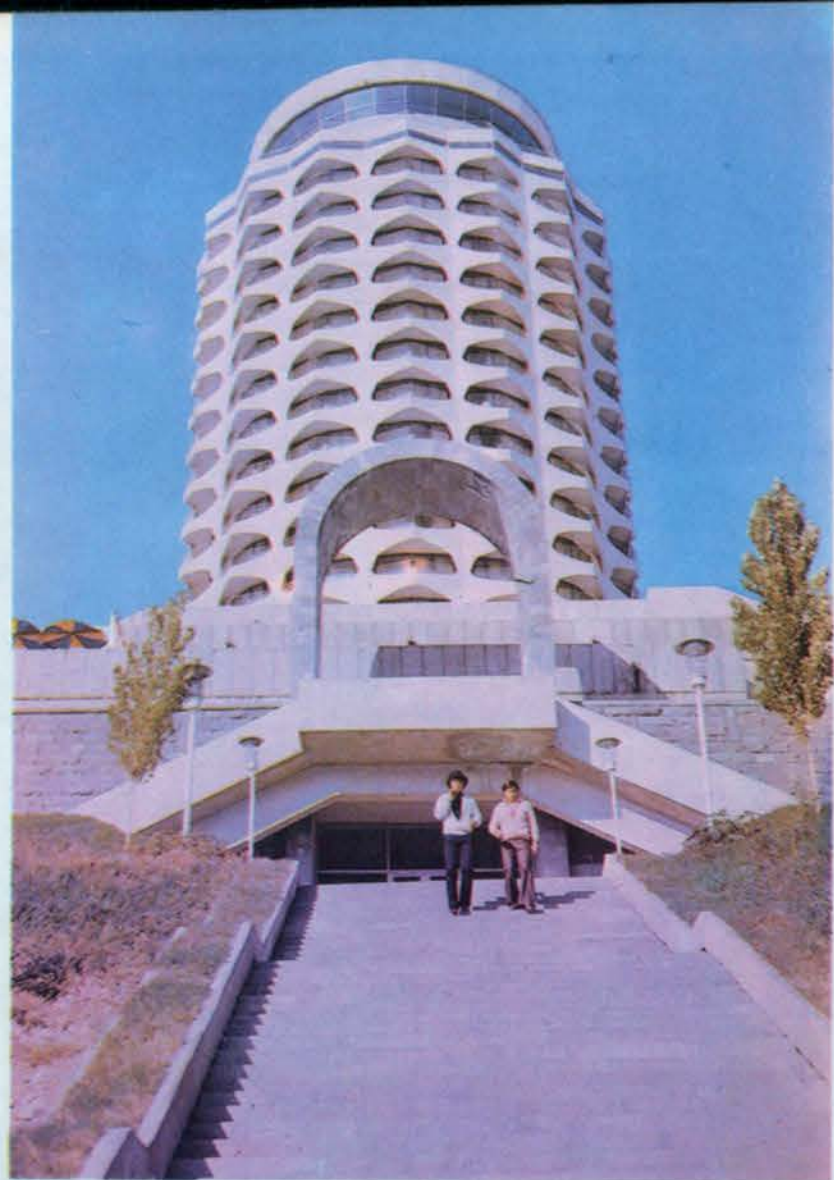
Հայկական խաղող

Երևանի հեռուստատեսային աշտարակը
Կիրովական, լուսատեխնիկական գործարանի արտադրատեսակներից

Երևանի Ալ. Մալեդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական ակադեմիական թատրոնը

Երևան. Երիտասարդական պալատը
Հրատարակչությունների և պոլիգրաֆկոմբինատի
շենքը Տերյան փողոցում

Երևանի №1 ծածկած
շուկայում
Հայկական կոնյակներ

Լենինական. Մարտական և աշխատանքային փառքի հուշարձանը
Լենինական. «Շիրակ» հյուրանոցը
Լենինական. Աստղի հրապարակը գիշերով

Լենինական. հարսանիք գյումրեցու ավանդությամբ
Լենինական. հատված քաղաքի համայնապատկերից

«Մասիս» կոշիկի ֆաբրիկայի արտադրանքի նմուշներ

Հրապրան

Արմյան քաղաքի մշակույթի պալատը

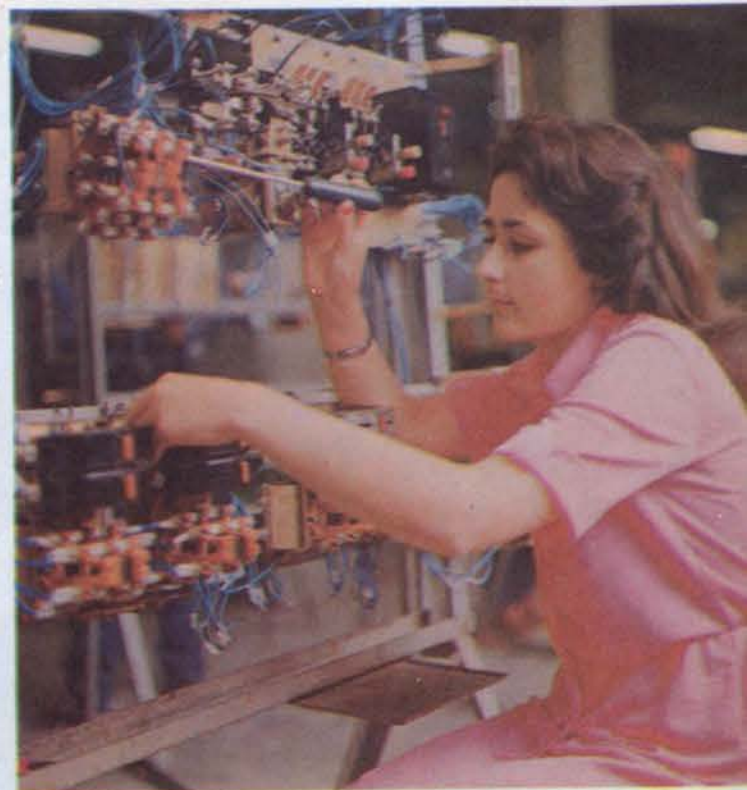
Արարատի շրջանի մշակույթի պալատը

Կիրովական. ընդհանուր տեսարանը
Կիրովական. Ս. Մ. Կիրովի հուշարձանը

Հոկտեմբերյանի պահածոների գործարանում
Գեղարվեստական ժամացույցների գործարանի հավաքման արտադրամասում

Երևանի էլեկտրապարատների գործարանի հավաքման արտադրամասում
Արսվյանի գպրեջրի գործարանի եկման արտադրամասում

Կիրովական. «Ավտոմատիկա» գործարանի հավաքման արտադրամասը

Վազոնները դուրս են գալիս Ջողի հանքից

Ծնվում է ձեռագործ գորգը

Հոկտեմբերյանի պահածոների գործարանի լ'երամշակման արտադրամասում

Երևան. մաթեմատիկական հաշվիչ մեքենաների ինստիտուտի փորձնական գործարանում

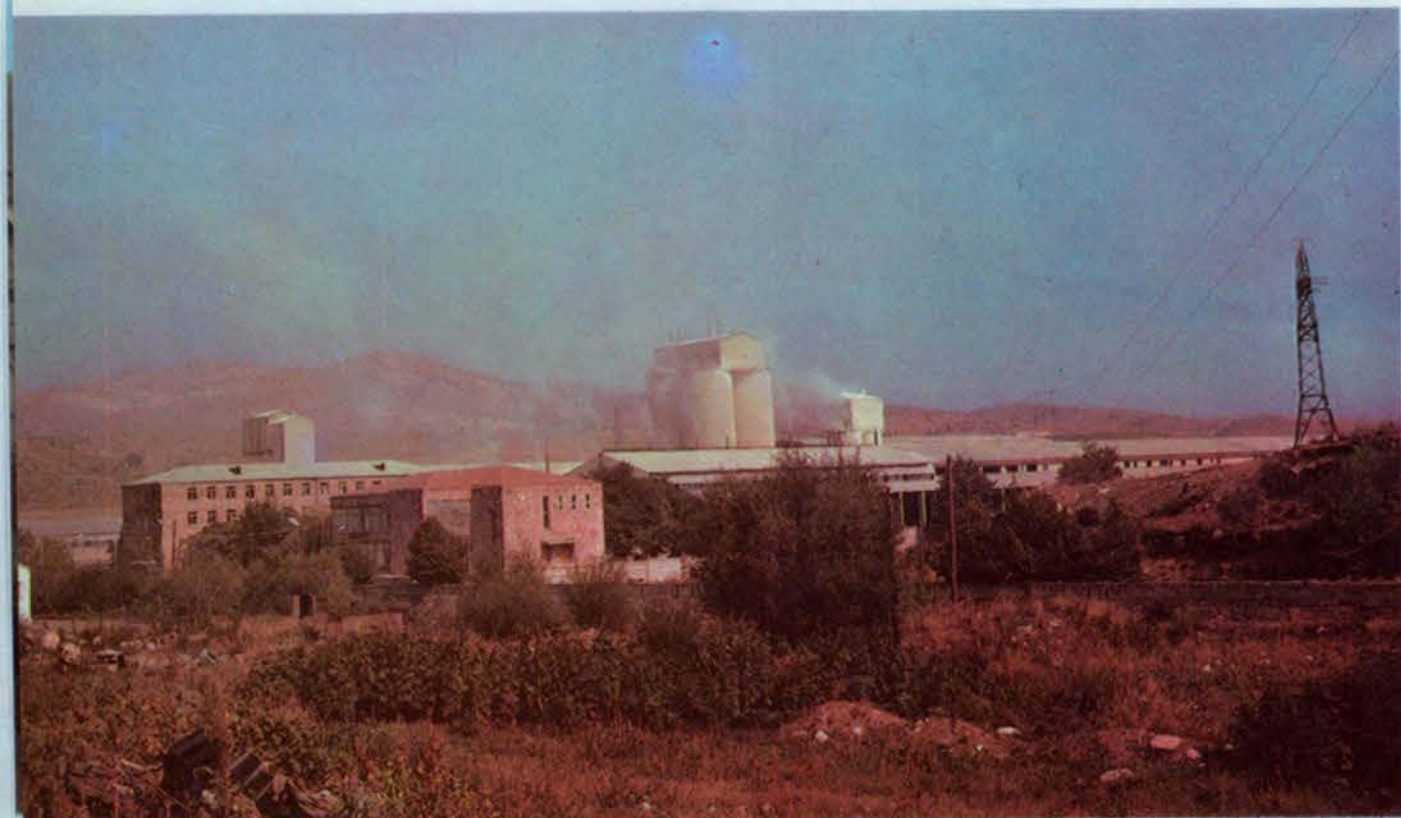
«Մասիս» կոշիկի միավորման արտադրամասում

Լենինականի «Շիրակ» օդանավակայանը

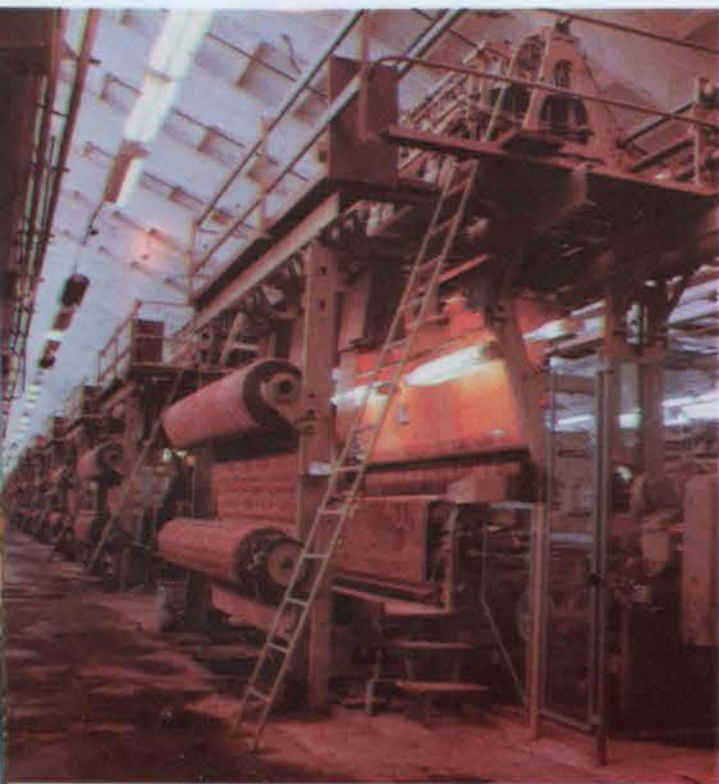
Իջևան. «Բենտոնիտ» գործարանը

Կիրովականի հանրախանութի շենքը

Երևան. մսի-կաթի ֆիրմային խանութում

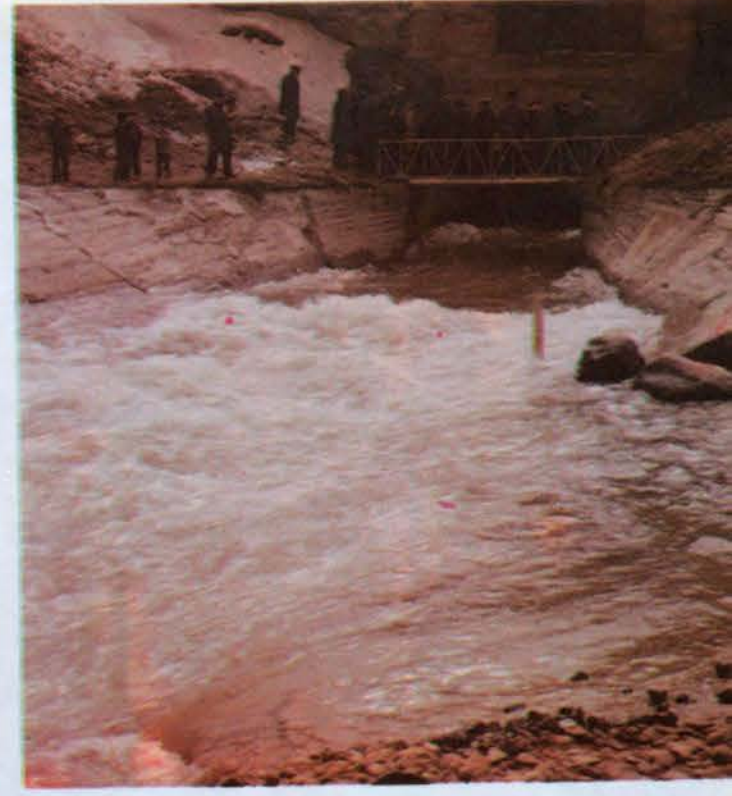
Իջևանի գորգագործական կոմբինատում
Հոկտեմբերյանի կոնյակի գործարանը

Կիրովական. լուսատեխնիկական գործարանի
հավաքման արտադրամասում

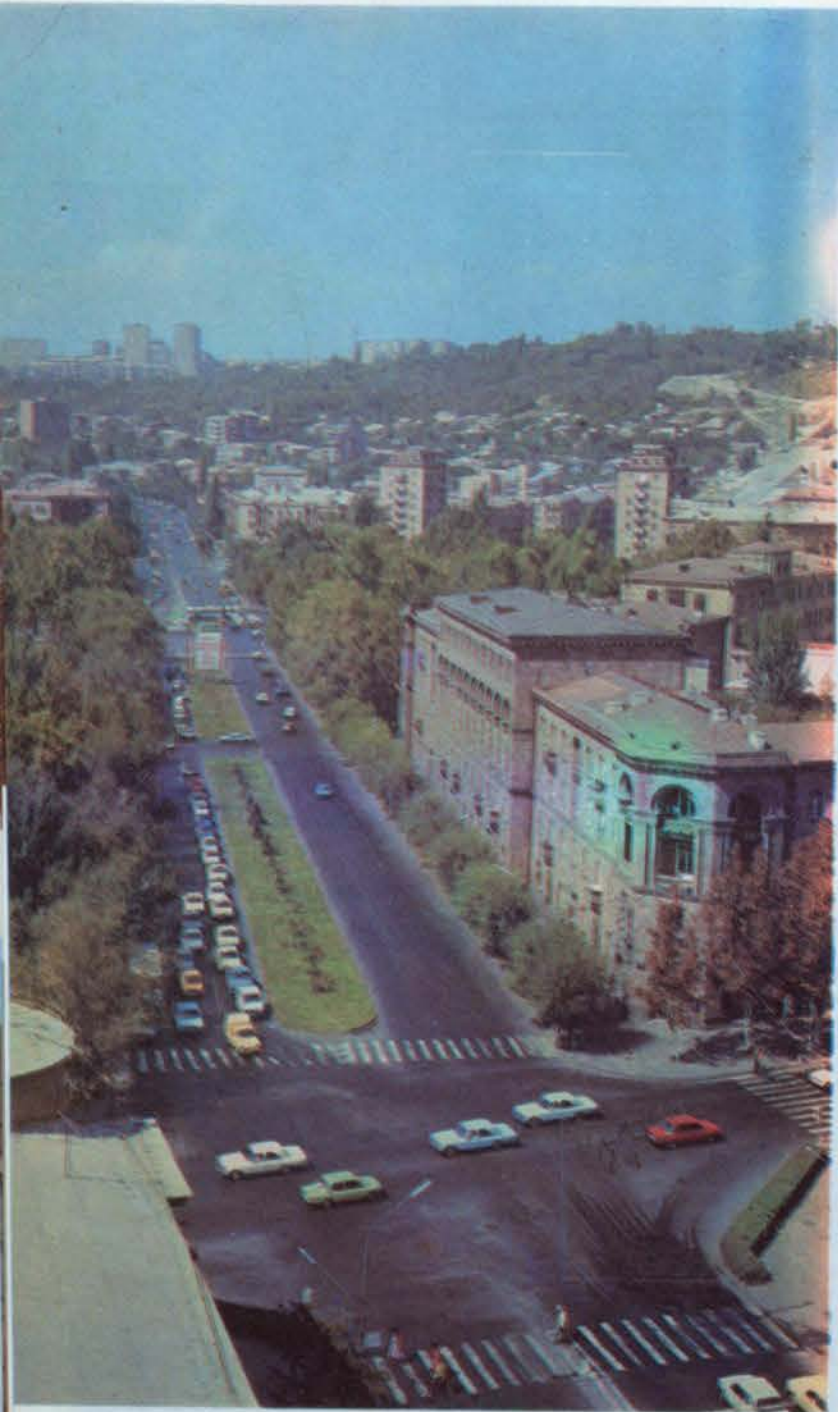
Կիրովական. Մետաքսյա մանրաթելի գործարանում

Արփա գետի ջրերը լցվում են Սևանա լիճը

Հայկական ատոմակայանը

Երևան. Սայաթ Նովայի անվան պողոտան

«Քվարթնոց» օդանավակայանը

Քվարթնոցը Երևանի օդանավակայանի
մասն է. այնտեղ կան օդանավակայանի
բոլոր օբյեկտները: Դրանք են՝ օդանավակայանի
կենտրոնը, օդանավակայանի օդանավակայանը,
օդանավակայանի օդանավակայանը,
օդանավակայանի օդանավակայանը,
օդանավակայանի օդանավակայանը,
օդանավակայանի օդանավակայանը:

Երևանի պետամալսարանի շենքը (կենտրոնական մուտք)

Ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյան

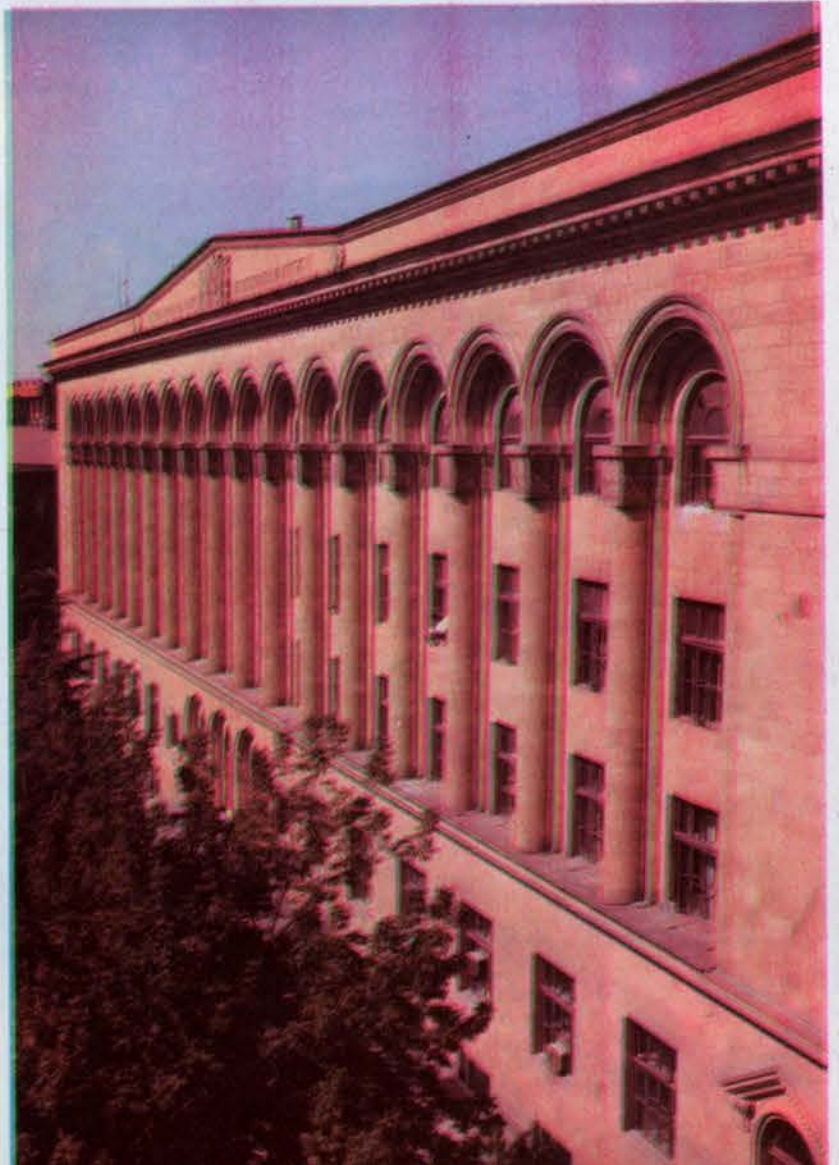
մեծ և փոքր ջրանցքներ, Վգալի չափով ավելացավ ոռոգվող հողերի տարածությունը, բերքատվությունը բարձրացավ 2 անգամ: Հատուկ ուշադրություն դարձվեց տեխնիկական արժեքավոր կուլտուրաների մշակությանը: Գյուղատնտեսության մեքենայացումը նոր մակարդակի հասավ: 1940 թ. համեմատությամբ 1957 թ. տրակտորների քանակն ավելացավ 2,7 անգամ, կոմբայններինը՝ 2,5: Կոլտնտեսությունների 90 %-ն էլեկտրիֆիկացված էր:

Գյուղատնտեսության բնագավառում ձեռք բերած հաջողությունների համար Հայկական ՍՍՀ-ն 1958 թ. պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով:

Ջգալի չափով բարելավվեցին բնակչության նյութական բարեկեցությունը և բժշկասանիտարական սպասարկումը: Եթե 1913 թ. Հայաստանում կար ընդամենը 6 խղճուկ և անբարեկարգ հիվանդանոց և միայն 73 բժիշկ, ապա 1960 թ. բավարարվել է բարեկարգ և ժամանակակից սարքավորումներով հագեցված հիվանդանոցներում աշխատում էր ավելի քան 4500 բժիշկ: 10 հազար բնակչին հասնող բժիշկների քանակով Հայաստանը 2 անգամ գերազանցում էր ԱՄՆ-ին, 2,3 անգամ Անգլիային, 9 անգամ Թուրքիային, 14 անգամ Իրանին: Հանրապետությունում գործում էին ավելի քան 20 սանատորիա և հանգստյան տուն:

Հայաստանը դարձել էր համատարած գրագիտության, բարձր կուլտուրայի և վարճացած գիտության երկիր: Հրատարակվում էին մոտ 100 թեր-

Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս Սերո Խանկադյան
Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս Սուրեն Պետրոսյան
Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս Ա. Նիկողոսյան
Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս Նավանի Գալստյան

Երևանի պետական պոլիտեխնիկական ինստիտուտը

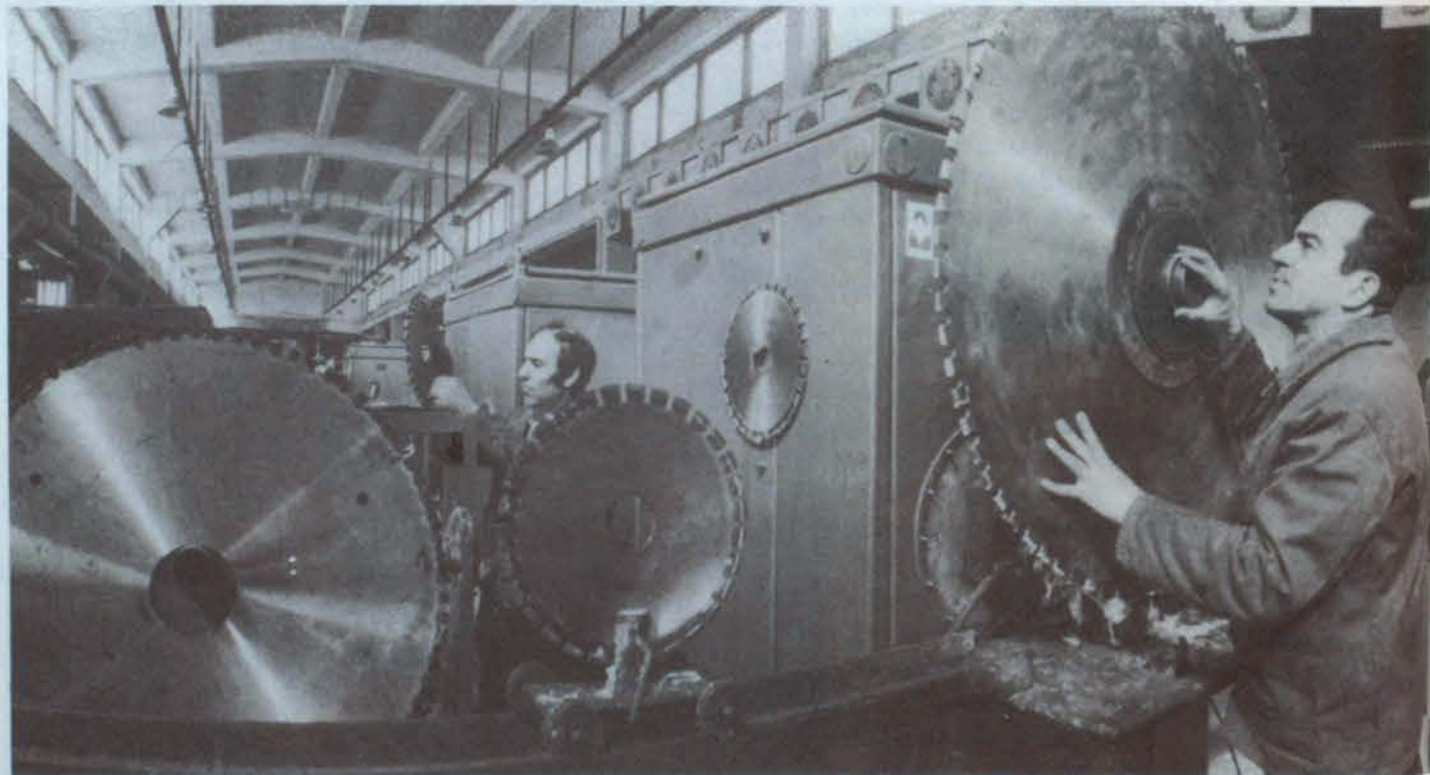

Կիրովականի, քիմկոմբինատը

Երևանի ժամ օցույցի գործարանի արտադրամասերից մեկը

«Ալմաստ» գործարանի արտադրամասերից մեկը

Արթիկ քաղաքի համայնապատկերը

Հոկտեմբերյանի շրջան. նոր հողերի յուրացումը

Տեսարան Կամո քաղաքից
Դիլիջան. ՀԿԿ Դիլիջանի քաղկոմի շենքը

Տեսարան Գորիս քաղաքից
Գորիսի շրջան. Նոր Խնձորեսկը

Ղափան քաղաքի համայնապատկերը
Քաջարան. ընդհանուր տեսարան
Մեղրի

թեր ու ամսագրեր. գրքերի տարեկան տպաքանակը հասավ 7 միլիոնի:

Ժողովրդական լուսավորության գործը և մեծ առաջընթաց կատարեց: 1960 թ. նրան հատկացված միջոցները 4 անգամ գերազանցում էին 1940 թ. մակարդակը: 1946—1959 թթ. շարք մտավ 130 նորակառույց դպրոցական շենք: Դպրոցների թիվն այդ ժամանակ հասավ 1494-ի, սովորողներինը՝ 337 հազարի: Հանրապետության բուհերը հավարավոր մանկավարժական կադրեր տվեցին: Սոցիալիստական շինարարության համար բանիմաց և ունակ կադրեր պատրաստելու գործում կարևոր դեր խաղաց ՍՄԿԿ Կենտկոմի և ՍՍՀՄ կառավարության 1958 թ. որոշումը՝ «Կյանքի հետ դպրոցի կապն ամրապնդելու և երկրում ժողովրդական կրթության

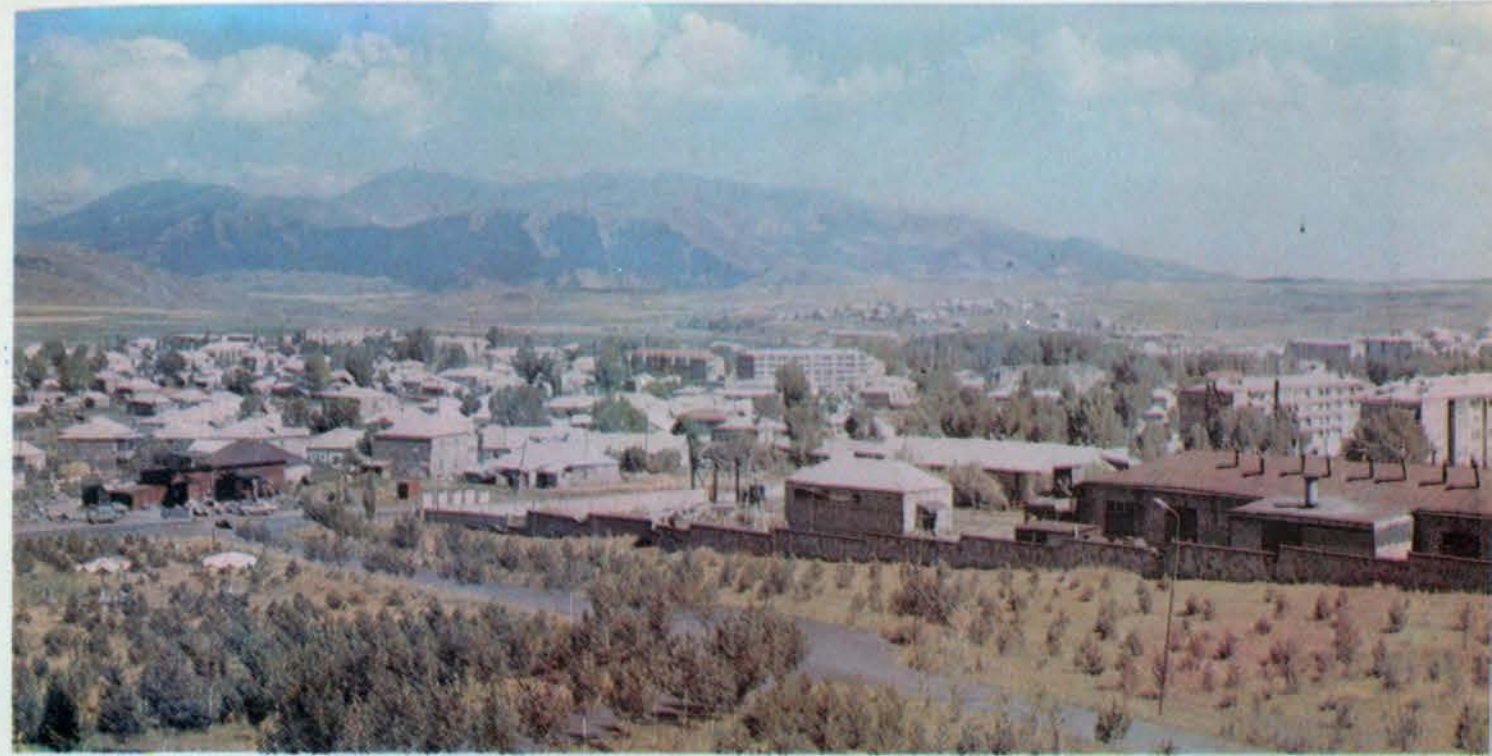
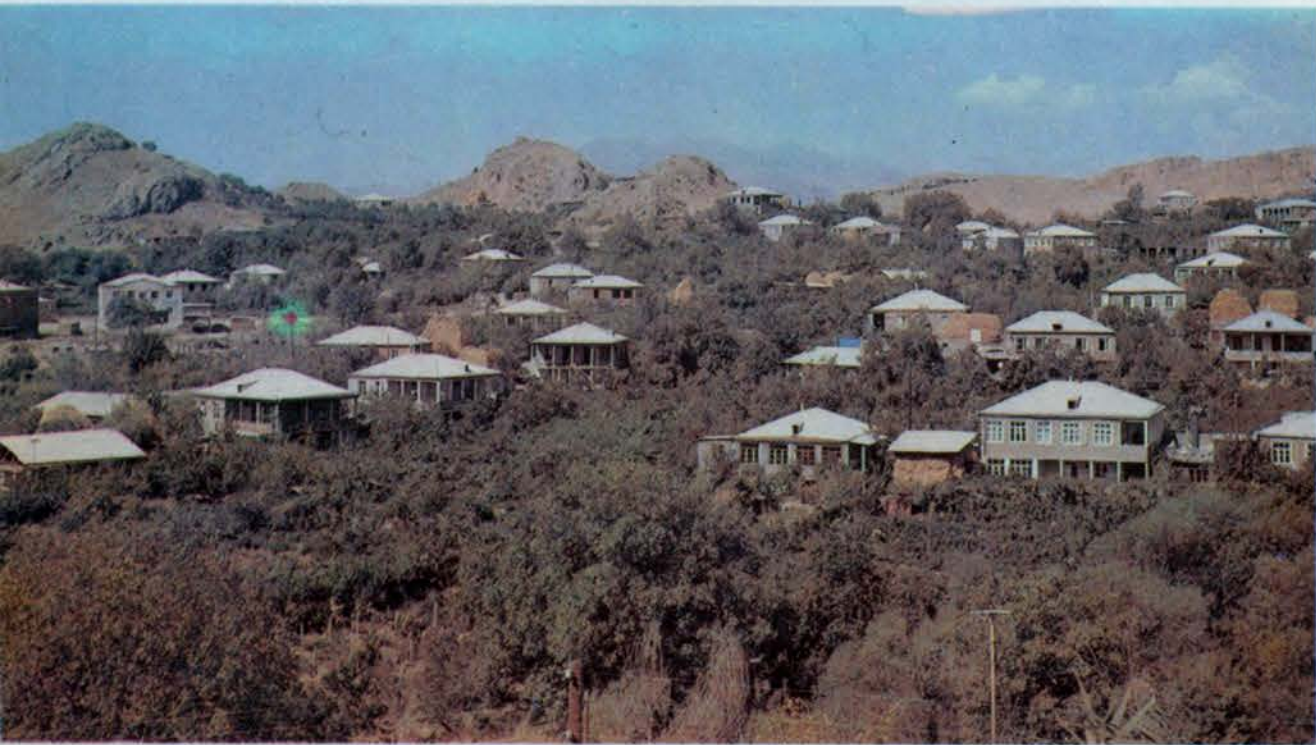
համակարգի հետագա վարճացման մասին»: 1959 թ. ՀՍՍՀ Գերագույն սովետը հատուկ օրենք ընդունեց կրթությունը կյանքի հետ կապելու գործը հանրապետությունում է՛լ ավելի վարճացնելու մասին:

ՀՍՍՀ-ում 1950 թ. իրագործվեց ընդհանուր պարտադիր 7-ամյա կրթությունը, և քաղաքներում սկսվեց ընդհանուր միջնակարգ կրթության իրագործումը: Զգալի չափով ընդարձակվեց միջնակարգ մասնագիտական հաստատությունների ցանցը: 1960 թ. 10 բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում սովորողների թիվը հասնում էր 20 հազարի: Բուհերն ու տեխնիկումները 1946—1960 թթ. արտադրությանը տվեցին 35,5 հազար մասնագետ: Կարևոր նվաճումներ ձեռք բերեցին Հայաստանի գիտական հաստատությունները:

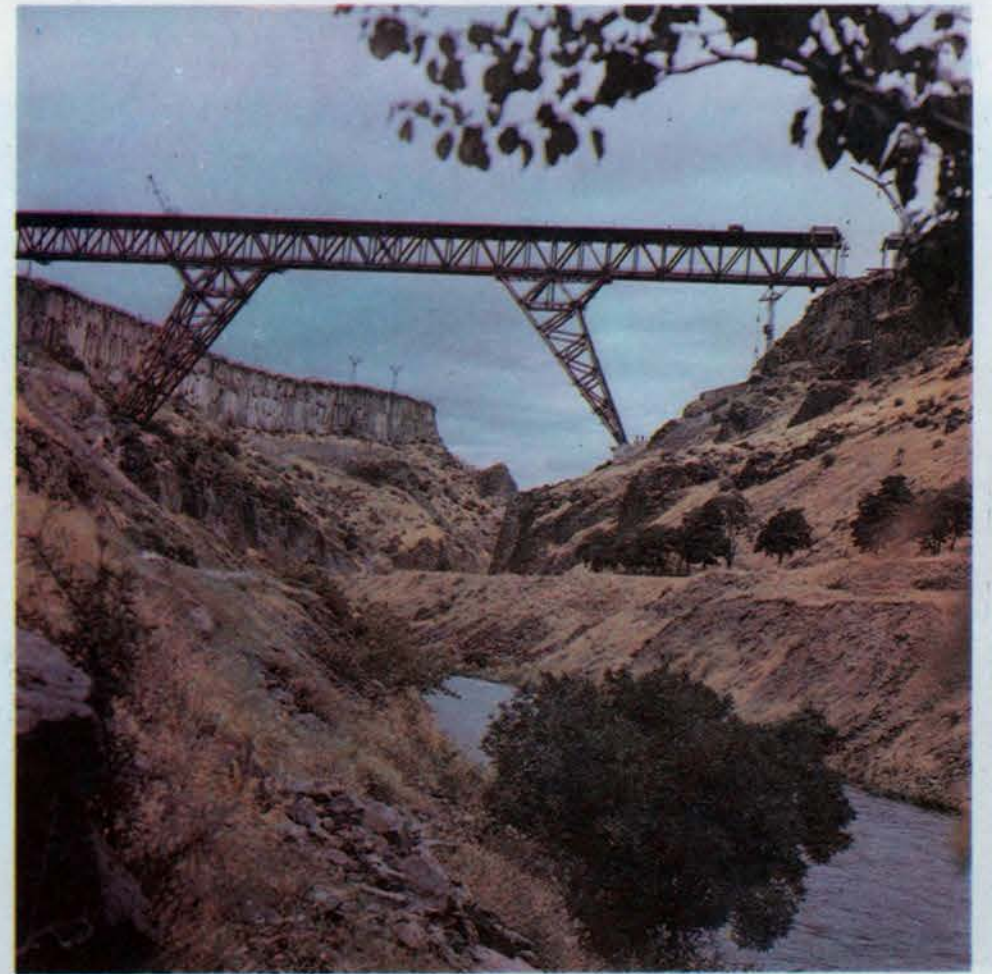

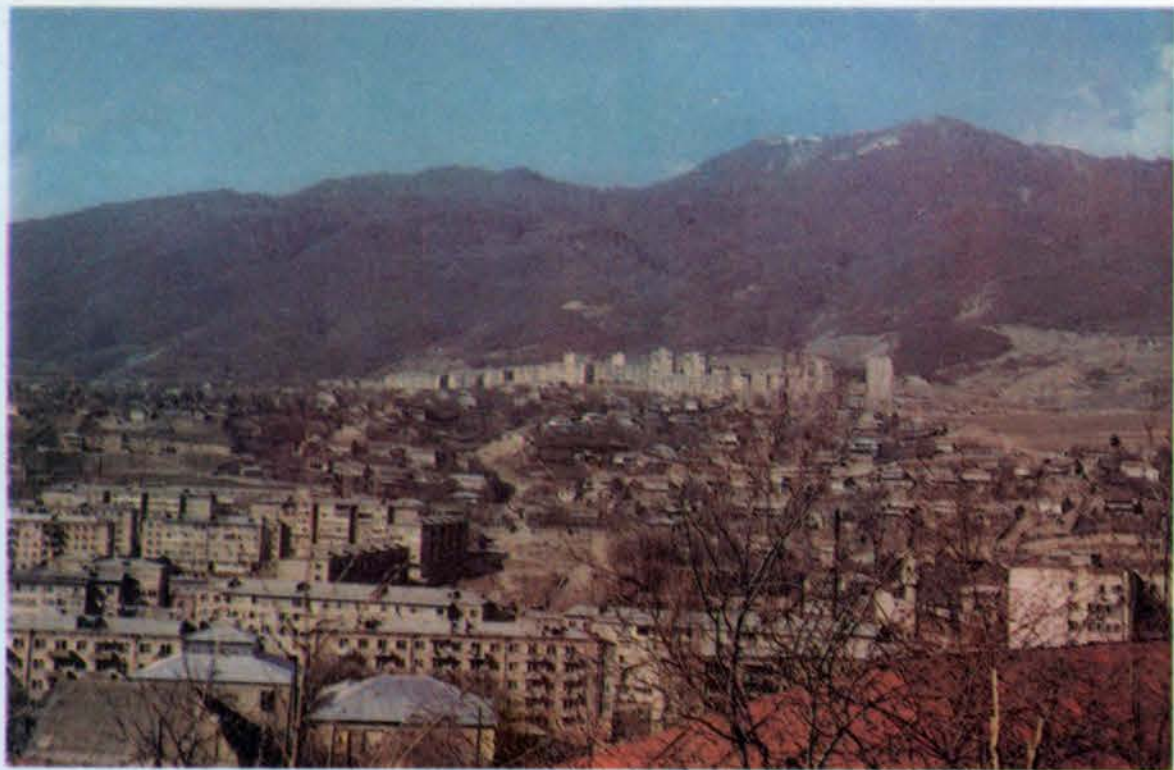

Ջերմուկի կամուրջը
Եղեգնաձոր. Մալիշկա գյուղի
համայնապատկերը

Տեսարան Ապարան քաղաքից
Նուռնուսի կամուրջը

Իջևանի համայնապատկերը

Ապարանի ջրամբարը

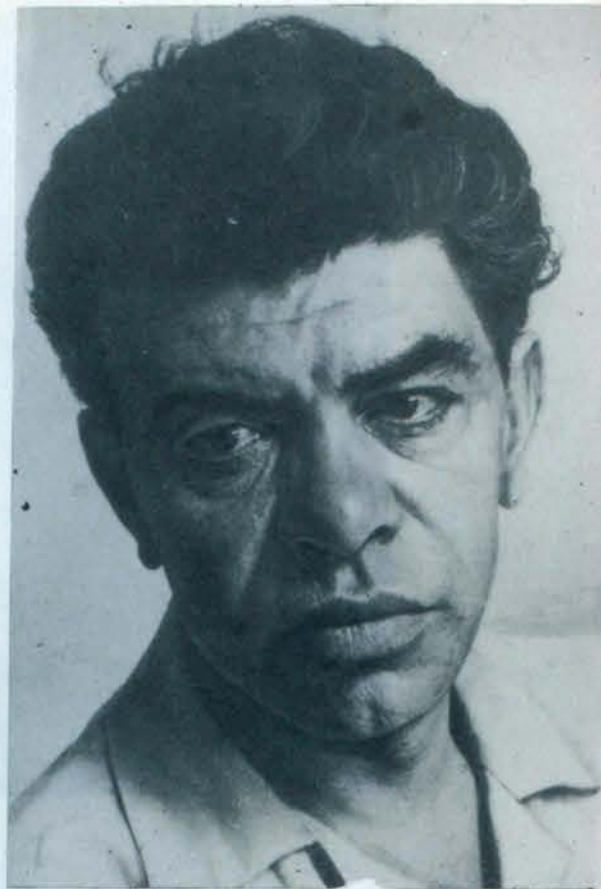

Իջևան. Ապարամուտի մշակույթի պալատը
Դիլիջան. «Լենինային Հայաստան» առողջարանը

1946 թ. հիմնադրված Բյուրականի աստղադիտարանը դարձավ այդ բնագավառում ՍՍՀՄ խոշոր գիտական կենտրոններից մեկը: 1946 և 1950 թթ. ակադեմիկոս Վ. Համբարձումյանն աստղագիտության բնագավառում կատարած նոր հայտնագործությունների համար արժանացավ պետական մրցանակի: Ականավոր հայագետ Ս. Մալխասյանը «Հայերեն բացատրական բառարանի» համար առաջին կարգի մրցանակի արժանացավ: Տաղանդավոր ֆիզիկոսներ Աբրահամ և Արտեմ Ալիխանյան եղբայրներն Արագածում տիեզերական ճառագայթների ուսումնասիրման լայն աշխատանքներ ծավալեցին և ձեռք բերած կարևոր արդյունքների համար պետական մրցանակի արժանացան:

Ապիպեկով ավանը

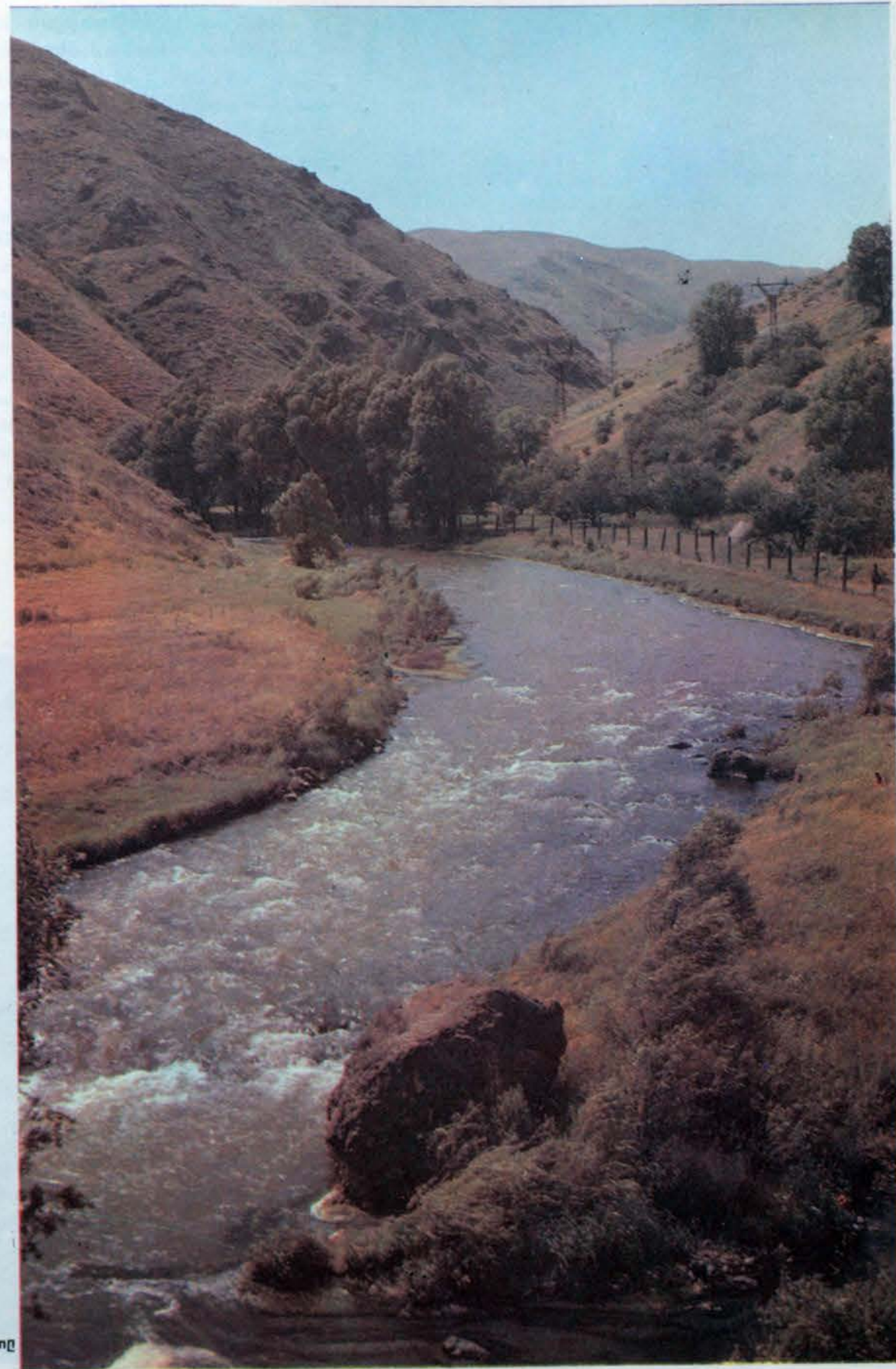

Պարույր Սևակ

ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիան 1953 թ., իր տասնամյա հորեղանին, աճել և դարձել էր բավաճյուղ խոշոր գիտական կենտրոն, որի կազմում կար 1300 գիտական աշխատող, իսկ հանրապետությունում 1959 թ. գիտահետազոտական հիմնարկների թիվը հասնում էր 70-ի, որոնցում մշակվում էին տեսական և գործնական նշանակություն ունեցող շատ պրոբլեմներ:

Բուռն վարձացում ապրեցին Սովետական Հայաստանի գրականությունն ու արվեստը: 1946 թ. Հայաստանի գրողների երկրորդ, իսկ 1954 թ. երրորդ համագումարները պզալի չափով խթանեցին Սովետական Հայաստանի գրական մտքի առաջընթացը. վերագնահատվեցին անցյալի գրական առժեքները, հրատարակվեցին Բաֆֆու, Ե. Չարենցի, Ա. Բակունցի և շատ ուրիշ գրողների երկերը:

1956 թ. Մոսկվայում կայացած հայ արվեստի տասնօրյակը հանրագումարի բերեց Սովետական Հայաստանի թատրոնի, կինոյի, զեղանկարչության, կերպարվեստի և այլ բնագավառների նվաճումները: Հանրահռչակ նկարիչ Մ. Սարյանի ու կոմպոզիտոր Ա. Խաչատրյանի և արվեստի շատ ուրիշ գործիչների անունները հայտնի դարձան ամբողջ աշխարհում:

Սիսիան. Որոտան գետը

Թե՛ արդյունաբերության և թե՛ գյուղատնտեսության բնագավառում ձեռք բերած հաջողությունները հետևանք էին կուսակցության քաղաքական մասսայական աշխատանքի, սոցիալիստական մրցության տարբեր ձևերի ու եղանակների լայն տարածման: Աշխատանքային նոր բարձունքների հասնելու համար սոցիալիստական մրցություն ծավալվեց նաև Անդրկովկասի հանրապետությունների քաղաքների, արդյունաբերական ձեռնարկությունների և կոլտնտեսությունների միջև: Լենինականի, Կիրովաբադի և Քութայիսի միջև ծավալված սոցիալիստական մրցությունը նոր խթանող ուժ տվեց այդ քաղաքների տնտեսական ու կուլտուրական առաջընթացին, բարեկամական կապերի ամրապնդմանը: Բարեկամության փայլուն օրինակ տվեց Վրացական ՍՍՀ Մախարաձեի և ՀՍՍՀ Հոկտեմբերյանի շրջանի կոլտնտեսականների ավանդական մրցությունը, որը սկզբնավորվել էր դեռ նախապատերազմյան տարիներին:

Կիրովական. «Հայկական Արտեկ» ճամբարում

Ծաղկաձոր. պիոներական ճամբարում

Երևանի մանկական երկաթուղում

Երևան. ՀՍՍՀ առողջապահության մինիստրության մանկական կլինիկական հիվանդանոցում

«Բարեկամության ձեռքեր» հուշարձանը (Բտալիայի Կարարա քաղաքի աշխատավորների նվերը)

Երևանի №12 պոլիկլինիկայի մանկական բաժնում

Գաղափարական աշխատանքի ուժեղացման գործում զգալի դեր կատարեց նաև 1947 թ. հիմնադրված ՍՄԿԿ Կենտկոմին առընթեր ՄԼԻ-ի հայկական մասնաճյուղը, որը լուրջ աշխատանք ծավալեց ՀԿԿ պատմության և Հայաստանի հեղափոխական շարժումների տեսական պրոբլեմների մշակման, ինչպես նաև մարքսիզմ-լենինիզմի դասականների երկերի հայերեն թարգմանության ու պրոպագանդման գործում: Գաղափարական կյանքում կարևոր երևույթ էր նաև ՀԿԿ Կենտկոմի օրգան «Լենինյան ուղիով» տեսական ու քաղաքական ամսագրի հրատարակումը:

Հասարակական-քաղաքական կյանքի ակնառու երևույթներից էին նաև ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի (1946 թ. փետրվար) և ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի (1947 թ. փետրվար) ընտրությունները, որոնց ժամանակ դրսևորվեց հանրապետության աշխատավորության քաղաքական ակտիվությունը: ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի ընտրություններին մասնակցեց ընտրողների 99,99 %-ը, որոնցից կոմունիստների և անկուսակցականների բլոկի օգտին քվեարկեց 99,8 %-ը: Ընտրված 269 դեպուտատներից կոմունիստներ էին 203, կանայք՝ 75 հոգի: Հանրապետության Գերագույն սովետի կազմում ընտրվեցին արտադրության առաջավոր բանվորներ ու կոլտըն-

Երևանի №3 ծննդատունը

Ակադեմիկոսներ՝ Մ. Ջրբաշյան և Ս. Մերգեյան

Երևանի սրտաբանության ինստիտուտը

Արարատ. խաղողի այգիներ

Հրազդանի կիրճը

տեսականներ, գիտության ու արվեստի աշխատողներ, պետական ու կուսակցական գործիչներ:

Սովետական Հայաստանի մեծ նվաճումների և հայ ժողովրդի վերածննդի մասին հիացմունքի զգացումներ էին արտահայտում շատ այցելուներ և հյուրեր: Անգլիական ականավոր գրող Ջ. Օլդրիջը ասել է. «Ես միշտ եղել եմ հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամը, նրա միավորման և անկախության պայքարի կողմնակիցը, և միայն իմ այստեղ գտնվելու կարճ ժամանակում ես հասկացա, թե ինչպես անմահ է ձեր պատմությունը, ինչքան հարուստ է ձեր

կուլտուրան և թե ինչպես, բազում դարերի ընթացքում, դուք պայքարել եք նրա պահպանության համար:

Չափազանցություն չի լինի ասել, որ ժամանակակից Սովետական Հայաստանը գտնվում է գեղեցկության ու կուլտուրայի մեծ ճանապարհին, որին ձգտել է հայ ժողովուրդն իր ամբողջ պատմության ընթացքում»: Նման գնահատականները շատ են և վկայում են սովետական իշխանության տարիներին հայ ժողովրդի ապրած սոցիալ-տնտեսական և մշակութային վերելքի ու վերածննդի մասին:

Երևան. դպրոց Չարենցի փողոցի վրա
Երևան. հանրապետական կլինիկական հիվանդանոցը

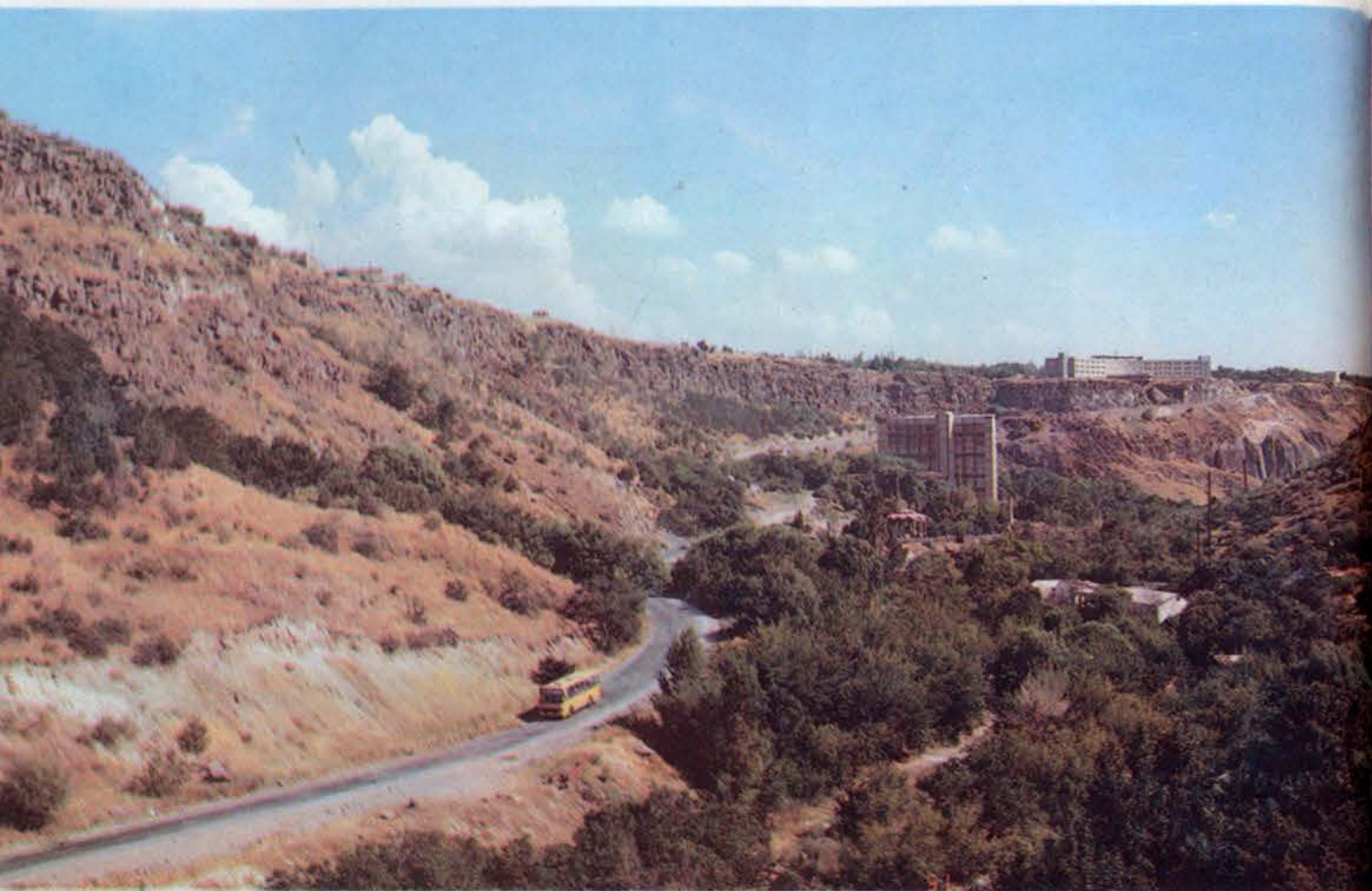
Կիրովական. «Հայաստան» առողջարանի շենքը

Ալիգրեկովի շրջան. «Պլաստիկ» արտադրական միավորման
մասնաճյուղի հավաքման արտադրամասում

Մեղվապահությունը տարածված ճյուղ է Հայաստանում

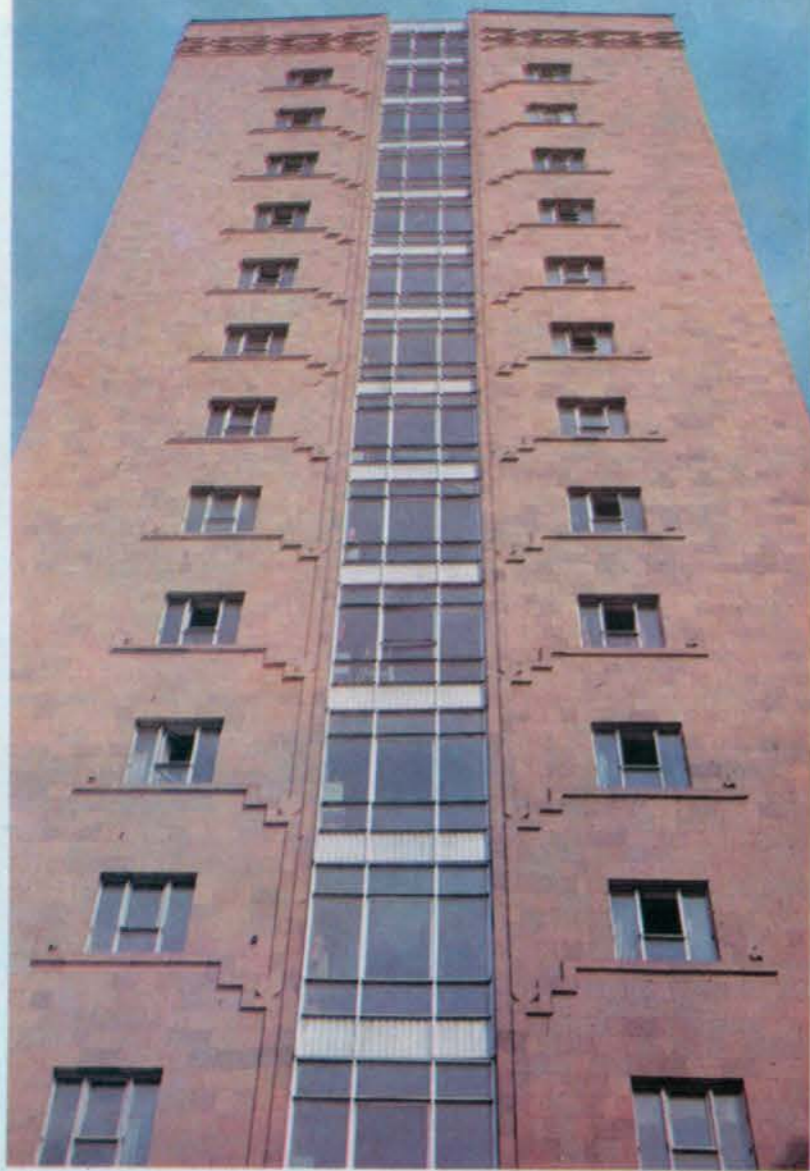

Արվնի առողջարանի ընդհանուր տեսքը

Ջերմուկ առողջարանը. տեսարան կենտրոնական հատվածից

Արտաշատի քաղաքային այգում

Մամուկի տունը

Գորիս
Հանգստի ժամին

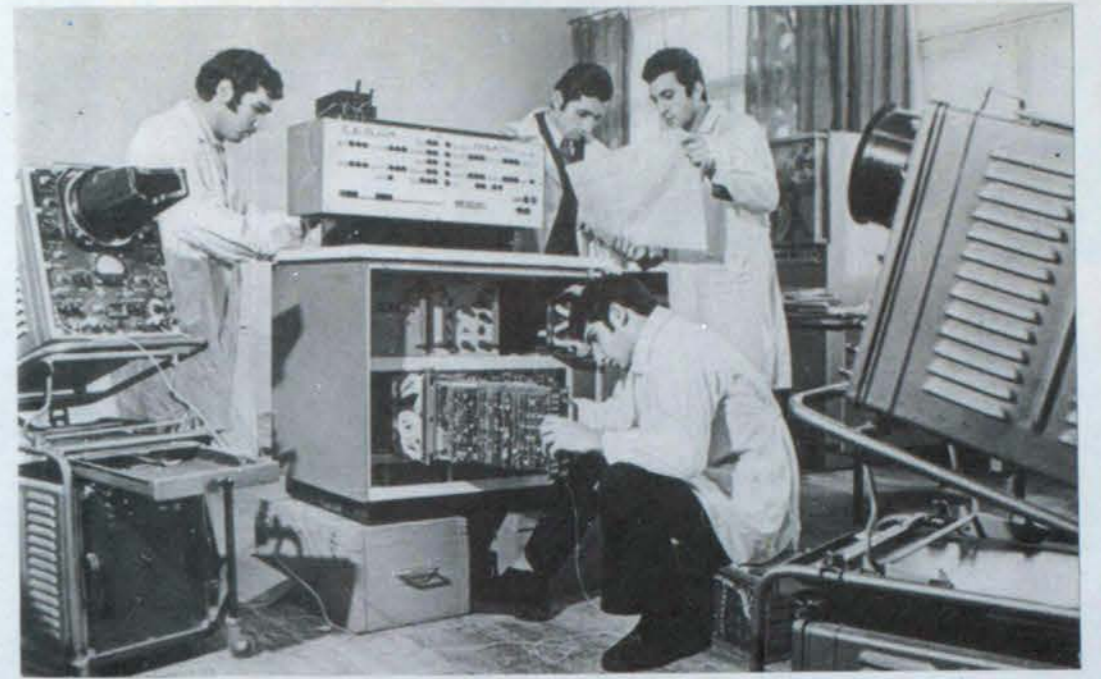
Բաղրամյանի շրջան.
Նոր հողերի յուրացումը

Երևան. ռուս. գրողների
գրքերի ցուցահանդեսը

Սևան. հանգստյան տուն

Հաշվիչ մեքենաների մոն-
տաժում Երևանի №11
տեխնիկական ուսումնա-
րանում

Փալինի շրջկենտրոն. ընդհանուր տեսարան

Գուգարաց լեռներ

1960-ական թվականներին ՍՄԿԿ նոր ծրագիրը խնդիր էր դնում ստեղծել կոմունիստի նյութատեխնիկական բազա, սոցիալիստական հասարակական հարաբերությունները վերաճեցնել կոմունիստականի, աշխատավորական մասսաներին դաստիարակել կոմունիստական բարձր գիտակցությամբ: Գիտատեխնիկական հեղափոխության հիման վրա երկրի ժողովրդական տնտեսության վերափոխումը պետք է նոր առաջընթաց քայլ լիներ սոցիալիստական շինարարության հետագա զարգացման համար:

Բոլոր ազգերն ու ժողովուրդները սոցիալիստական շինարարության կարևորագույն հարցերը շարունակում էին լուծել համատեղ ջանքերով, հասարակական կյանքի զարգացումը տանել ինտերնացիոնալիստի ուղիով, բարձրացնել հասարակական արտադրության արդյունավետությունն ու որակը: Ազգամիջյան լայն կապերը, շփումներն ու փոխազդեցությունները հարստացնում են ազգային մշակույթը, նպաստում ազգերի մերձեցմանը, ազգային ու ինտերնացիոնալի ներդաշնակ զարգացմանը: Այդ բոլորը խարսխվում է ՍՄՀՄ տնտեսական հպոր պոտենցիալի վրա: Սովետական ժողովուրդների ին-

Սևան

տերնացիոնալ ընտանիքում վերելք ապրեց նաև հայ սոցիալիստական ազգը, որի տնտեսական վերընթացը հնարավոր դարձավ եղբայրական ժողովուրդների օգնությամբ: Այս տարիներին հրատապ էր Սևանի պրորլեմի լուծումը, Հայաստանի դարավոր գեղեցկուհու փրկությունը, քանի որ Սևան—Հրավդան կասկադի հիդրոէլեկտրակայանների կառուցման հետևանքով լճի ջրային պաշարները լրջորեն նվազում էին: ՍՄՀՄ կառավարությունը, կանգ չառնելով խոշոր գումարներ պահանջող ծախսերի առաջ, 1961 թ. օգոստոսի 12-ին հատուկ որոշում ընդունեց 48,6 կիլոմետրանոց թունել կառուցելու և Ար-

փա գետի հոսքը դեպի Սևան ուղղելու մասին: Այդ մեծ կառույցն իրականացվեց սովետական բազմազգ ժողովուրդների ջանքերով, արտակարգ դժվարին պայմաններում: Օրինակ, Վարդենիսի լեռնանցքում թունելի խորությունը գետնի մակերեսից հասնում է 640 մետրի: Բարեկամության այդ յուրահատուկ կառույցը սովետական ժողովուրդների նվերն է հայ ժողովրդին, որի նշանակությունը, հիրավի, անգնահատելի է:

Խոշոր կառույցների թվին են պատկանում Հոկտեմբերյանի առոմային էլեկտրակայանը, Որոտանի հիդրոէլեկտրակայանը, Սևան—Ջոզ երկաթու-

Երևան. Շախմատի տունը

Մեծամորի թանգարանը

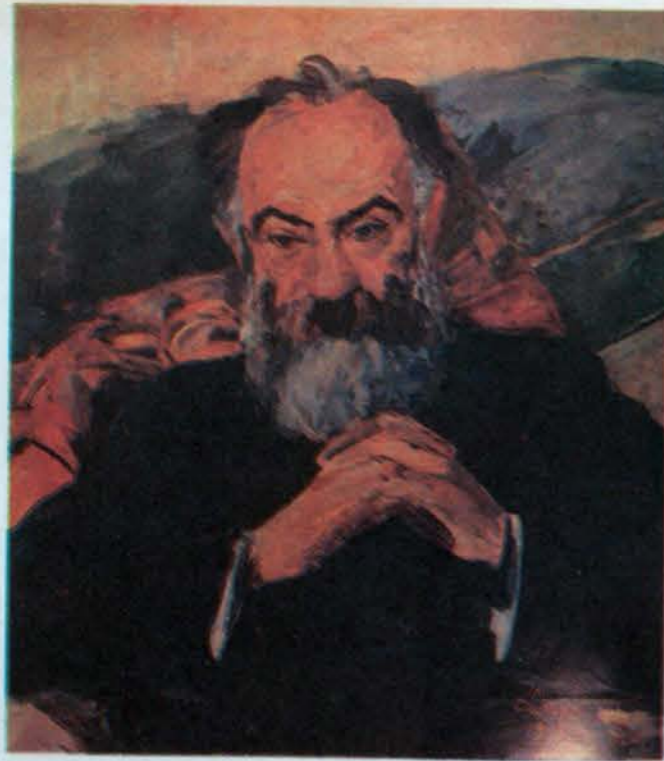

Խնկո Ապրի անվան մանկական
գրադարանը
Կիրովականի մարզադահլի շէնքը

Կապի մինիստրոսթյան
շէնքը

Լ. Օրբելու դիմանկարը (գործ՝ Մ. Սարյանի)

դին, հրաշագեղ «Ձվարթնոց» օդանավակայանը, Երևանի մետրոպոլիտենը և բավաթիվ այլ կառույցներ: Կառուցվեցին նաև արդյունաբերական շատ նոր ձեռնարկություններ: Կարևոր ժողովրդատնտեսական նշանակություն ունեցող կառույց է Աղստև-Հրավղան երկաթուղագիծը:

Սակայն մի շարք կառույցներ նախագծելիս և իրականացնելիս առաջին պլան էր մղվել սոսկ դժբախտ տնտեսական կարևորության հարցը, աչքաթող անելով հանրապետության բնակլիմայական պայմանների վրա դրանց հետագա բացասական և նույնիսկ վտանգավոր հետևանքները: Ասածը առաջին հերթին վերաբերում է Սևան-Հրավղան կասկադի և Հոկտեմբերյանի ատոմակայանի շինարարությանը:

1960—70-ական թվականներին մեր հանրապետությունում նշանակալի հաջողություններ ձեռք բերվեցին գունավոր մետալուրգիայի, մեքենաշինության, հաստոցաշինության, ռադիո-էլեկտրոնիկայի, հաշվիչ մեքենաների արտադրության, ավտոմատացման պրոցեսների սարքերի, շինանյութերի, ինչպես նաև թեթև ու սննդի արդյունաբերության բնագավառում: ՀՍՍՀ-ում արդյունաբերության բուռն վարճացումը նպաստեց արդյունաբերական այնպիսի խոշոր միավորումների ստեղծմանը, ինչպիսիք են «Էլեկտրոնը», «Հայ-էլեկտրալույսը», «Հայէլեկտրաապարատը», «Հայ-

էլեկտրասարքավորումը», «Լենտեքստիլը», «Մասիսը», գիտաարտադրական «Նաիրի» միավորումը և այլն:

ՍՄԿ ԿԿ (1971), XXV (1976) համագումարները նոր հեռանկարներ բացեցին երկրի ժողովրդական տնտեսության հետագա վարճացման համար: Հայկական ՍՍՀ-ում առանձնապես արագ տեմպերով վարճացան մեքենաշինությունը, էլեկտրոնային, ռադիոտեխնիկական, էլեկտրատեխնիկական, հաստոցաշինական, գործիքաշինական, սարքաշինական արդյունաբերության ճյուղերը: Զգալի չափով աճեց նաև քիմիական ու սննդի արդյունաբերության արտադրանքը: ՀՍՍՀ տնտեսական վարճացմանը խթանեց ՍՄԿ Կենտկոմի և ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի որոշումը «Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական տնտեսության հետագա վարճացման միջոցառումների մասին»: Մատնանշելով տրոստեսության վարճացման կարևոր ուղղություններն ու հեռանկարները, սովետական կառավարությունը հսկայական միջոցներ հատկացրեց Սովետական Հայաստանին: Այդ որոշման հիման վրա ՀՍՍՀ կապիտալ ներդրումների գումարը IX հնգամյակում (1971—1975) կազմեց 4.423 միլիոն, իսկ X հնգամյակում (1976—1980)՝ 5 միլիարդ ռուբլի: Այդ հնգամյակների ընթացքում շարք մտան 160 խոշոր արդյունաբերա-

Կիրովական. պոլիմերային սոսիսների ստացման սարքավորումը

Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում

«Հայէլեկտրամեքենա» միավորման հավաքման արտադրամասերից մեկը

Կիրովական. Ստեփան Զորյանի տուն-թանգարանը
կան ձեռնարկություն, արտադրամաս, ուղղման հա-
մալիր և այլն:

Կիրովական. Ս. Մ. Կիրովի արձանը

Կարևոր էր նաև ՍՄԿԿ Կենտկոմի և ՍՍՀՄ կա-
ռավարության «Սևանա լճի բնական ռեսուրսների
պահպանման և ռացիոնալ օգտագործման միջոցա-
ռումների մասին» 1978 թ. ընդունած որոշումը: Այդ
որոշման հիման վրա պայմաններ ստեղծվեցին Ար-
փա—Սևան թունելի կառուցումն արագացնելու հա-
մար: Սրփա—Սևան ջրատարի բացումը վերածվեց
հերոսական աշխատանքի մեծ տոնի: Այդ խո-
շոր շինարարության մասնակիցներից շատերն
արժանացան կառավարական բարձր պարգևների:

Կիրովականի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի մասնաշենքը

1981 թ. հունվարին կայացավ ՀԿԿ XXVII հա-
մագումարը, իսկ մեկ տարի անց (փետրվարի 23-ից
մինչև մարտի 3-ը) ՍՄԿԿ XXVI համագումարը: Կու-
սակցությունը, հանրագումարի բերելով ձեռք բերած
խոշոր հաջողությունները, երկրի սոցիալ-տնտեսա-
կան վարգագման և ժողովրդի բարեկեցության
բարձրացման նոր ուղենիշեր նախագծեց: Սովետա-
կան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վարգացման
բնագավառում XI հնգամյակում (1981—1985) նա-
խատեսվել էին մեծ վերափոխումներ. արագ տեմ-
պերով շարունակել Երևանի մետրոպոլիտենի նոր
Ջրոսայգում

Շոգ օրերին. սառնորակ պաղպաղակ

Հայաստանի պարի պետական անսամբլը «Սուսերով պարը» կատարելիս

գծերի և Իջևան—Հրավղան երկաթուղու կառուցումը, Քաջարան-Մեղրի, Ագարակ-Դաստակերտ, Ջերմուկ-Ալիպրեկով-Եղեգնաձոր գազամուղերի անցկացումը: Նախապատրաստվում էր մի շարք գործարանների ու ֆաբրիկաների կառուցումը Երևանում, Լենինականում, Կիրովականում, Հրավղանում և այլ քաղաքներում:

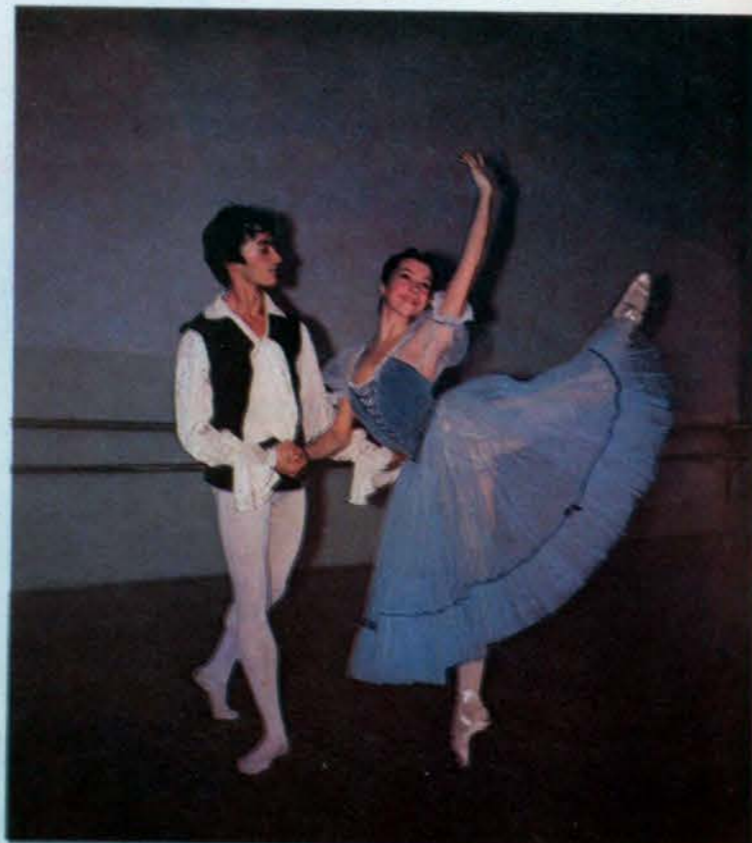
ՍՄԿ XXVI համագումարը խնդիր էր դրել XI հնգամյակում ՀՍՍՀ արդյունաբերության արտադրանքն ավելացնել 29—32%-ով, զգալի չափով

ավելացնել ռադիոտեխնիկական և էլեկտրոնային, սարքաշինության, հաստոցաշինության արտադրանքը, գործարկել Հրավղանի մեքենաշինական գործարանի կարողությունները, կառուցել ավտոբեռնիչների գործարան, օծանելիքների ֆաբրիկա, ավարտել գունավոր մետալուրգիայի և քիմիական արդյունաբերական ձեռնարկությունների վերակառուցումը, ընդլայնել հանքային ջրերի արտադրության կարողությունները և այլն:

Հետպատերազմյան տարիներին Հայաստանում լայն թափ ստացավ քաղաքաշինությունը: Կառուցվեցին այնպիսի գեղատեսիլ արդյունաբերական քաղաքներ, ինչպիսիք են Աբովյանը, Չարենցավանը, Քաջարանը, առողջարանային կենտրոն Ջերմուկը: Կարճ ժամանակում վերակառուցվեցին և ընդարձակվեցին Ալավերդին, Ղափանը, Արթիկը, Էջմիածինը, Սևանը, Իջևանը, Դիլիջանը և այլն: Այժմ Հայկ. ՍՍՀՄ-ում կա 24 քաղաք և 32 քաղաքատիպ ավան: Շատ գյուղեր հատուկ պլանավորմամբ վերակառուցվեցին և բարեկարգվեցին, գնալով բարձրանում էր գյուղի աշխատավորների կուլտուրական մակարդակը, կենցաղն ու ապրելակերպը դառնում էին քաղաքատիպ:

ՀՍՍՀ գյուղատնտեսության վարգացման համար

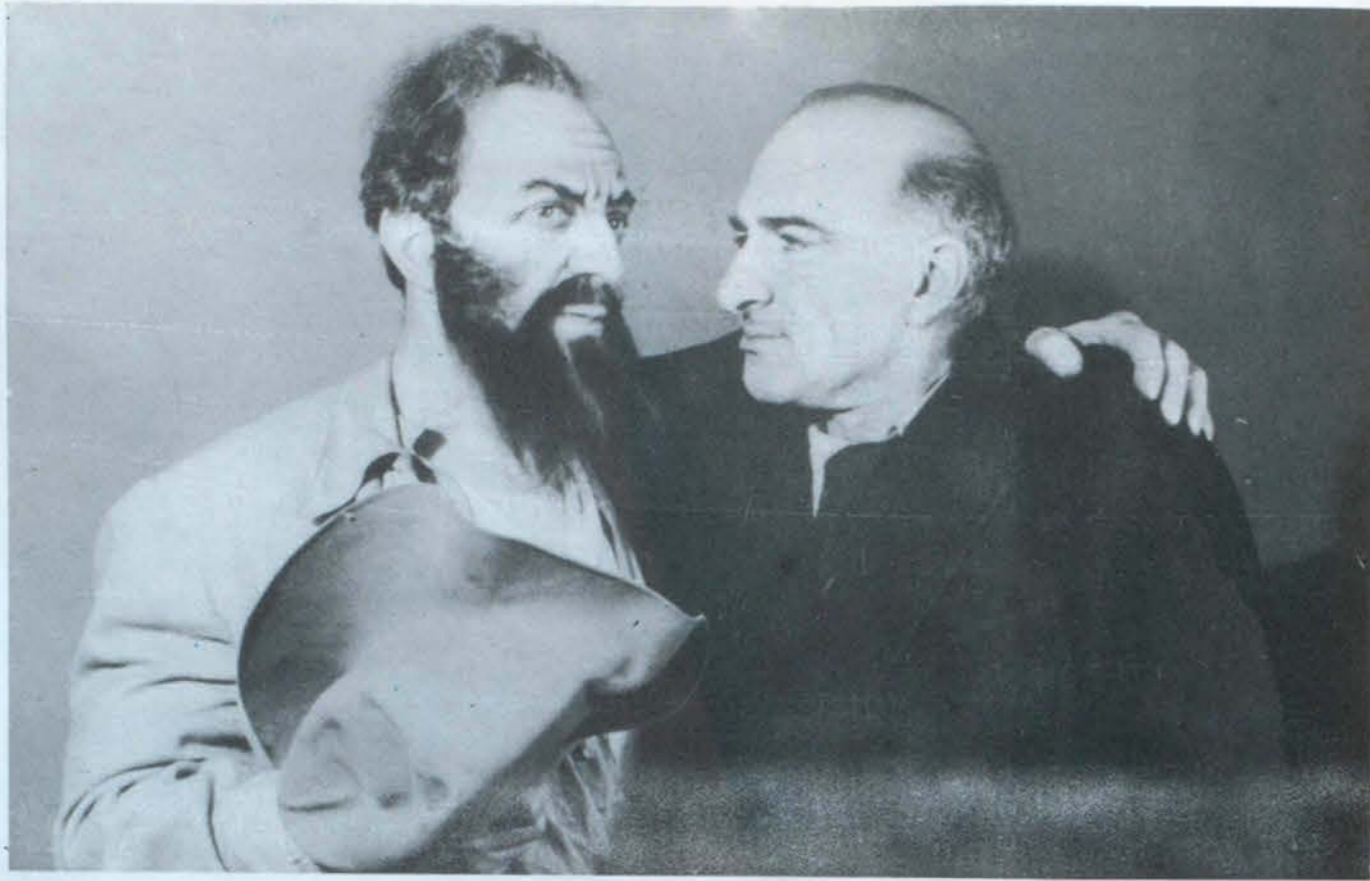
Երևանի պարարկեստի ուսումնարանում

Նվագախումբը ղեկավարում է Արամ Խաչատրյանը

Երևանի Ալ. Սպենդիարյանի անվան օպերային թատրոն. պատկեր «Ալմաստ» օպերայից

ՍՍՀՄ ժող. արտիստներ Վահրամ Փափապյանը և Հրաչյա Ներսիսյանը

Տեսարան Հ. Պարոնյանի «Պաղտասար աղբար» պիեսի ներկայացումից

Տեսարան Մ. Լերմոնտովի «Իմակահանդես» դրամայի ներկայացումից

Սունդուկյանի անվան պետական ակադեմիական թատրոնը

Ելույթ է ունենում ՀՍՍՀ ժող. արտիստ Ս. Ջոչարյանը

կարևոր էր ՍՄԿԿ Կենտկոմի և ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի 1977 թ. հոկտեմբերին ընդունած որոշումը «Հայկական ՍՍՀ-ում ոռոգելի հողագործության հետագա զարգացման և արդյունավետության բարձրացման միջոցառումների մասին»: Այդ որոշմամբ հատկացված միջոցները մեծ չափով նպաստեցին նոր ջրանցքներ ու ջրամբարներ կառուցելուն, որի շնորհիվ ոռոգելի տարածություններն ընդարձակվեցին և հասան 282 հազար հեկտարի: Դրա հետ մեկտեղ ընդլայնվում էր գյուղատնտեսության մեքենայացումը: 1980 թ. տրակտորների քանակը հանրապետությունում հասավ 12400-ի, կոմբայններիինը՝ 20000-ի, բեռնատար մեքենաներինը՝ 15000-ի և այլն:

XI հնգամյակում հաջողությամբ իրականացվում էր ընդհանուր միջնակարգ կրթության խնդիրը: Հանրապետությունում դպրոցների թիվը 1980 թ. հասավ 1520-ի, սովորողներինը՝ 607 հազարի, ավելի քան 45 հազար ուսուցչական կադրերով: 1978 թ. ՀՍՍՀ-ում գործում էր 70 հազար սովորողներով 92 ուսումնարան, որոնք X հնգամյակում երկրին տվին 140 հազար որակյալ բանվոր, վարպետ-մասնագետ: Սովորողները ստանում են բազմապիսի մասնագիտություններ, որոնց թիվը հասնում է 160-ի: Հանրապետության 13 բուհերում 1978 թ. սովորում էր մոտ 60 հազար ուսանող: Բուհերն ամեն տարի արտադրությանը տալիս են հազարավոր բարձրորակ մասնագետներ, ժողովրդական տնտեսության ղեկավար կադրեր: ՀՍՍՀ-ում լայն չափով են զարգանում ֆունդամենտալ գիտության բազմաթիվ ճյուղեր:

Գիտության բնագավառում ձեռք բերած հաջողությունների համար 1977 թ. Բյուրականի աստղադիտարանը պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով, իսկ ՀՍՍՀ ԳԱ պրեզիդենտ Վ. Համբարձումյանն արժանացավ Սոցիալիստական աշխատանքի կրկնակի հերոսի կոչման:

Հանրապետությունում, բացի գիտությունների ակադեմիայի ավելի քան 30 գիտահետազոտական հիմնարկներից, գործում է մոտ 90 ճյուղային մասնագիտացված ինստիտուտ: Կարևոր նվաճում էր ակադեմիկոս Ա. Ալիխանյանի ջանքերով 1967 թ. Երևանի ֆիզիկայի ինստիտուտում կառուցված Միության մեջ ամենախոշոր էլեկտրոնային արագացուցիչը, որի համար Ա. Ալիխանյանը և Թ. Ասաթիանին արժանացան Լենինյան մրցանակի:

Ակնառու նվաճումներ են ձեռք բերել Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտի աշխատողները: Գիտական արդյունքների բարձր մակարդակի համար այդ ինստիտուտի մի խումբ աշխատողներ արժանացել են պետական մրցանակների: 1980 թ. ՀՍՍՀ գիտաշխատողների թիվը հասավ 18 հազարի, որոնցից 700-ը գիտության դոկտորներ էին, իսկ 5000-ը՝ թեկնածուներ:

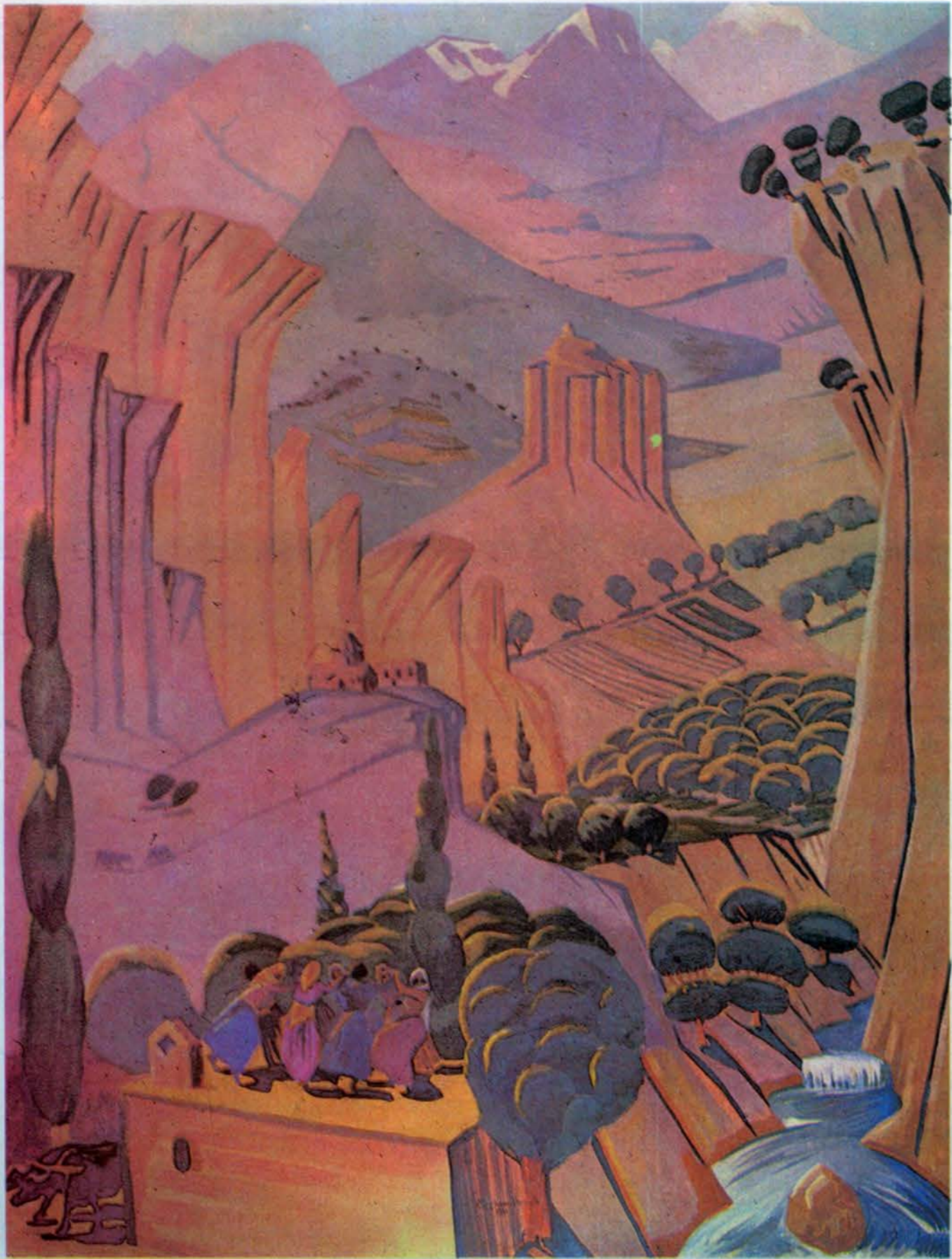
Հայ ժողովրդի մշակութային կյանքում ուշագրավ երևույթ էր հայ գրերի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյակի տոնակատարությունը: Մշակութային իսկական տոն էին Սալթանովայի ծննդյան 250-ամյակի, Հ. Թումանյանի ծննդյան 100-ամյակի հանդիսությունները Երևանում, Թբիլիսիում, Բաքվում, Մոսկվայում և այլ քաղաքներում: 1969 թ. Կոմիտասի ծննդյան 100-ամյակի նշումը վերածվեց հայ արվեստի մեծ տոնի: Կարևոր իրադարձություն էին Ավ. Իսահակյանի, Դ. Դեմիրճյանի ծննդյան 100-ամյակներին

Լենինական. Ասքանապ Մոավյանի անվան դրամատիկական թատրոնը

Երևան. Կոմիտասի անվան դասական երաժշտության տունը

Հայաստան (նկարիչ՝ Մ. Սարյան)

Կոմպոզիտոր Անտո Բա-
րաջանյան

ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստ
Հովհաննես Զեքիջյան

Թաթուլ Ալթունյանի անվան երգի-պարի պետական անսամբլը

Հայաստանի պարի պետական անսամբլը

«Ռոսիա» կինոթատրոնը Երևանում

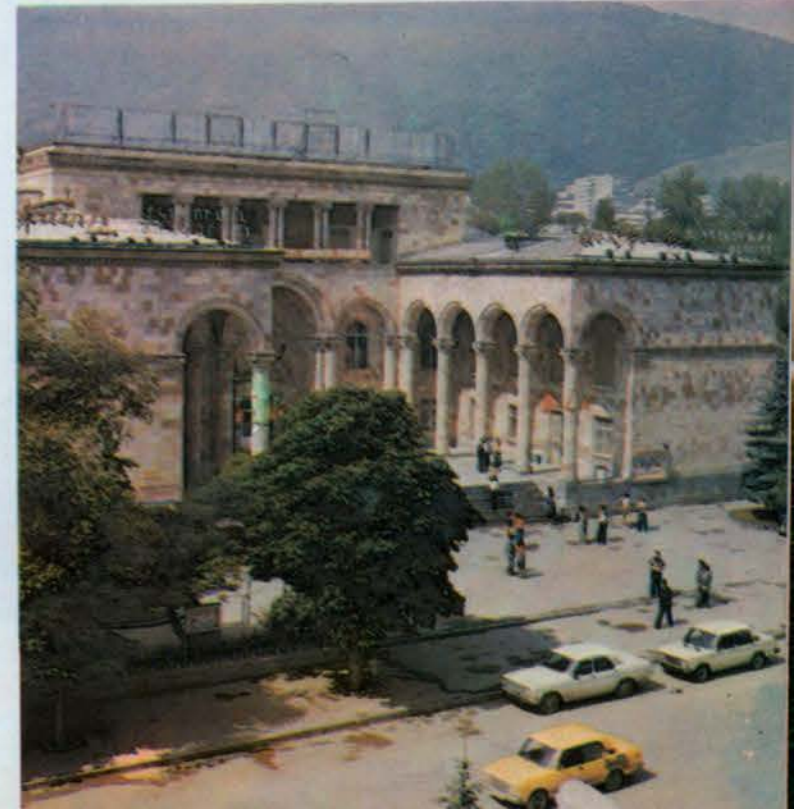
Կիրովականի քիմկոմբինատի մշակույթի պալատը

նվիրված հորեյանական հանդիսությունները: Մեծ շուքով տոնվեցին նաև Ե. Չարենցի 70 և ապա 80-ամյա հորեյանները:

Սովետական իշխանության տարիներին հայ գրականությունը հզոր վերելք ապրեց շնորհիվ այն մեծ ավանդի, որ ներդրեցին Ե. Չարենցը, Ա. Բակունցը, Դ. Դեմիրճյանը, Ստ. Ջորյանը, Գ. Սարյանը, Ն. Ջարյանը, Գ. Մահարին, Հ. Շիրազը, Պ. Սևակը, Հ. Սահյանը, Գ. Էմինը, Ս. Խանկաղյանը, Ս. Կապուտիկյանը, Վ. Դավթյանը, Հ. Մաթևոսյանը, Մ. Գալշոյանը և ուրիշներ:

Հետպատերազմյան տարիներին բուռն վարճացում ապրեցին սովետահայ մշակույթն ու արվեստը:

Հայ թատերական արվեստի և երգարվեստի վարճացման մեջ իրենց արժանի լուսման ներդրեցին ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստներ Վ. Փափազյանը, Հ. Ներսիսյանը, Ա. Ավետիսյանը, Գ. Ջանիբեկ-

Սպորտային շքերթ Երևանի Լենինի հրապարակում

յանը, Վ. Աճեմյանը, Գ. Գասպարյանը, Տ. Սալանդարյանը, Ն. Հովհաննիսյանը և ուրիշներ:

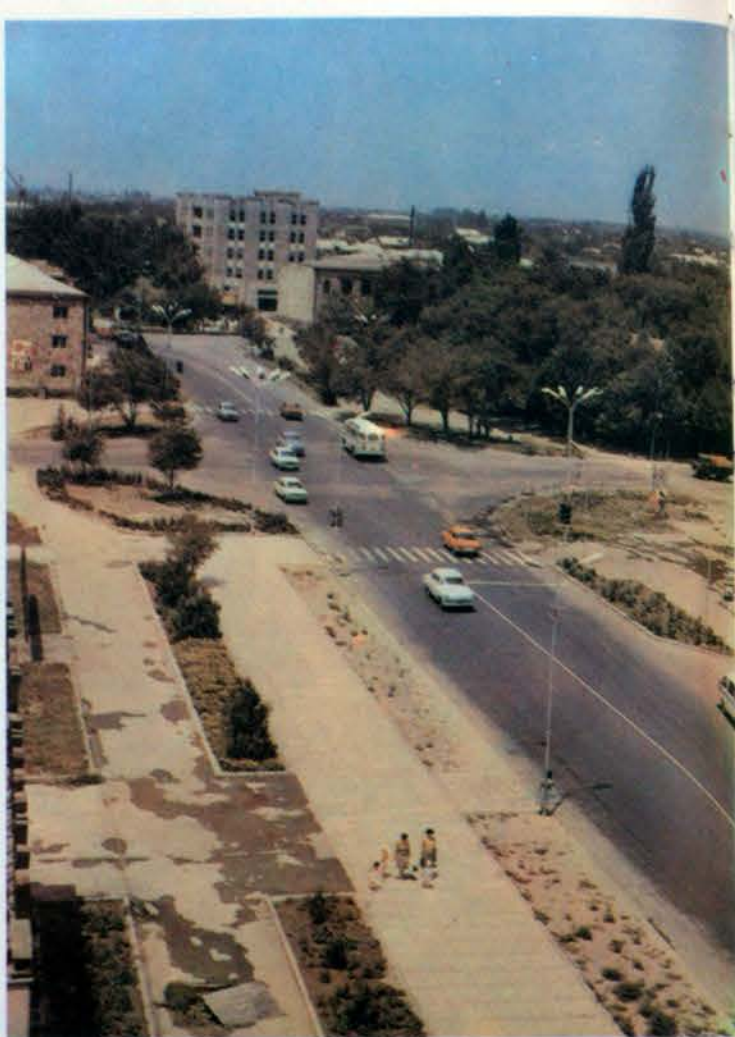
Հայ ժողովուրդը, հասնելով տնտեսական ու կուլտուրական վարճացման բարձր մակարդակի, հնարավորություն ստացավ ըստ արժանվույն գնահատելու իր պատմական անցյալի իրադարձությունները, իր հերոս վավազների ծառայությունները: 1965 թ. հայ ժողովուրդը մեծ հանդիսավորությամբ և խորին ակնածանքով նշեց 1915 թ. մեծ եղեռնի Վոհրի հիշատակը: Ծիծեռնակաբերդի բարձունքի վրա կառուցվեց հուշակապ հուշարձան-կոթող: 1965 թ. ապրիլի 24-ին «Պրավդան» հայերի եղեռնին նվիրած հոդվածում այն համարեց մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործություն և նշեց, որ հայ ժողովուրդը վերածընվեց և իր ապատ ու երջանիկ կյանքի տերը դարձավ սովետական կարգերի, կոմունիստական կուսակցության իմաստուն քաղաքականության շնորհիվ: Ամեն տարի ապրիլի 24-ին ամբողջ Հայաստանի աշխատավորները նշում են այդ օրը, հուշարձանին ծաղկեպսակներ դնում, գլուխ խոնարհում և իրենց հարգանքի տուրքը մատուցում թուրքական յաթաղանի Վոհրի հիշատակին:

Երախտապարտ հայ ժողովուրդը 1968 թ., ի նշանավորումն Սարգարապատում իր քաջ վավազների տարած հաղթանակի, կառուցեց ճարտարապետական ու պատմական խոշոր արժեք ներկայացնող հուշարձան-համալիր: Համալիրին կից գործող ազգային թանգարանը հարուստ նյութեր է պարունակում նաև հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի առանձին դրվագների մասին:

1975 թ., Հայրենական մեծ պատերազմի հաղթանակի 30-ամյակի օրերին, Հյուսիսային Կովկասի Մալգոբեզ քաղաքի մոտ ահեղ մարտերում Վոհրի հայ մարտիկների շիրիմները տեղափոխվեցին Երեվանի «Հաղթանակ» վրոսայգի և ամփոփվեցին անհայտ Վոհրի գերեզմանում, որի վրա վառվում է հավերժական կրակը:

Հայ ժողովուրդը 1968 թ. մեծ հանդիսավորությամբ տոնեց իր հինավուրց մայրաքաղաք Էրեբունի-Երևանի 2750-ամյակը, որը վերածվեց հայ մշակույթի և քաղաքաշինության խոշոր տոնի:

1970 թ. մեծ հանդիսավորությամբ տոնվեց Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման և ՀԿԿ հիմնադրման 50-ամյակը: 1972 թ. դեկտեմբերին ՍՍՀՄ կազմավորման 50-ամյակի կապակցությամբ ՀՍՍՀ-ն պարգևատրվեց Ժողովուրդների բարեկամության շքանշանով այն մեծ ավանդի համար, որ հայ ժողովուրդը ներդրել է «սոցիալիստական ազգերի և ազգությունների բարեկամության ու

Արտաշատի կենտրոնական փողոցը

եղբայրական համագործակցության ամրապնդման» գանձարանը:

1978 թ. տոնվեց Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միանալու 150-ամյակը: Այդ կապակցությամբ ՀՍՍՀ-ն պարգևատրվեց Լենինի երկրորդ շքանշանով:

1980 թ. հայ ժողովուրդը մեծ խանդավառությամբ տոնեց Սովետական Հայաստանի 60-ամյակը: Այդ առթիվ ՍՄԿԿ Կենտկոմի, ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի ու կառավարության ողջույնի հեռագրում նշվում էր, որ մեծ Հոկտեմբերը «հայ ժողովրդին բերեց իսկական սոցիալական և ազգային ազատագրություն, բացեց սոցիալիստական վարճացման լայն ասպարեզ, ցույց տվեց նոր, երջանիկ կյանքի ուղին»: Ընդգծվում էր նաև, որ Սովետական Հայաստանն «արժանի ավանդ է մուծում բազմազգ սովետական պետության հպորացման, մեր մեծ հայրենիքի տնտեսական ու պաշտպանական հզորության ամրապնդման մեջ...»:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության ահեղ մարտերին, սովետական պետության ամրապնդմանը, մեր հայրենիքի թշնամիների դեմ մղված մարտերին ցուցաբերած մասնակցության և կոմունիստական շինարարության գործում ձեռք բերած հաջողությունների համար Հայկական ՍՍՀ-ն պարգևատրվեց Հոկտեմբերյան հեղափոխության շքանշանով:

1977 թ. հոկտեմբերի 7-ին ընդունվեց ՍՍՀՄ նոր սահմանադրությունը, որի ընդհանուր դրույթներից էլնելով՝ 1978 թ. ապրիլի 14-ին ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի արտահերթ նստաշրջանը հաստատեց ՀՍՍՀ սահմանադրությունը՝ հիմնական օրենքը:

Հայ ժողովրդի ձեռք բերած նվաճումները հպարտության զգացումով են համակում նաև սփյուռքահայությանը: Մայր հայրենիքը՝ Սովետական Հայաստանը, միշտ էլ ամենաջերմ հոգատարություն է ցույց տվել դառն ճակատագրի բերումով աշխարհով մեկ ցրված հայերի նկատմամբ: Հետպատերազմյան տասնամյակներին ամենաջերմ ու սերտ կապեր են ստեղծվել Սովետական Հայաստանի և սփյուռքահայության միջև: ՀԿԿ XXII համագումարը 1961 թ. գոհունակությամբ նշեց, որ սփյուռքահայ առաջադեմ վանգավաճներն, ավելի

սերտ կապեր հաստատելով մայր հայրենիքի հետ, մեծ աշխատանք են կատարում Սովետական Հայաստանի հաջողությունները պրոպագանդելու և օտար ափերում ապրող հայերին հայրենի երկրի շուրջը համախմբելու համար: Համագումարը խընդիր դրեց է՛լ ավելի ամրապնդել այդ կապերը: Այդ ուղղությամբ կարևոր աշխատանք են ծավալել սփյուռքահայության հետ մշակութային կապերի կոմիտեն և նրա օրգաններ «Սովետական Հայաստան» ամսագիրն ու «Հայրենիքի ձայն» թերթը: Իսկ վերջին տարիներին ՀՍՍՀ ԳԱ կից ստեղծվեց սփյուռքահայ համայնքների պատմության և մշակույթի բաժին, որի խնդիրն է ուսումնասիրել սփյուռքահայ գաղթավայրերի կյանքը, մշակույթն ու պատմությունը:

Հայ գիտնականները, արվեստի և գրականության աշխատողները հաճախ են այցելում սփյուռքահայ կենտրոններ և հայ վանգավաճներին ծանոթացնում մայր ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքի նորություններին: Սփյուռքահայ բազմաթիվ պատվիրակություններ և մշակութային ու տուրիստական խմբեր այցելում են Հայաստան և մոտիկից ծանոթանում մայր հայրենիքի

Լենինական. Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարանի Լենինականի մասնաճյուղը (նախկին Չիթոզյանների տունը)

Երևան. «Հրապրան» մարզադաշտը

Երևան. մարզահամերգային համալիրը

Հանրաճանաչ սպորտ-ամեններ Յուրի Վարդանյանը և Դավիթ Համբարձումյանը

կյանքին: Մեծ տեղ է տրվում սփյուռքահայության համար տրվող ամենօրյա ռադիոհաղորդումներին, որոնք կարևոր դեր են կատարում հայ մշակույթի տարածման և հայապահպանության գործում:

Սփյուռքահայ ականավոր գիտնականներից քարտեզագիր-աշխարհագրագետ Ջ. Խանկաղյանը (Ֆրանսիա), բիոքիմիկոս Մ. Սևակը (ԱՄՆ), արվեստագետ Ս. Տեր-Ներսիսյանը (Ֆրանսիա), ռադիոֆիզիկոս Զարկ Լրաչ Ժափապը (ԱՄՆ) իրենց գիտական մեծ վաստակի համար ընտրվել են ՀՍՍՀ ԳԱ արտասահմանյան անդամներ:

Ամեն տարի սփյուռքահայ հարյուրավոր ուսանողներ են ընդունվում Հայաստանի և ՍՍՀՄ բուհերն ու մասնագիտական դպրոցները և ձրի կրթություն ստանալով՝ վերադառնում իրենց համայնքներն ու օգտակար աշխատանք կատարում:

Սկսած 1960-ական թվականներից, ամեն տարի ամառային արձակուրդներին սփյուռքահայ ուսուցիչների խմբեր են հրավիրվում, որոնց համար կապակերպվում են հատուկ դասընթացներ, ականաւոր հայագետների դասախոսություններ: Նրանք միաժամանակ ծանոթանում են հայրենիքի կյանքին:

Լավ ավանդույթ են դարձել նաև հարյուրավոր

սփյուռքահայ դպրոցականների այցելությունները Հայաստան, որոնք ամառային արձակուրդների օրերին անվճար հանգստանում են պիոներական ճամբարներում, ապրում հայրենի երկրի երջանիկ կյանքով:

Սովետական Հայաստանը սփյուռքի դպրոցներին ապահովում է նաև դասագրքերով, ուսումնական պիտույքներով, քարտեզներով և այլն:

ՀՍՍՀ ԳԱ-ն հրատարակում է «Սփյուռքահայ գրականության պատմություն» խորագրով ուսումնասիրություններ, իսկ «Սովետական գրող» հրատարակչությունը «Սփյուռքահայ գրողների մատենաշարով» լույս է ընծայում բազմաթիվ գրքեր: Մոսկվայում լույս տեսած «Օտար երկնքի տակ» ժողովածուն և մի շարք այլ հրատարակություններ լայն ընդունելություն գտան: Այդ բոլորը կատարվում է Սովետական Հայաստանի ոգեշնչող ուժի, նրա բարոյական և նյութական օգնության շնորհիվ: Այս ամենին ի տես՝ ամերիկահայ մեծ գրող Վ. Սարոյանը 1979 թ. Սոֆիայում, գրողների միջապագային համաժողովում ասել է. «Սովետական Հայաստանը մի արև է, մեր քարն է, մեր ծովն է, մեր յաստանը մեր արևն է, մեր քարն է, մեր ծովն է, մեր դժբախտ կլինեինք: Մեզ համար մեծ բախտ է, որ

մեկ պորավիզ է ռուս ժողովուրդը: Մենք չենք կարող գոյատևել առանց պորավոր պաշտպանության, իսկ դա Սովետական Միությունն է»:

Հայն կապեր են ստեղծվել սփյուռքի ու հայրենիքի արվեստի գործիչների միջև: Հաճախ են Երեվանում բացվում սփյուռքահայ նկարիչների ցուցահանդեսներ, որոնց լավագույն գործերը իրենց հանգըրվանն են գտնում Հայաստանի թանգարաններում:

«Մեկ հայրենիք, մեկ ժողովուրդ» նշանաբանով 1980 թ. նոյեմբերի 24—27-ին, Սովետական Հայաստանի 60-ամյակի նախօրյակին, Երևանում տեղի ունեցավ սփյուռքահայ համայնքների ներկայացուցիչների ժողովը: Երևան էին ժամանել բոլոր մայրցամաքների հայ գաղթօջախների պատվիրակները, որոնք անհուն երախտագիտության խոսք ասացին սովետական կառավարությանը՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ ցուցաբերած մեծ հոգատարության համար: Հայրենիքի և սփյուռքի ներկայացուցիչները քննարկեցին «Վերածնված հայրենիքը և սփյուռքը» հարցը: Այդ խորհրդածողովը վերածվեց սովետական հայրենիքի շուրջը սփյուռքահայության համախըմբման վառ ցույցի: Համաժողովի մասնակիցները նշեցին. «Այսօր սփյուռքահայության համար անխախտ համոզում է դարձել այն գիտակցությունը, թե համայն հայության հայրենիքը Սովետական Հայաստանն է... Սփյուռքահայ հոծ պանզավածներու հոգեբանության ու գիտակցության մեջ կատարված արմատական այս հեղաշրջումը անհրաժեշտ է, որ արձանագրվի մեր վերածնված հայրենիքի հաջողություններու ոսկի մատյանին մեջ...» Սփյուռքահայ ականավոր գործիչների, խաղաղության առա-

ջամարտիկների գործունեությունը խրախուսելու նպատակով ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության որոշմամբ սահմանվեց «Խաղաղության և մայր հայրենիքի հետ կապերի ամրապնդման օգտին ակտիվ գործունեության համար» սփյուռքահայ համայնքների գործիչներին պարգևատրելու մրցանակ: Հիմնվեցին Մեսրոպ Մաշտոցի, Պետրոս Աղամյանի, Անանիա Շիրակացու, Խաչատուր Աբովյանի, Մարտիրոս Սարյանի և Կոմիտասի անվան մրցանակներ:

Հայ և սովետական մյուս ժողովուրդների պատմական փորձը վառ հաստատում է, որ ազգի իսկական ծաղկումը ձեռք է բերվում սոցիալիստական ազգերի ու ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում փոխադարձ հարստացման ու ներդաշնակ պարզացման շնորհիվ: Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության ստեղծումը, նրա տնտեսության և հոգևոր կյանքի բավակողմանի ծաղկումը սոցիալիզմի, լենինյան ազգային քաղաքականության կենսահաստատ ուժի պերճախոս ապացույցն են, Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցության ստեղծարար ու կազմակերպչական հսկայական գործունեության արդյունքը: Հնգակի շքանշանակիր Սովետական Հայաստանի աշխատավորությունը, որի պետական դրոշի վրա շողողում են Լենինի երեք, «Ժողովուրդների բարեկամության» և «Հոկտեմբերյան հեղափոխության» շքանշանները, ռուս մեծ ժողովրդի, սովետական երկրի բոլոր ժողովուրդների հետ ուսուսի կառուցում է իր ապագան:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ընթերցողներից	5
Նախնադարյան և ստրկատիրական հասարակագրեր	7
Հայկական ցեղերն ու ցեղային միությունները	10
Հայկական պետության հետագա զարգացումը	13
Հայաստանը պարսկա-հռոմեական խարիբդայի մեջ	15
Ֆեոդալիզմ	22
Ֆեոդալական հարաբերությունները Հայաստանում	22
Հայ ազատագրական պայքարը պարսիկների լծի դեմ V դարում	24
Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը բյուզանդական կայսրության դեմ	30
Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը արաբական տիրակալության դեմ	31
Հայաստանի անկախության վերականգնումը	37
Սոցիալական շարժումները վաղ միջնադարում	39
Հին և վաղ միջնադարյան հայկական մշակույթը	42
Պայքար սելջուկյան տիրակալության դեմ	48
Մոնղոլական լուծը, Լենկթեմուրի արշավանքները	51
Հայաստանը թուրք-պարսկական աքցանների մեջ	52
Սոցիալական շարժումները XVII դարում	55
Ազատագրական պայքարը և Ռուսաստանը	55
Հայկական մշակույթը X—XVIII դարերում	64
Հայ ժողովուրդը «Հյուսիսափայլի» լուսամփոփում	76
Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին	90
Կապիտալիզմ	106
Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի կազմում. կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը Արևելյան Հայաստանում	106
Գյուղացիական ելույթները	110
Հայ հասարակական հոսանքները	112
Արևմտյան Հայաստանն արյունոտ սուլթանի ճիրաններում	112
Հայ ազատագրական շարժման վերելքը 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո	114
Հայ մշակույթը XIX դարում	121
Հայաստանն իմպերիալիզմի ժամանակաշրջանում	124
Հայկական մշակույթը XX դարի սկզբին	148
Մեծ Հոկտեմբերը հայ ժողովրդի ազատարար	152
Հայաստանի բուրժուական հանրապետություն	161
Սովետական կարգերի հաղթանակը և ամրապնդումը Հայաստանում	173
Լոռու «Չեզոք գոտու» ազատագրումը	183
Քաղաքացիական կռիվներում տարած հաղթանակը	184
Սոցիալիզմի հիմքերի կառուցման սկիզբը	190
Քաղաքացիական կռիվներում տարած հաղթանակը	184
Սոցիալիզմի հիմքերի կառուցման սկիզբը	190
Ինդուստրացման և գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման ուղիով	201
Ժողովրդական տնտեսության վերակառուցումը. սոցիալիզմի հաղթանակը	204
Նոր սահմանադրությունը. Սովետական Հայաստանը միութենական հանրապետություն	210
Աշխատավորների նյութական բարեկեցության բարձրացումը. Սովետական Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի տեղաշարժերը	213
Հայկ. ՍՍՀ-ն III հնգամյակի տարիներին	216
Հայ ժողովուրդը Հայրենական մեծ պատերազմում	217
Հայկ. ՍՍՀ-ի ժողովրդական տնտեսության զարգացումը հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում	228

Ծառուր Պավելի Աղայան
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆՎԱՐԱԶԱՐԴ ԱՎՆԱՐԿՆԵՐ

Цатур Павлович Агаян
ИЛЛЮСТРИРОВАННЫЕ ОЧЕРКИ ИСТОРИИ
АРМЯНСКОГО НАРОДА

(На армянском языке)
Ереван «Айастан» 1989

Գեղ. խմբագիր՝ Դ. Ա. Պապոյան
Հրատ. խմբագիր՝ Ի. Ս. Բրուտյան
Նկարիչ՝ Հ. Կ. Մնացականյան
Տեխն. խմբագիր՝ Կ. Գ. Սարգսյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ա. Մ. Գալստյան

ИБ 6702

Հանձնված է շարվածքի 29. 07. 1988 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 13. 03. 1989 թ.: ՎՋ 00020:

Ֆորմատ 84×108¹/₁₆, թուղթ կավճապատ: Տառատեսակ՝ «Դպրոցական»: Տպագրություն օֆսեթ,
34,72 պայմ. տպագր. մամ., 138,88 պայմ. ներկ. թերթ, 37,72 հրատ. մամ.: Տպաքանակ՝ 30.000:
Պատվեր՝ 2825: Գինը՝ 8 ռ. 30 կոպ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Իսահակյան 28:

Издательство «Айастан», Ереван-9, ул. Исаакяна, 28.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական
կոմիտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան—9, Տերյան 91:
Полиграфкомбинат им. Акопа Мегарпата Госкомитета Арм. ССР по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли. Ереван-9, ул. Теряна, 91.